

Міністерство внутрішніх справ України
Львівський державний університет внутрішніх справ

На правах рукопису

ПАСТУШОК ГАННА ІГОРІВНА

УДК 340.12 (043.3)

**КОМУНІТАРНЕ ПРАВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ:
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР**

12.00.12 – філософія права

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник
Балинська Ольга Михайлівна,
кандидат юридичних наук,
доцент

Львів – 2013

ЗМІСТ

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ	2
ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ОНТОЛОГІЧНА ПРИРОДА КОМУНІТАРНОГО ПРАВА	12
1.1 Стан дослідження проблем філософії комунітарного права	12
1.2 Методологія дослідження проблем філософії комунітарного права	19
1.3 Основні засади комунітарного права Європейського Союзу.....	28
1.4 Правова спільнота як джерело виникнення та середовище функціонування комунітарного права.....	51
Висновки до розділу 1.....	68
РОЗДІЛ 2 ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ ТА АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІРИ КОМУНІТАРНОГО ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	69
2.1 Комунітарне права як засіб пізнання правового простору Європейського Союзу	69
2.2 Ціннісні характеристики комунітарного права Європейського Союзу....	84
2.3 Принципи комунітарного права Європейського Союзу.....	106
Висновки до розділу 2	125
РОЗДІЛ 3 СОЦІАЛЬНО-АНТРОПОЛОГІЧНА ВИЗНАЧЕНІСТЬ КОМУНІТАРНОГО ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	127
3.1 Соціально-психологічна природа комунітарного права Європейського Союзу.....	127
3.2 Комунітарне право як чинник формування європейської правової культури	143
3.3 Прагматизм комунітарного права Європейського Союзу у співвідношенні «особа – спільнота – право»	161
Висновки до розділу 3	182
ВИСНОВКИ	185
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	191
ДОДАТОК	221

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ЄАВТ – Європейська асоціація вільної торгівлі

ЄЕЗ – Європейська економічна зона

ЄЕС – Європейське економічне співтовариство

ЄОВС – Європейське об'єднання вугілля та сталі

ЄС – Європейський Союз

ЄСЗАЕ – Європейське співтовариство з атомної енергетики

ОБСЄ – Організація з безпеки та співробітництва Європи

РЄ – Рада Європи

ВСТУП

Актуальність теми. Євроінтеграційний курс України, проголошений ще у 90-ті роки ХХ століття, пов'язаний із вирішенням низки завдань, насамперед тих, що стосуються розвитку демократичних процесів, підвищення рівня якості життя, адаптації національного законодавства до законодавства Європейського Союзу (далі – ЄС). Орієнтація на євростандарти у праві стимулює пошук оптимальних шляхів конвергенції правових систем. Ідеться не про автоматичне (через ратифікацію) запровадження нових норм, а передовсім про обґрунтовану імплементацію в українські нормативно-правові акти сучасних надбань європейської правової теорії і практики, зокрема тих, що стосуються регулювання суспільних відносин у ЄС, а саме – комунітарного права, яке охоплює всі правові норми, що діють у межах цієї правової спільноти для її функціонування і розвитку.

Концепція комунітарного права виникла на початку 50-х років ХХ ст. Саме тоді розпочався процес формування в Європі нової «особливої «наднаціональної» організації публічної влади» (1951 р. – створення Європейського об'єднання вугілля та сталі, а 1957 р. – Європейського економічного співтовариства та Європейського співтовариства з атомної енергії). Поширення тенденції «наддержавності» у праві пов'язане зі створенням на базі цих співтовариств у 1992 р. Європейського Союзу, наділеного відповідними нормативними повноваженнями. І хоча інтеграційні процеси відбувалися на всіх континентах, однак саме у Західній Європі вони виявилися максимально результативними.

За останні шістьдесят років у Європі сформувався єдиний економічний і соціокультурний простір, що дало змогу європейським країнам розбудувати єдину правову спільноту. Протягом останніх десятиліть Європейська спільнота збільшилася з 6 до 27 держав-учасниць, що, безумовно, вплинуло на розширення території та позначилося на підвищенні її статусу на міжнародній арені.

Ці процеси у контексті євроінтеграційних намірів України заслуговують на те, щоби стати предметом дослідження вітчизняної юриспруденції. Проте доводиться констатувати, що праці, в яких був би здійснений комплексний філософсько-правовий і теоретико-методологічний аналіз такого багатоаспектного правового явища, як комунітарне право, поки що не опубліковані. Філософським підґрунтям дослідження означеної проблематики може слугувати спадщина таких мислителів, як: Платон, Арістотель, Т. Аквінський, Г. Гроцій, Ш.-Л. Монтеск'є, Дж. Мілль, І. Кант, Г. Гегель, Ф. Тьонніс, Г. Кельзен, Х. Арндт, А. Етціоні, Е. Макінтайр, С. Хантінгтон, Ф. Фукуяма та інші. Чимало цінних ідей містять праці сучасних учених О. Бандури, В. Бачиніна, С. Головатого, А. Козловського, А. Кравченка, С. Максимова, В. Нерсисянца, Ю. Оборотова, Н. Оніщенко, С. Рабіновича, С. Сливки, М. Цимбалюка та інших. Низку важливих методологічних положень, що стосуються філософського аналізу європейського та комунітарного права, висловлено у публікаціях О. Андрійчука, В. Бігуна, М. Костицького, В. Ляшенко (Вовк), О. Мережка, Р. Петрова, Л. Удовика, Ю. Чайковського та інших. Окремі аспекти становлення, розвитку й функціонування комунітарного права як складової права Європейського Союзу висвітлили М. Гардеген, В. Горбатенко, О. Гріненко, В. Евінтон, Л. Ентін, В. Кернз, В. Колесніченко, Т. Комарова, О. Лаба, Л. Луць, М. Марченко, М. Микієвич, В. Муравйов, А. Омельченко, Н. Онішко, В. Опришко, О. Руденко, В. Співак, О. Стрельцова, А. Татам, Б. Топорнік, О. Тюрін.

Однак немає вітчизняних філософсько-правових досліджень комунітарного права як засобу впорядкування буття наддержавної спільноти, зокрема вирішення прагматичних проблем її функціонування, що зумовило потребу вивчення сутності такого типу права на основі узагальнення практичного досвіду його реалізації в нових інтеграційних правових реаліях. Дослідження комунітарного права у контексті філософії права актуальне з декількох причин. По-перше, формування комунітарного права пов'язане з новим типом правосвідомості, правової культури, правової спільноти, а отже,

і суспільних відносин. По-друге, досвід створення і розвитку комунітарного права на прикладі ЄС демонструє ефективність і своєчасність таких трансформацій, а його приклад може використовуватися під час реформування стратегічної політики інших наддержавних об'єднань. По-третє, пізнання сутності комунітарного права важливе для усвідомлення нових ціннісних ідей права, розкриття доцільності їх адаптації до правового життя нашої країни, яка прагне набути членства в ЄС. Усе це й зумовило вибір теми дисертації.

Емпіричною базою дослідження стали матеріали рішень Суду Європейських співтовариств; нормативною базою – законодавство Європейських співтовариств та Європейського Союзу, нормативно-правові акти України, прийняті з метою адаптації національного законодавства до законодавства ЄС.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації безпосередньо пов'язана з комплексом науково-дослідних робіт Львівського державного університету внутрішніх справ за напрямками «Філософсько-правові та теоретико-історичні проблеми державотворення та правотворення в Україні» (державний реєстраційний номер 0109U007855) та «Держава і право: філософсько-правовий та теоретико-історичний виміри» (державний реєстраційний номер 0113U002433).

Мета і задачі дослідження. Мета дослідження – розкрити філософські засади комунітарного права як засобу регулювання суспільних відносин у межах ЄС як наддержавної правової спільноти.

Для досягнення цієї мети визначено такі основні задачі:

- розкрити онтологічне закорінення комунітарного права як суспільного феномена;
- вивчити правову спільноту з позицій комунітаризму та комунітарного права;
- з'ясувати пізнавальний потенціал комунітарного права ЄС;
- виявити аксіологічні особливості комунітарного права ЄС;

- визначити основні принципи комунітарного права ЄС;
- обґрунтувати соціально-психологічну визначеність комунітарного права ЄС;
- дослідити роль і значення комунітарного права у формуванні європейської правової культури;
- з'ясувати ефективність дії комунітарного права ЄС у тривекторному співвідношенні «особа – спільнота – право»;
- репрезентувати філософську концепцію комунітарного права ЄС.

Об'єкт дослідження – правові засоби регулювання суспільних відносин у межах наддержавної правової спільноти.

Предмет дослідження – філософсько-правова характеристика комунітарного права Європейського Союзу.

Методи дослідження обрано відповідно до мети і задач, а також особливостей об'єкта і предмета наукового пошуку задля їх усебічного вивчення й осмислення. Методологічною основою дослідження став комплекс філософсько-світоглядних, загальнонаукових і спеціально-правових методів, зокрема: *діалектичний* – сприяв аналізу всіх можливих точок зору в дослідженні комунітарного права як явища, що перебуває у постійному розвитку і динаміці (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3, 3.3); *герменевтичний* – застосовано під час формування дефініції комунітарного права, її пояснення і тлумачення (підрозділи 1.3, 1.4); *аксіологічний* – для з'ясування ціннісних орієнтирів комунітарного права, зорієнтованих на задоволення потреб наддержавної правової спільноти через задоволення потреб певної держави й окремої людини, і навпаки (підрозділи 2.2, 2.3); *гносеологічний* – використаний у вивченні комунітарного права як пізнавального чинника інтегрального правового простору (підрозділ 2.1); *антропологічний* – сприяв розумінню комунітарного права як особливого регулятора відносин у наддержавній спільноті, норми якого безпосередньо спрямовані на врахування інтересів усіх її учасників (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3); *логічний* – застосований для отримання узагальнених знань про комунітарне право, формування нових понять і

термінів, послідовного викладу матеріалу (підрозділи 1.3, 1.4, 2.1, 3.2); *історичний* – з його допомогою проаналізовано виникнення, становлення та функціонування комунітарного права (підрозділ 1.3); *порівняльно-правовий* – використано для зіставлення понять міжнародного, європейського та комунітарного права, а також західного та східного типів правової ментальності (підрозділи 1.3, 3.1); *синергетичний* – сприяв дослідженню процесів самоорганізації та саморегулювання нових наддержавних структур як полікультурних правових спільнот (підрозділи 1.4, 2.1, 3.3); *структурно-системний* – дав змогу розглянути наддержавну правову спільноту як єдину систему взаємодіючих держав-учасниць (підрозділи 1.4, 3.3); *соціальний* – допоміг розкрити сутність комунітарного права на основі реальних соціальних фактів і подій у ЄС (підрозділи 2.3, 3.1, 3.2); *формально-юридичний* – застосовано під час аналізу комунітарного права через типізацію його основних принципів (підрозділ 2.3); *метод теоретико-правового моделювання* – використаний під час опису моделі комунітарного права як ідеального типу права у наддержавній правовій спільноті (підрозділи 1.3, 1.4, 3.3).

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим українським комплексним філософсько-правовим дослідженням комунітарного права – нового для українських реалій суспільного феномена, що покликаний регулювати відносини у межах наддержавного об'єднання як цілісної правової спільноти. Зокрема:

вперше:

– здійснено теоретичну інтерпретацію філософсько-онтологічного розуміння комунітарного права як специфічного регулятивного засобу наддержавного утворення, що регламентує міждержавні, інституційні й міжособові відносини у межах держав-членів правової спільноти на основі поєднання принципів національного й міжнародного права;

– обґрунтовано тлумачення правової спільноти у вузькому (етнічному, національному) й широкому (наддержавному) значеннях на основі зіставлення засад комунітаризму й комунітарного права;

– запропоновано градацію аксіологічних характеристик комунітарного права через побудову своєрідної ієрархії традиційних (справедливість, свобода, рівність, солідарність, моральність) і нових суспільних цінностей (гармонізація та прогнозування);

– визначено соціально-психологічну природу комунітарного права ЄС, що пов'язана зі збереженням національних особливостей правового менталітету держав-членів спільноти і духовною налаштованістю соціуму на формування полікультурного співтовариства;

– доведено феноменологічну значущість комунітарного права на прикладі права Європейського Союзу, що полягає у формуванні нового типу правової культури на основі спільної правової традиції Європи та елементів різних національних правових культур;

удосконалено:

– гносеологічний підхід до комунітарного права як засобу відтворення закономірностей економічного і політичного простору ЄС, що ґрунтується на узгодженні комунітарних правових норм і приписів з національно-правовими особливостями держав-учасниць;

– систему принципів комунітарного права ЄС шляхом виокремлення та типізації їх як функціональних, організаційних і комунікативних;

дістали подальшого розвитку:

– дефініція «комунітарне право», для змістовного поглиблення якої використано діалектичну тріаду «загальне – особливе – одиничне», де загальне – міжнародне, особливе – європейське, одиничне – власне комунітарне право, що сприяє розумінню та осмисленню його основних онтологічних засад;

– трактування функціонального тривекторного співвідношення «особа – спільнота – право» у контексті прагматизму виникнення та дієвості комунітарного права ЄС.

Практичне значення одержаних результатів. Результати наукового дослідження, сформульовані в положеннях дисертації та висновках, спрямовані

на розвиток філософсько-правової теорії та методології, поглиблення знань із загального правознавства та міжнародного права.

Результати дисертації можуть бути використані:

– у науково-дослідній сфері – для подальшого вивчення специфіки права Європейського Союзу і розгляду доцільності імплементації комунітарних правових норм в українське законодавство;

– у правотворчій сфері – з метою узагальнення досвіду правового регулювання в межах ЄС для вдосконалення процесів законопроекування та законотворення в Україні, а також підвищення рівня правової освіти, свідомості та культури вітчизняного законодавця;

– у навчальному процесі – для підготовки навчальної та методичної літератури з дисциплін «Філософія права», «Теорія держави і права», «Юридична деонтологія», «Міжнародне право», а також надання допомоги курсантам і студентам у самостійній роботі з відповідних навчальних курсів (використовується у навчальному процесі Львівського державного університету внутрішніх справ, акт впровадження від 14 березня 2013 р. № 8).

Особистий внесок здобувача. Дисертація виконана здобувачем самостійно, усі сформульовані в ній положення та висновки ґрунтуються на особистих дослідженнях.

Апробація результатів дисертації. Дисертація обговорювалася на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права факультету з підготовки слідчих Львівського державного університету внутрішніх справ, а також на постійно діючому міжкафедральному семінарі з розгляду дисертацій за спеціальністю 12.00.12 – філософія права.

Крім цього, основні положення дисертації висвітлено у доповідях і повідомленнях на таких науково-практичних заходах, як: круглий стіл «Порівняльне правознавство: загальнотеоретичні та галузеві аспекти» (м. Львів, 22 травня 2009 р.), щорічна Всеукраїнська наукова конференція ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Львів, 25 вересня 2009 р., 24 вересня

2010 р., 30 вересня 2011 р.), Всеукраїнський круглий стіл «Проблеми державотворення та правотворення в Україні» (м. Львів, 5 березня 2010 р., 18 лютого 2011 р., 17 лютого 2012 р.), III Всеукраїнський круглий стіл «Державотворення та правотворення в Україні крізь призму дотримання прав людини: ретроспектива, сучасні проблеми та наукове прогнозування» (м. Львів, 9 грудня 2011 р.), IV міжнародна наукова конференція «Компаративістські читання» (м. Львів, 27–29 квітня 2012 р.), Всеукраїнська науково-практична конференція «Правове виховання як умова формування правової культури в сучасному соціумі» (м. Харків, 16 травня 2012 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Перспективи розвитку науки» (м. Гданськ, 28–30 листопада 2012 р.).

Публікації. Основні положення дисертації відображено у семи наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях із юридичних наук (два з них – закордонні), а також дванадцяти тезах виступів на науково-практичних заходах.

Структура дисертації зумовлена об'єктом, предметом, метою та задачами дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, що містять 10 підрозділів, висновків, списку використаних джерел (286 найменувань) та одного додатку. Загальний обсяг дисертації становить 223 сторінок, із них основний текст – 187 сторінок, список використаних джерел – 30 сторінок, додаток – 3 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ОНТОЛОГІЧНА ПРИРОДА КОМУНІТАРНОГО ПРАВА

1.1 Стан дослідження проблем філософії комунітарного права

Комунітарне право (від фр. *droit communautaire*, де *droit* – означає право, а *communautaire* – спільність, колектив, громада, спільнота, співтовариство) – це новий правовий феномен, який сформувався на Європейському континенті у 50-их роках ХХ ст. та позначає конкретні правові норми, що виникли внаслідок створення, функціонування та розвитку Європейських співтовариств.

Наразі в зарубіжній та вітчизняній науці немає комплексного дослідження концепції «комунітарного права», хоча сам термін широко застосовується у нормативно-правових актах Європейського Союзу. Феномен комунітарного права не досліджували вітчизняні науковці, однак у деяких працях використовують цей термін, не розкриваючи його змісту (наприклад, В. Муравйов, К. Смирнова [143, с. 12] Л. Луць [123], Т. Анакіна [6], К. Петрова [164, с. 104], А. Пухтецька [221]), розглядають принципи комунітарного права (О. Андрійчук [8; 9; 10; 11], В. Колесніченко [103]). Серед публікацій українських науковців також необхідно відзначити цікаві розвідки, в яких зроблено спробу частково розкрити поняття комунітарного права. Їх автори – Н. Оніщенко [155], О. Руденко [189], В. Шилінгов [253] та інші. Однак поки що немає праць, у яких його було б вичерпно розкрито.

У юридичній літературі інколи трапляється визначення комунітарного права, однак не в розумінні його як частини європейського права, а в інших значеннях. Так, харківський професор філософії В. Титов розуміє комунітарне право як право на вибачення або компенсацію за рабство, скоєне у минулому [217]. Львівський філософ права С. Сливка, прирівнюючи комунітарне право до регіонального, зазначає, що його сфера регулювання

суспільних відносин має місцевий характер, воно створене для самостійного правового вирішення власних проблем держави [198]. Тобто у розумінні С. Сливки комунітарне право стосується меж самої держави. Протилежної думки дотримується київський політик В. Литвин, який розглядає комунітарне право у глобальному розумінні («конституційне право народів»), що базується на ідеях глобальної конституції та відродження принципів давньоримського «права народів». Центром прийняття рішень у цій новій моделі світу є не ООН, а співтовариство демократичних країн. Тепер не резолюції РБ ООН, а рішення, прийняті шляхом глобального демократичного консенсусу, визнавались би підставою для політичних і воєнних дій. Класичне міжнародне право мало б опинитися у безвиході. Прихильники глобалізації наполягають на тому, що застарілі й розбалансовані норми міжнародного права виявилися малозастосовними в епоху глобалізації людського суспільства й уже не відповідають вимогам невблаганного процесу всесвітньої економічної, політичної, технологічної і культурної інтеграції та уніфікації. Тому на переконання правознавців, які прогнозують майбутнє, право має бути «глобалізованим», щоб заповнити «вакуум» у міжнародному праві [119, с. 3]. Тобто цитований автор розумів під комунітарним правом глобальне міжнародне право.

Російська дослідниця міжнародного права Е. Рафалюк розглянула комунітарне право на прикладі інтеграційного об'єднання Латинської Америки. При цьому вона вважає, що «комунітарне право» має комплексний характер: воно є частиною загального міжнародного права, водночас якась його частина є формою уніфікації внутрішнього права держав-членів Співтовариств» [186, с. 6]. У її розумінні комунітарне право стосується усіх інтеграційних об'єднань.

Отже, таке різне сприйняття комунітарного права спонукає до розкриття його істинного значення та сфери його застосування у ЄС для більш повного розуміння його ціннісних ідей, що втілюються у норми.

Хоча концепт «комунітарне права» у філософії права досі не розглядався, проте важливо відзначити розвідки з філософії міжнародного та європейського

права. Одним із перших українських науковців, хто досліджував філософські засади європейського права є В. Ляшенко. У дисертації «Європейське право як феномен духовно-практичного освоєння світу» [124] учений стверджує, що європейське право пов'язане з розкриттям глибинної підвалини людського буття, якою є духовно-практичне освоєння дійсності, що проявляється в єдності минулого-теперішнього-майбутнього, в універсальному часово-просторовому континуумі розвитку права. У вказаній праці було розглянуто європейське право, що закладене у державах Європи на рівні людської особистості.

Певні спроби дослідження філософсько-правових аспектів євроінтеграції загалом і євроінтеграції України зокрема зроблено В. Бігуном у монографічній праці «Європейська інтеграція України: політико-правові проблеми». У зазначеній праці розглянуто поверхнево розглянуто філософські проблеми держави і права в контексті євроінтеграції та філософсько-правові аспекти процесу євроінтеграції на основі антропологічного, онтологічного, гносеологічного, аксіологічного та соціального підходу [77].

Український академік М. Костицький, аналізуючи історично-філософський аспект походження європейського права, зазначає, що нинішнє розуміння поняття «європейське право» – це: 1) синонім терміну «західне право» і під ним слід розуміти право: а) романо-германське; б) англо-американське; в) змішане право; 2) право Європейського Союзу як наддержавного асоціативно-конфедеративного об'єднання, яке охоплює значною мірою сферу приватно-правових відносин і неминуче поширюється і в публічно-правовій сфері [109].

Слід відзначити також праці О. Мережка «Введення у філософію міжнародного права. Гносеологія міжнародного права» [137] (присвячена дослідженню питань гносеології міжнародного права в контексті філософії проблематики науки сучасного міжнародного права, а також розкриваються питання онтології та аксіології міжнародного права з урахуванням тенденцій сучасного розвитку) та «Психологічна теорія міжнародного права (публічного і приватного)» (тут розглянуто міжнародне право, що базується на психологічній

теорії права Л. Петражицького) [140]. У працях вказаного вченого застосовуються досить цікаві підходи до вирішення деяких проблем міжнародного права, проте, як видається, забагато уваги приділено саме психологічній теорії Л. Петражицького.

Уперше в українській правовій думці розглянув «*acquis communautaire*» (правове надбання ЄС) на монографічному рівні Р. Петров («Транспозиція «*acquis*» Європейського Союзу в правові системи третіх країн» [163]) як динамічну категорію, яка міняє свій обсяг і зміст залежно від конкретної мети двостороннього домовлення між різними країнами і загального характеру двосторонніх відносин. Ця робота є досить цікава для розуміння «*acquis communautaire*» в галузі внутрішньої політики ЄС і держав, які прагнуть набутти повноправного його членства.

Філософським засадам становлення міжнародного права присвятив дослідження Ю. Чайковський. Учений розглянув засади міжнародного права від часів Античності, вплив і значення релігійної традиції, праць Гуго Гроція, І. Канта, Г. Гегеля, а також подав сучасні концепції. Багато уваги приділено суверенітету держави, сучасним глобальним проблемам (тероризм, збереження миру, екологія, відносини людини і природи, дотримання прав людини). Автор також вказує на доцільність введення поняття «філософія міжнародного права» [248]. Ця робота є досить цікавою для вітчизняної філософії права, однак вона залишає осторонь проблеми правового регулювання у наддержавній спільноті.

Досить неординарний підхід до права ЄС через метааналіз політичної свідомості і культури використав О. Слободян у монографічній роботі «Політика, що не проминає», де досліджуються теоретичні й методологічні проблеми політичної філософії в контексті історії права та етнорелігійної свідомості. Науковець зазначає, що право ЄС (право *sui generis*) постає сьогодні вектором синтезу традиції та ідеології і політично актуалізується у ньому [199].

Досить цікавою в контексті даного дослідження видається праця В. Евінтонна «Міжнародне співтовариство і правопорядок» [71], де російський науковець досліджує міжнародно-правові проблеми: природи співтовариства,

характеру відносин, що пов'язує його членів, роль права в його розвитку і закріплення пріоритету загальних інтересів. Хоча це дослідження є суто теоретичним, проте можна підкреслити деякі цікаві аспекти ціннісного розуміння права у міжнародному співтоваристві.

Важливий доробок у вивченні комунітарного права становить праця Б. Топорніна «Європейське співтовариство: право та інститути». Окремі розділи вказаної роботи присвячені природі права співтовариств (первинне та вторинне право), його взаємозв'язку з міжнародним та національним правом. Вчений акцентує увагу на своєрідності природи права співтовариств та самих співтовариств. Автор зазначає, що доволі часто замість поняття «право співтовариств» застосовують «комунітарне право». Оскільки «комунітарне право» введено в російську термінологію із французької мови, то автор вбачає сумнів такого застосування, тому що існують англійські, німецькі, іспанські та інші аналоги його застосування. А тому вважає, що краще вживати поняття «права співтовариств» [222]. Однак комунітарне право є найбільш влучним відповідником, що відображає нормативність розумінні регулювання суспільних відносин у наддержавній спільноті.

Що ж стосується права Європейського Союзу, то слід відзначити дослідження, присвячені Суду Європейських співтовариств, завдяки яким можна дослідити істинну природу комунітарного права та його реальне втілення у наддержавній спільноті. Зокрема І. Яворська присвятила своє дослідження «Роль Суду у розвитку права Європейського Союзу» [265] вивченню впливу рішень Суду Європейського Союзу на розвиток права Європейського Союзу та на формування низки принципів (правової визначеності; дотримання законних очікувань; прямої дії та верховенства права ЄС; поваги прав людини; рівності; права на судовий захист; процесуальної автономії Суду ЄС та національних судових органів та ін.).

Формування комунітарного права відбулося під впливом сучасних процесів глобалізації. Глобалізаційні процеси були предметом дослідження багатьох учених, а саме: М. Алле, У. Бека, К. Боулдінга, Дж. Бхагваті,

З. Бжезинського, Б. Гейтса, Л. Гриніна, О. Ємельянова, Г. Кіссінджера, С. Мендловіца, А. Мейнінг, Е. Ласло, Дж. Сороса, Дж.Ю. Стигліца, Е. Тоффлера, С. Хантінгтон та інших. Сьогодні у межах кожного дослідницького підходу розробляються нові моделі та формується нова парадигма філософсько-правового осмислення процесів глобалізації. І хоч окремі аспекти глобалізації у сфері права досліджувало багато вчених (Г.Дж. Берман, І. Богдановська, О. Борискін, Л. Грінін, Р. Давид, М. Козюбра, І. Кресіна, І. Лукашук, Д. Луковська, О. Лук'янова, М. Марченко, Л. Морозов, О. Некласса, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, Н. Пастухов, С. Поленін, О. Скурко та ін.), однак у вітчизняній правовій науці все ще мало висвітлені питання, пов'язані з межами впливу глобалізації на національну правову систему у межах наддержавних співтовариств.

Особливої уваги заслуговує праця Л. Удовика «Трансформація правової системи в умовах глобалізації: антропологічний вимір» [228]. Автор робить спробу комплексного аналізу трансформації правової системи в умовах глобалізації в антропологічному вимірі. Причому науковець усвідомлює всю складність інтерпретації таких визначальних чинників розвитку правової системи, як глобалізація та її антропологічний вимір, і не потребує на абсолютно повний, і вичерпний аналіз зазначеної проблеми [228]. Очевидно, через складність процесів глобалізації та їх гносеологічне усвідомлення не приділено належної уваги філософсько-правовому осмисленню умов існування та функціонування комунітарного права в умовах глобалізації, що реалізовується у межах наддержавної правової спільноти, його взаємозв'язків з національним правом.

Що ж стосується дослідження європейського правового простору, то тут спостерігається поживлений дискурс. Заслуговує на увагу дослідження французького ученого Е. Крабі, який на монографічному рівні першим серед західних науковців обґрунтував концепцію європейського правового простору [270]. Певні спроби долучитися до дослідження цієї проблематики зробили науковці із пострадянських держав. Так, В. Пустогаров та С. Беляєв [181; 25]

поєднували становлення європейського правового простору з утвердженням країн Східної Європи і колишнього СРСР як правових держав, що начебто поступово демократизуються за аналогією з європейськими державами, а підставою для цього послужили принципи, висунуті на Нараді з безпеки і співробітництва в Європі. Трохи пізніше А. Саїдов обґрунтував концепцію європейського правового простору та її наукову цінність для порівняльного правознавства та міжнародного права [192]. Певний внесок у змістовне наповнення поняття «європейський правовий простір» зробили українські науковці М. Гнатовський [54] (він уперше ввів у вітчизняний науковий обіг це концептуальне поняття, обґрунтувавши його), І. Піляєв (вперше дослідив політико-правовий та культурно-цивілізаційний простір Ради Європи та його вплив на політичну архітектуру континенту) [167] та Л. Луць (досліджувала входження правової системи України у європейський правовий простір та її трансформацію відповідно до європейських правових вимог) [122]. Однак вказані праці розглядають європейський правовий простір, що поширюється на територію держав-учасників не тільки у Європейському Союзі, а й у Раді Безпеки, це значно розширює територію застосування правових норм у вказаних об'єднаннях.

Загалом можна вважати, що феномен комунітарного права до певної міри проаналізований у науковій літературі, але нема єдиної філософської концепції, що розкривала би його сутність. Зокрема, теоретично досліджено комунітарне право як частину права ЄС такими ученими: М. Гердеген [51], Л. Евінгов [257], А. Капустін [87], Т. Комарова [106], В. Копійка [79], В. Кузнецова [116], О. Лаба [118], М. Марчук [135], В. Муравйов [144], О. Руденко [189], О. Стрельцова [212], Б. Топорнін [222]. Суперечливими є дискусії стосовно природи комунітарного права, так деякі вчені наполягають, що це є: частиною міжнародного права (Р. Мюлерсон [145], Є. Аметісов [5], Б. Ціммерман та М. Хиршлер [243]); частиною національного права (М. Ентін [259], О. Олтеану [154]); самостійна, унікальна правова система, автономний правопорядок, що відрізняється від національного та міжнародного права, третя сфера

(Т. Оперман [282], Є. Рафалюк [186], Р. Хасянов [242], І. Марчук [135], А. Татамов [216], В. Кузнєцов [116], Б. Топорнін [222]). Однак лишилося осторонь вивчення філософського розуміння комунітарного права, його онтологічне погодження та сутності, пізнавальна природа створення та функціонування як єдиного правового простору, його ціннісні особливості та аксіологічна принципи, антропологічна сутність та його значення для людини та вплив людини для його подальшого удосконалення.

1.2 Методологія дослідження проблем філософії комунітарного права

Загально визнано, що методологія юридичної науки становлять методологічні принципи, методи, категорії та концепції, за допомогою яких забезпечується розуміння й осмислення державно-правових явищ. Сучасні глобалізаційні тенденції адекватно позначаються на динаміці перебігу правових процесів, на формуванні й розвитку соціально-правових явищ, що спричиняє перехід аналізу інтересів національно-правових систем до розгляду проблем вищого правопорядку, який утверджується в наддержавних спільнотах. На зміни в інтегрованих суспільствах не може відповідно не реагувати і методологія правознавства, що проявляється насамперед у дедалі більшому заглибленні в онтолого-гносеологічні проблеми пізнання предметної сфери конкретних досліджень.

На ефективний розвиток сучасної методології правознавства усе більше впливає актуалізація питань, пов'язаних з вдосконаленням пізнавального освоєння, культурно-історичні природи дослідницьких засобів, з врахуванням осучаснення категорій та понять, з пошуком і формуванням нових пізнавальних установок тощо. Однак методологія дослідження не обмежується лише аналітичним пізнанням, а й звертається до з'ясування сутнісного наповнення діяльності, що здійснюється суб'єктами правовідносин для оновлення та

відтворення соціального буття [205, с. 554]. У цьому сенсі важливо пам'ятати, що методологія належить до числа найскладніших сфер юридичної науки, бо характеризується передусім комплексністю і різноаспектністю підходів до тлумачення соціально-правових реалій. Отже, методологію слід вважати аспектом осмислення і переосмислення сучасної державно-правової проблематики у наддержавній спільноті.

Відомий вітчизняний філософ права професор Л. Петрова, відзначаючи позитивну спрямованість методології, підкреслює: «Позитивізм залишається простим описом і узагальненням спостереженого, а до того, що утворює його (спостереженого) підставу, він просувається повільно і важко. Будь-яка даність стосується лише поверхні того, про що воно свідчить. Навпаки, пізнання проникає в глибину, його тенденція полягає в тому, щоб виявити внутрішнє. Дійсне ніколи не дається як таке, ні за допомогою чуття, ні в іншій якій-небудь формі позитивної науки. Частіше дійсне лише має бути знайдене» [165, с. 2]. Очевидно, враховуючи цінність і слушність цієї вказівки, доцільно саме з позиції правового прагматизму підходити до більш повного пізнання природи комунітарного права, його внутрішньої сутності, застосовуючи відповідну методологію проведення таких досліджень. З цією метою у нашій роботі застосовувався комплекс традиційно використаних у юриспруденції філософсько-світоглядних, загальнонаукових і спеціально-правових методів. При цьому враховувалася специфіка предмета нашого дослідження. То ж коротко охарактеризуємо використаний нами методологічний інструментарій.

Діалектичний метод допоміг розкрити сутність комунітарного права завдяки вивченню його у постійному русі, динаміці розвитку, через з'ясування причинно-наслідкових зв'язків та виявлення суперечностей. Цей метод дозволяє побачити те, як через пульсуючі ритми зіткнень різних пар протилежностей будь-яка річ перебуває у властивій їй якості, залишаючись собою і стаючи іншою, піддаючись впливу сил руйнування та активно опираючись їм [23, с. 195]. Цей метод сприяв аналізу всіх можливих точок зору в дослідженні комунітарного права як явища, що перебуває у постійному

розвитку і динаміці, з урахуванням усіх можливих наукових підходів і позицій. Завдяки діалектичному методу розкрито специфічну особливість взаємозв'язку та взаємовпливу особи і спільноти, спільноти та права, права та особи відповідно до сучасних тенденцій розвитку суспільних відносин.

Герменевтичний метод у юриспруденції здебільшого спрямований на тлумачення, пояснення, роз'яснення, інтерпретацію нормативно-правових актів, встановлення їхнього істинного значення. Герменевтика досліджує практику пізнання і тлумачення різноманітних смислів, що містяться у письмовому й усному правовому мовленні, знаках і символах, судженнях про належне і суще [23, с. 195]. Практика розуміння передбачає впорядкування знань про об'єкти дослідження шляхом охоплення всіх явних та прихованих знань їхньої еволюції в динаміці режиму реального часу та простору [173, с. 138]. Герменевтичний метод застосовується у нашій роботі для обґрунтування дефініції комунітарного права, його пояснення і тлумачення, набуття нових знань на основі аналізу дослідження українських та зарубіжних вчених, а також аналізу рішень Суду ЄС, в яких розкривається істинний зміст природи комунітарного права. Важливість цього методу полягає у розумінні норм комунітарного права (його усного та письмового тексту) як регулятора відносин у наддержавній спільноті, кожного його структурного елемента, текстових уривків, його цілісного соціального контексту, що впливає на правовідносини та правову поведінку.

Герменевтичний метод у вивченні комунітарного права особливо актуальний для України як майбутнього кандидата на вступ в ЄС, адже виробляється новий понятійний правовий апарат шляхом калькування термінів, створення нових слів, словосполучень, що потребує відповідного праворозуміння і правозастосування у вітчизняній науці та практиці, поступового введення їх у правову лексику української мови.

Аксіологічний метод зосереджується на ціннісному вимірі правових відносин, з'ясуванні їх істинного значення, що ґрунтується на вихідних засадах, положеннях. Цей метод відображає систему цінностей, їх ієрархію, критерії,

способи пізнання. Сучасна аксіологія як наука приділяє значну увагу вивченню проблем зв'язків загальнолюдських (вселюдських), загальносуспільних, національних (етнічних), групових та індивідуальних ціннісних систем та уявлень. Ускладнення суспільного життя, загострення кризових процесів, суперечностей соціальної, політичної практики істотно впливає на аксіологічне буття сучасних людей, на всю систему їх ціннісних уявлень, орієнтацій, диспозицій і вчинків [238, с. 28–29]. Цей метод використано для розкриття державно-правових цінностей та ідей, що закладені у норми комунітарного права, для з'ясування їх значення у задоволенні потреб окремої людини та усієї наддержавної спільноти. Аксіологічний аспект комунітарного права зорієнтовано на дотримання заздалегідь визначених цінностей наддержавної спільноти через задоволення потреб певної держави й окремої людини, і навпаки, для встановлення здатності регулювати суспільні відносини з метою глибшого осягнення його соціальної сутності.

Гносеологічний метод дає змогу дослідити природу комунітарного права, пізнати процеси і явища, які на нього впливають, виявити нові характерні особливості та можливі напрями його вдосконалення та розвитку на основі загальних закономірностей правового поступу. Характерною особливістю методології правової науки є пізнання життєвого досвіду, розкриття сучасних державно-правових проблем, що існують в окремих сферах буття. Гносеологічний метод дозволяє розкрити об'єктивну реальність функціонування комунітарного права на фоні сучасного процесу глобалізації, що впливає на створення єдиного правового простору, де вільно переміщуються люди, товари, послуги, капітали, а також для пізнання ризиків та переваг, які виникають у національних правових системах держав-учасниць ЄС.

Виявлення того, яким чином, за допомогою яких рис і здібностей людина створює таке нормативно-ціннісне середовище, що одночасно і відповідає її природі, і суперечить цілому ряду її параметрів, постає завданням *антропологічного методу* [23, с. 20]. Особливості природи людини, зосередження уваги на її особистісних цінностях також враховано у

спроєктованих нормах комунітарного права через людський вимір. Завдяки цьому підходу розглядаються внутрішні (соціально-психологічні чинники) та зовнішні (правова культура) особистості, закладені в основу становлення і розвитку комунітарного права. У центрі комунітарного права – людина як тілесно-духовно-душевна істота, яка створює його норми та на яку вони спрямовані.

Важливим загальнонауковим методом дослідження проблематики комунітарного права слід вважати *логічний метод*. Він застосовується для отримання істинного знання та послідовного викладу матеріалу, формування нових понять і термінів, усунення неточностей та суперечностей, сходження від простого до складного, від абстрактного до конкретного. Цей метод базується на логічних законах і правилах, зокрема таких, як індукція, дедукція, аналіз і синтез.

Відповідно до методу сходження від абстрактного до конкретного пізнання комунітарного права здійснюється у двох етапах. Перший полягає у розумінні комунітарного права як єдиної цілісної системи права. Другий – це аналіз комунітарного права завдяки його поділу на окремі складові частини.

Індуктивний метод як сходження наукової думки від одиничного до загального, де ймовірні висновки виводяться на підставі аналізу окремих чинників, допомагає сформуванню уявлення про природу комунітарного права через аналіз різних одиничних його характеристик.

Дедукція – перехід від загального до одиничного, що полягає у виведенні нового істинного положення із певних тверджень. Цей підхід використано у виведенні визначення поняття комунітарного права як одиничної категорії із особливої та загальної (у зіставленні з міжнародним та європейським правом).

Аналіз – розгляд явища через поділ цілого на складові частини, при цьому встановлюючи взаємозв'язок між ними. Зокрема, у розкритті сутності поняття комунітарного права шляхом аналізу в основному з'ясувався вплив специфіки правового менталітету населення держав-учасниць ЄС на

формування правових реалій, на становлення правової системи і визначення місця в ній приписам комунітарного права.

Синтез як альтернатива аналізу сприяв узагальненню окремих знань про функції комунітарного права, що дало можливість їх об'єднати в єдине ціле, а це знадобилося при формуванні основоположних дефініцій, необхідних для характеристики єдиного правового простору дії норм комунітарного права.

Історичний метод відіграє важливу роль у дослідженні шляхів формування комунітарного права, пояснює закономірності суспільно-політичного розвитку, що вплинули на його створення, розглядає процеси пізнання та роз'яснення нормативно-правових актів. Цей метод пов'язаний з етапами становлення у хронологічній послідовності комунітарного права як нового правового феномена, дозволяє виявити внутрішні та зовнішні особливості його формування та розвитку. Завдяки історичному методу встановлюється істинна сутність комунітарного права, що підтверджується зафіксованими на скрижалях історії фактами, подіями, ідеями, котрі були причетні до його становлення і мали відповідний вплив на його утвердження в практиці регулювання суспільних відносин та належного визнання як одного з надійних правових регуляторів наддержавної спільноти.

Аналіз історичних умов дає можливість передбачити зміни в суспільстві, в політичній, економічній і юридичних системах держав-учасниць ЄС, а на основі цього конкретизувати дійсний зміст правової норми, умови її прийняття, цілі та завдання, які ставилися перед нею. Метод історизму дозволяє прогнозувати перспективи функціонування комунітарного права, передбачити його подальші зміни та розвиток. Метод історизму дає можливість розглядати комунітарне право як певне історичне явища, що виникло на потребу регулювання відносин у наддержавній спільноті.

Структурно-функціональний (структурно-системний) метод як спосіб системного дослідження соціальних явищ і процесів передбачає комплексне вивчення структурно-роздільних систем, що розглядається як єдине ціле. При цьому кожен елемент цієї системи має певні визначені функції, що діють,

однак, не виходячи поза межі системи [174, с. 425]. Завдяки цьому методу наддержавну спільноту можна розглянути через аналіз її структури, що складається із елементів, кожен з яких виконує покладену на нього функцію, а всі разом вони забезпечують належне правове регулювання, що зберігає життєдіяльність системи у нерозривній єдності. Цей метод дозволяє простежити організуюче начало норм права, зробити їх функціональну інтерпретацію та оновити систему юридичного дослідження. Але в усіх цих сферах йому необхідні елементи для систематизації. До них належать поняття, визначення, терміни і категорії [92, с. 313], що перебувають у нерозривній єдності з цілим. Структурно-системний метод дозволяє розглянути наддержавну правову спільноту як систему, що складається з держав-учасниць, взаємопов'язаних між собою.

Синергетичний метод сприяє дослідженню процесів самоорганізації та саморегулювання нової наддержавної структури як полікультурної правової спільноти та допомагає з'ясувати закономірності функціонування процесів її розвитку. Через синергетичне світобачення фіксується основа нового зразка соціуму – моделі саморозвитку людства у світі, що самоорганізовується. У такому випадку вершиною соціальної організації може бути особливий союз народів, здатних об'єднати людей і зупинити нарешті провокування війн, конфліктів [174, с. 404]. Дослідження складної наддержавної правової спільноти як системи, що є предметом розгляду з позиції синергізму, дозволяє точніше та адекватніше описувати та вивчати відповідні суспільні відносини та норми права, які їх регулюють, відкрити нові закономірності їх удосконалення, а також сприяти їх упорядкуванню. Ця система самоорганізовує власну структуру при зміні умов її існування (наприклад, із набуттям членства нової країни відповідно збільшується територія правового регулювання, кількість місць у Парламенті ЄС, Комітеті ЄС та інших інституційних органах спільноти), тобто відбувається перехід рівноваги від одного стану до іншого при одночасному збереженні міждержавних зв'язків. Синергетичний метод використано при розгляді простих форм існування спільнот та сфери їх

правового регулювання, а також складної – наддержавної правової спільноти. Крім того, розглядалися синергетичні умови глобалізації як низки закономірностей, що позначилися на обміні фінансів, ресурсів, капіталів, людей, інформації у зовнішньому середовищі. А це впливає на формування нової структурної системи та на підпорядкування її єдиному правовому простору. Синергетичний метод дає змогу узагальнити прагматичне значення комунітарного права, підвищити роль людиновимірності у функціонуванні складної системи, взаємодії учасників у спільноті, узгодженості їх дій.

Порівняльно-правовий метод дозволяє встановити схожі та відмінні ознаки між досліджуваними явищами, виявити їхній генетичний зв'язок з метою встановлення порівняльно-зіставних висновків. При цьому не слід ототожнювати порівняльно-правовий метод із так званим порівняльним правознавством (юридична компаративістика). Під порівняльним методом у філософії розуміють пізнавальну операцію, за допомогою якої на основі певної фіксованої ознаки (підстави) встановлюється тотожність (рівність) або відмінність об'єктів шляхом їх попарного зіставлення [214, с. 40]. Порівняльно-правовий метод застосовано для встановлення схожих і відмінних ознак при зіставленні понять міжнародного, європейського та комунітарного права (пізнання загального, особливого, одиничного), а також західного та східного типів правової ментальності. Важливою характерною особливістю стає те, що вказане порівняння дає підстави для розкриття істинної суті дослідженої проблематики.

Щоб з'ясувати закономірний вплив на комунітарне право усієї сукупності соціальних чинників наддержавної спільноти, використано *соціальний метод*. Відповідно до соціологічного підходу право постає не як самостійний і самоцінний феномен, а як складова і значною мірою підпорядкована частина соціальної системи, наділена низкою функцій обслуговування. При цьому правові відносини розглядаються як одна з приватних форм суспільних відносин, а людина – не як автономна особистість, а як гетерономний індивід, що перебуває під впливом наявних соціонормативних структур [23, с. 244–245].

Цей метод допомагає розкрити комунітарне право на базі реальних соціальних фактів діяльності ЄС, характеристики правового менталітету та культури народів, які населяють держави-учасниці цього Союзу, а це дає підстави сформулювати спільні правила зовнішньої поведінки.

Застосовуючи *формально-юридичний* метод, можемо описувати, класифікувати і систематизувати державно-правові феномени, досліджувати їх зовнішні і внутрішні форми. Завдяки зв'язаності із правилами логіки й мови цей метод сприяє формуванню визначення юридичних понять, їх опису, класифікації та систематизації [196, с. 15]. Цей метод знадобився при розкритті сутності комунітарного права через типізацію його принципів, що допомагають розкрити його істинний зміст.

Метод теоретико-правового моделювання передбачає створення теоретичних моделей, в яких втілюються уявлення про ідеальні форми права і держави, що виникають на певному етапі суспільно-політичного розвитку [196, с. 17]. Як приклад моделювання у нашому дослідженні – опис моделі комунітарного права, що репрезентована як ідеальна форма права у наддержавній спільноті. Ця форма має істотний вплив на конкретний вияв суспільних відносин.

Отже, аналітичне осмислення методології дослідження комунітарного права переконує, що кожен із розглянутих зокрема методів не може слугувати ефективним інструментом пізнання предмета дослідження, а усі вони у сукупності і за необхідності взаємопоєднаності становлять важливий науковий засіб всебічного та повноцінного досягнення визначеної мети дослідження. Тому маємо підставу констатувати, що розглянуті нами методологічні засоби сприяли пізнанню комунітарного права як єдиної цілісної системи, що включає різні елементи, розуміння особливостей їх змісту та функціонального призначення, виявлення зв'язків між його частинами з метою вироблення ефективних і дієвих норм та розширення об'єкту дослідження. Вибір конкретних методів дослідження комунітарного права залежав від специфіки досліджуваного об'єкта і тих завдань, які були поставлені.

1.3 Основні засади комунітарного права Європейського Союзу

Як загальне вчення про суще, онтологія досліджує буття світу, основу всього суцього – матерію, простір, час, рух, форму, походження з іншого і перехід в інше, дещо і ніщо, можливе і неможливе, визначене (справжнє) і невизначене, свідомість, дух тощо. У цьому сенсі сферу права можна сприймати по-різному, зокрема трактувати право як поєднання усього суцього (реального), що проявляється у формі соціальних інструментів, правових норм, суб'єктів юридичної практики, й ідеального (належного), представленого як «сьогодні-і-тут», як комплекс фундаментальних ідей права, а також як ідеальні моделі належного буття цих фундаментальних ідей [60, с. 200]. Категорія буття – одна з визначених характеристик права, що дає можливість розкрити зміст самого права як форми буття, вплив буття на право та вплив права на свідомість як відтворення буття.

Оскільки буття частково збігається з поняттями універсуму, природи, життя та розглядається як єдність і різноманітність, то найчіткіше його відтворення можна знайти у природному праві, що складається з універсальних норм і принципів, які містяться у фундаменті всіх правових систем світової цивілізації. Знання про право наповнене конкретним змістом, що постійно вдосконалюється і поглиблюється під впливом вимог життя і суспільно-правової практики. Тому онтології права властива динаміка розвитку й удосконалення. Якщо в античний час джерелом права вважалася природа взагалі, у Середньовіччі – приписи Біблії, у Новий час – досконалість людського розуму в освоєнні природи, то на початку третього тисячоліття навіть складно уявити, яким багатоаспектним і різноманітним феноменом є право. Російський науковець Г. Мальцев вважає, що сучасне розуміння права передбачає не тільки те, що сприймається розумом людини; воно засноване на інтеграції суспільного та природничого знання, на переосмисленні звичних для нас уявлень про зв'язки суспільства, природи, космосу, біологічного і

соціального, матеріального і духовного, раціонального й ірраціонального [132, с. 408]. Право існує серед нас як дивовижний непізнаний об'єкт, а його підвалини пов'язані з об'єктивними процесами, які відбуваються у світі. Сучасне уявлення про право має на меті поєднати різноманітні інтереси і знайти механізм їх узгодження у процесі спільної діяльності.

Свого часу римський правник Секст Цецілій Африкан писав, що «вигідний і благодійний закон, аби залишатися чинним, мусить увесь час перетворюватися і змінюватися відповідно до характеру епохи й способів державного управління, а так само відповідно до вимог і обставин доби і тих вад, які мають бути виправленими, адже подібно до змін на небесах і морях змінюються і обставини часу» [50, с. 22]. Вже в іншу епоху за інших правових реалій Г.В.Ф. Гегель з цього приводу зазначав: мудрість законодавців і урядів полягає в тому, що вони зробили за даних обставин і що в даний час запровадили. Їхні дії постають предметом у собі і повинні оцінюватися історією, а оцінка історії буде тим вищою, чим більше згаданий предмет спирається на філософські основи. У творі «Філософія права» цей видатний німецький мислитель підкреслив: «Філософська наука про право має своїм предметом *ідею права* [курсив наш. – Г.П.] – поняття права та його реалізацію» [50, с. 23]. Саме така ідея права отримала втілення у становленні, розвитку та функціонуванні новітньої форми права – права міжнародних співтовариств (зокрема, Європейських співтовариств).

Зміни у правовій сфері суспільного життя, що супроводжують глобалізаційні та інтеграційні процеси у ході демократичних трансформацій, викликають значний інтерес до права Європейських співтовариств у правовому середовищі. У вітчизняній та зарубіжній науці для характеристики права Європейських співтовариств часто використовують термін «комунітарне право», що є його синонімом. Однак цей термін, очевидно, повинен мати цілком утилітарне призначення з огляду на генезис становлення і розвитку цього порівняно нового правового феномена. Адже, як відомо, комунітарне

право виникло і стало формуватися одночасно з утворенням європейських інтеграційних об'єднань.

Російський фахівець з європейського права Л. Ентін справедливо наголошує, що комунітарне право – це сукупність правових норм, котрі сформувалися у процесі творення Європейських співтовариств, регулюючи внутрішні інституційні відносини, сприяючи становленню належного правопорядку і суспільного порозуміння [257, с. 56–57]. У контексті нашого дослідження важливо розглянути історичний шлях створення Європейських співтовариств, що послужило причиною та умовою становлення комунітарного права.

Після двох світових війн Європа потребувала довготривалого миру для відновлення економічної стабільності та політичної першості. Економічної стабільності можна було досягти тільки за тісної співпраці держав. Поштовхом для об'єднання європейських держав у міжнародні співтовариства стало прагнення відновити повоєнну економіку, досягти загальної стабільності та підвищити благоустрій своїх народів. У 1951 р. шість високорозвинутих європейських держав (Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург і Федеративна Республіка Німеччина) підписали Паризький договір про створення Європейського об'єднання вугілля і сталі. Своєю метою це об'єднання поставило сприяння економічному розвитку цих країн, зростанню зайнятості та підвищенню життєвого рівня населення держав-членів [69], а також забезпечення раціонального розподілу виробництва та високої продуктивності праці. Підписання договору було великим кроком на шляху до стабільності та забезпечення миру, адже дві держави Франція та Німеччина, які донедавна воювали, передали під спільний контроль стратегічні ресурси: вугілля і сталь. Цей договір започаткував створення політичних та економічних основ майбутньої європейської єдності на континенті.

Наступним важливим етапом стало підписання 1957 р. у Римі двох договорів. Першим засновувалося Європейське економічне співтовариство, що на практиці означало утворення спільного ринку в ширшому, ніж у межах

ЄОВС, плані економічних відносин. Другим договором створювалося Європейське співтовариство з атомної енергії. Відповідно до цих договорів у віданні співтовариств переходило вирішення важливих економічних і деяких соціальних проблем, які до того перебували у виключному віданні національних суверенних держав [257, с. 44].

Європейські співтовариства, засновані на міжнародних договорах, наділялися властивостями і якостями, які виходили далеко за межі ординарної міжнародної організації. Так, у преамбулі Договору про створення ЄЕС вказувалося на потребу закладення підвалин дедалі ближчого союзу народів, що досягається «шляхом спільних дій, спрямованих на усунення перешкод, що розділяють Європу». Головна мета створення ЄЕС, як зазначалося у цьому договорі, – стале поліпшення умов життя та праці своїх народів. Шляхом створення спільного ринку, економічного та валютного союзу, а також реалізації спільної політики або діяльності ставилося завдання – сприяти на всій території співтовариства гармонійному і збалансованому розвитку економічної діяльності, високому рівню зайнятості та соціальному захисту населення, рівності між чоловіками й жінками, досягнення високого рівня конкурентоспроможності та зближення економічних показників, захисту і поліпшення стану довкілля, підвищення життєвого рівня та якості життя, економічній і соціальній згуртованості та солідарності держав-членів [3, с. 141]. Такі ж цілі ставилися і в договорі про ЄСзАЕ, яким передбачалося об'єднання зусиль держав з метою створення необхідних умов для розвитку атомної енергетики та розширення відносин з іншими державами.

Зі створенням та функціонуванням цих трьох співтовариств у 50-х рр. ХХ ст. пов'язане становлення і розвиток комунітарного права, яке набуло визначення і практичного застосування як важливий інструмент регулювання суспільних відносин, підтримання життєздатності Європейських співтовариств як ефективний чинник відновлення зруйнованої війною економіки, зміцнення політичної стабільності провідних європейських держав. Основним завданням, що постало перед Європейськими співтовариствами та лягло в основу

комунітарного права було підвищення матеріального добробуту громадян країн-учасників цих об'єднань.

У 1965 р. Європейська спільнота з атомної енергії, Європейська спільнота з вугілля та сталі та Європейське економічне співтовариство підписали Договір про злиття (Брюссельський договір), який почав діяти 1 липня 1967 р. За умовами цього договору, об'єднано Ради і Комісії трьох Співтовариств. У 1985 р. було створено Європейську раду голів держав та урядів, яка прийняла важливий документ Єдиний Європейський акт, що прискорив інтеграцію держав-членів Співтовариств у сфері економіки, соціальної політики, права, фінансів, наукових досліджень, технології, екології, а також зовнішньої політики. Єдиний Європейський акт дещо розширив компетенцію наднаціональних органів Співтовариства і сприяв просуванню держав-членів співтовариств до створення об'єднання федеративного або конфедеративного типу [229, с. 257]. Цим договором передбачалося створення внутрішнього ринку – простору без внутрішніх кордонів, в якому забезпечувалося вільне переміщення товарів, послуг, капіталів і осіб. І що дуже важливо, у преамбулі Єдиного Європейського Акта зазначалося про переконання держав-членів Європейських співтовариств, що «європейська ідея, результати, досягнуті в галузі європейської інтеграції і політичного співробітництва, а також необхідність подальшого розвитку відповідають устремлінням народів Європи, що живуть в умовах демократії» [3].

Створення трьох зазначених співтовариств стало першим етапом формування Європейського Союзу і початком реалізації комунітарного методу інтеграції, запропонованого у 40-х роках ХХ ст. Ж. Моне, що передбачає об'єднання народів Європи із певним обмеженням державного суверенітету в рамках єдиної організації з владними повноваженнями, завдяки чому формується новий наднаціональний рівень політичної влади. Комунітарний метод інтеграції визначив об'єднавчий процес як поступовий і спрямований на вирішення практичних завдань суспільного життя, але водночас складний і тривалий [223, с. 15].

Важливою подією подальшого існування Європейських співтовариств стало підписання у 1992 р. Договору про Європейський Союз, у ст. 3 якого зазначалося, що «основою Союзу є Європейські Співтовариства». Європейський Союз перетворився з невеликої субрегіональної організації економічного характеру в якісно нове наддержавне політичне утворення універсальної компетенції, що займає на сьогодні проміжне становище між міжнародно-правовими формами об'єднання держав (міжнародною міжурядовою організацією, конфедерацією) і державним утворенням (квазіфедеративною структурою) [213, с. 1]. У преамбулі Договору про Європейський Союз ішлося про усвідомлення його сторонами «історичного значення припинення розділення європейського континенту», тобто про необхідність створення тісного союзу народів Європи. Аналізуючи тенденції розвитку права Європейського Союзу, можна помітити, що відбувається процес поширення спеціальних принципів права Європейських співтовариств (право першої опори ЄС) на союзне право (право другої і третьої опори), простежується так звана тенденція «комунітаризації права» Європейського Союзу [80, с. 67]. Європейський Союз став своєрідним «дахом» над Європейськими співтовариствами, а також вніс кардинальні зміни у правовий простір: створив єдине європейське громадянство та спільну європейську валюту. Створення ЄС відкрило новий етап у європейській інтеграції. Договір про ЄС підтвердив намір створити дедалі ближчий союз європейських народів з урахуванням інтересів їх громадян, а також зберегти, шанувати та розвивати надалі комунітарне право.

Професор Ю. Юмашев слушно зауважує: «Співтовариства є невід'ємною частиною ЄС. Саме вони наділяються міжнародною правосуб'єктністю. Важливим наслідком міжнародної правосуб'єктності співтовариств є наявність у договорі правоздатності й відповідальності за свої діяння у міжнародно-правовій сфері» [262, с. 76]. Уклавши Маастрихський договір, Співтовариства створили новий економічний і політичний простір без кордонів і обмежень щодо пересування людей, товарів, капіталів, послуг. Із вступом в силу

Лісабонського договору 1 грудня 2009 р. Європейські співтовариства припинили своє існування, а весь масив їхніх прав і обов'язків перейшов до ЄС, тобто комунітарне право стало основою правом Союзу (ЄС).

На думку української дослідниці Європейського Союзу О. Гріненко, історично це право передує праву Союзу і зберігає свою ідентичність та самобутність до набуття чинності Лісабонським договором (1 грудня 2009 р.). Що ж стосується «права Європейського Союзу», то воно розпочало ідентифікуватися і набувати теперішнього статусу з визначенням чинності Договору ЄС, регулюючи відносини у рамках другої опори (спільна зовнішня політика й політика безпеки) та третьої (співробітництво у сфері юстиції і внутрішніх справ) [61, с. 17]. Однак у нових реаліях, на нашу думку, комунітарне право не припинило свого існування, а стало основною частиною права ЄС. Ми підтримуємо позицію М. Марчука, який виділяє шість окремих компонентів у системі права Європейського Союзу, одним із яких вважає комунітарне право (право Європейських співтовариств). Його він називає найстарішою та найбільш розвиненою частиною права Союзу, що почало формуватися ще в 50-ті роки ХХ ст. [135, с. 30]. Право Європейських співтовариств утворило основу права Європейського Союзу та перетворилося (через його велике практичне значення і специфіку) на спеціальну правову сферу.

Прагнення до оптимального економічного розвитку трьох Європейських Співтовариств неухильно вимагало від держав-членів дедалі більшого узгодження власних дій у спільних інтересах, у тому числі в тих галузях політики, які раніше перебували у сфері виключного суверенітету окремих держав. Дедалі чіткіше відокремлення правової системи Співтовариств та Союзу – зокрема, комунітарного права – від системи міжнародного права відбувалося з новими імпульсами та більшим розмахом [224, с. 7]. Таким чином комунітарне право стало тією частиною європейського права, що регулює відносини держав-членів Європейського Союзу у межах договорів про заснування Європейських співтовариств [9; 155; 253], що становлять так

названу «першу опору» (складову частину) Європейського Союзу. Відповідно правом Європейських співтовариств є правові норми, прийняті в межах «першої опори» ЄС. Провідний російський фахівець з європейського права Б. Топорнін називає Європейські співтовариства «першоосною і фундаментом ЄС; його несучою конструкцією» [221, с. 150]. З огляду на це саме комунітарне право можна вважати серцевиною європейського права. Комунітарна частина європейського права становить особливу і неповторну правову інституцію, формує загальноєвропейську правову культуру, є джерелом і регулятором економічної європейської інтеграції.

Обґрунтовуючи концепцію «концентричних кіл» (утворення навколо консолідованого «ядра» співтовариства різних зон співробітництва з глибиною інтеграції, що послідовно зменшується), прем'єр-міністр Франції 1993–1995 рр. Е. Балладюр поставив у центр цієї системи «комунітарне право», яке у географічному плані відповідало праву Європейського Союзу. Саме «комунітарне право» має бути «ядром» європейського інтеграційного процесу, притягуючи інші держави, які бажають взяти в ньому безпосередню участь. До першого кола належать країни-учасники ЄС. До другого кола мали би входити країни Європейської економічної зони, утвореної у результаті підписання в травні 1992 р. угоди між Європейським співтовариством та ЄАВТ. ЄЗ практично стала першим кроком на шляху до вступу країн ЄАВТ до Співтовариства. Залишаючись поза межами ЄС, країни ЄАВТ фактично підпорядковуються правовій системі ЄС. До третього кола мали б увійти країни-кандидати на вступ в ЄС, пов'язані з останнім системою угод про асоціацію. Розроблений співтовариством механізм європейських угод про асоційоване членство, що ліг в основу політичного діалогу та співробітництва, виконує важливу функцію перехідного періоду на шляху до прийняття останніх до Співтовариства [70, с. 94–95]. На думку цитованого науковця, комунітарне право є «своєрідним ядром» усієї правової системи, тобто права ЄС.

У праві Європейських співтовариств успішно співіснують ідеї і норми континентального та загального права, принцип суверенітету і

наднаціональності, взаємоузгодженість, з одного боку, з міжнародним, а з іншого – національним правом [221, с. 18]. На думку українського дослідника філософії міжнародного права О. Мережка, міжнародне правове співтовариство розкриває правовий аспект міжнародного суспільства. Однак для того, щоб будь-яке суспільство можна було розглядати як співтовариство, а не просто як сукупність індивідів, необхідно створити та розвивати правову основу цього співтовариства, тобто конституціювати його [141, с. 62]. На таких засадах створення Європейських співтовариств сприяло появі комунітарного права, що є сукупністю правових норм, які регулюють відносини, пов'язані з їхньою (співтовариств) еволюцією і функціонуванням [257, с. 56]. Наявність комунітарного права визначає межі правотворчості в Євросоюзі. Вона здійснюється як під безпосереднім впливом самих держав (у Раді ЄС), так і опосередковано (у Європейській Комісії і Європарламенті). Чим більше той чи інший правовий акт стосується внутрішньодержавних сфер, тим відкритішим є вплив держав. Іншими словами, діє принцип міжнародного співробітництва, який є основою системи стримувань і противаг. На відміну від правового механізму Ради Європи, у правовому механізмі Євросоюзу перевага віддається не правовим стандартам, а безпосередньо заходам та способам правової інтеграції, за допомогою яких формуються єдині правила і норми поведінки суб'єктів у відповідних сферах, що визначає пріоритет права ЄС над правом національним і прямым ефект (пряму дію) правових актів ЄС [123, с. 231].

Виходячи з цих положень, розглянемо комунітарне право як частину європейського та міжнародного права у контексті співвідношення філософських категорій діалектики «одиничне – особливе – загальне». У нашому випадку загальне – це міжнародне право, особливе – європейське право, а одиничне – комунітарне право. Ці категорії пізнаються через співвідношення шляхом порівняння, що є логічним прийомом пізнання зовнішнього світу. Саме за допомогою цього прийому встановлюється схожість і відмінність предметів та явищ дійсності. Адже, не обмежуючись ані міжнародним та європейським правом, комунітарне право

відображає основні ознаки обох і водночас містить інші, неповторні сутнісні ознаки, що дають підстави говорити про його специфіку та самодостатність.

Нині всі європейські країни мають самостійні системи права, які еволюціонували впродовж століть і значною мірою залишаються відмежованими одна від одної. Це було зумовлено прагненням держав зберегти власний суверенітет, що за часів війни забезпечувало військо, а за мирних часів – право (передусім, законодавство та його реалізації), яке конкретизувало політичне прагнення держав як у межах своєї території, так і у відносинах з іншими державами. Так постали національні правові системи, які регламентували відносини в певній державі [77, с. 72].

Поряд із національними правовими системами з відмінними правопорядками формується міжнародне право. В юридичній онтології незмінно існує міжнародний аспект, бо в своїй динамічній якості право ніколи не буває, та і не може бути, суто національним явищем, чиє існування і дія окреслена кордонами держави. Право завжди «міжнародне» за змістом, бо воно існує і розвивається в єдиному процесі, в якому так чи інакше беруть участь всі держави, народи та індивідууми [137, с. 162]. Так, якщо національне право регулює відносини всередині держави, то за допомогою норм міжнародного права регулюються відносини між державами та іншими суб'єктами, узгоджуючи ці відносини, і лише в разі потреби забезпечуються колективним примусом [196, с. 307]. Зростання ролі міжнародного права, політичних контактів держав сприяє надзвичайній актуалізації визначення середовища конкретного типу права. Становлення міжнародного права сприяє інтенсивній співпраці держав, а отже, і створенню міжнародного правового простору, що дедалі частіше у зв'язку з проявами активних тенденцій глобалізації, стає предметом обговорення (зокрема, у філософсько-правовій, загальнотеоретичній правовій думці) як елемент іншого права, новітньої правової системи. Тобто міжнародне право – це сукупність норм, що виникають у результаті угоди між державами, яка досягається внаслідок взаємних поступок і компромісів з метою підтримання міжнародного правопорядку й організації

всіх форм спілкування між державами, реалізація яких забезпечена заходами примусового характеру.

Слід зазначити, що вперше розглянув та обґрунтував саму ідею міжнародного права відомий нідерландський юрист і державний діяч Гуго Гроцій, вказавши на умови, які мають бути виконані для того, щоб держава була рівноправним членом світової спільноти. Розміри держави не мають значення, важливо лише те, щоб вона була стабільною і спроможною дотримуватися укладених угод. Ідеї міжнародного права Г. Гроція надалі втілилися в життя при створенні Ліги націй, організації Нюрнберзького процесу і формуванні ООН [233, с. 61–62], а також присутні у відносинах Європейських співтовариств.

Ідею міжнародного права сформував і обстоював французький мислитель Ш.-Л. Монтеск'є. Він писав: «Закони, що регулюють відносини між народами – міжнародне право. ... Два види війни – між окремими особистостями та між різними народами – і спонукають суспільство встановлювати закони, що визначаються відносинами між народами (міжнародне право)» [246, с. 134].

Німецькому мислителю І. Канту також належить заслуга у розвитку теорії міжнародного права. Він вважав, що шлях до всезагального миру лежить через утворення світового союзу незалежних правових держав, який є охоронцем миру і свободи. Омріяний державний союз Кант називав «Федерацією вільних держав», яка б могла бути розпущеною у будь-який час [246, с. 157]. Тобто шлях до вічного миру лежить через утворення міжнародної організації (вона не повинна стати державою народів) на основі укладення суспільного договору, метою якого є забезпечення свободи і рівності її членам та інтересів кожної держави та створення всесвітнього громадянства. Однак, аби такий союз міг функціонувати, необхідна ще така умова, як створення загального законодавства. Що ж стосується завдання міжнародного права, то воно полягає в збереженні міжнародної етики й універсального права, які склалися упродовж тисячоліть та подальший розвиток їх гуманістичних основ [247, с. 106]. Основним

завданням існування Союзу було наявність правових гарантій захисту людей незалежно від їх національного походження.

Інший німецький мислитель Г. Гегель, зазначав, що оскільки у міжнародному праві відносини держав ґрунтуються на принципі суверенності, то вони в цьому аспекті перебувають у природному стані відносно одна одної і їхні права мають свою дійсність не в загальній волі, конституйованій над ними як влада, а в їхній особливій волі [50, с. 288]. Філософ був супротивником існування вищого органу над державами, а врегулювання відносин між державами покладалося на третейські суди.

Важливі ідеї міжнародного права були закладені у праці Г. Кельзена «Чисте праворозуміння». Вчений дослідив природу міжнародного права, його взаємозв'язок з державним правом, а також розглянув можливість існування світової держави: «...юридично-технічний рух має зрештою тенденцію до розмивання ліній, що розмежовує міжнародне право й правовий порядок окремої держави, так що кінцевою метою реального, спрямованого на дедалі більшу централізацію правового розвитку вимальовується організаційна єдність такої собі світової правової спільноти – тобто розбудова світової держави. Поки що ж про щось подібне ще не може бути й мови» [90, с. 351]. Учений розглядав єдність міжнародного права й правопорядку окремих держав як цілісну систему норм права. Як бачимо, із часом уявлення про міжнародне право поступово розширюється до рівня існування міжнародних співтовариств.

Відповідно до тлумачення вітчизняних правознавців суть міжнародного права полягає в тому, що воно не входить до будь-якої національної системи права і не містить норм національного права. Водночас ці самостійні елементи не існують ізольовано один від одного, між ними налагоджені відносини прямого і зворотного зв'язку, що утворюють у комплексі взаємодію самостійних систем [196, с. 307]. Національні правові системи впливають на нормотворення у міжнародному праві. Своєю чергою міжнародне право є важливим чинником формування національного законодавства, зокрема шляхом імплементації норм міжнародного права у це законодавство.

Через юридичну конкретизацію філософсько-правового питання про співвідношення універсального і культурно-специфічного у змісті справедливості постає потреба з'ясувати співвідношення міжнародного і національного права. На пріоритеті міжнародного права наполягають прихильники універсалістсько-ліберальної етики справедливості, що наголошують на пріоритеті прав для всіх над благом для партикулярного співтовариства. Натомість пріоритет національного права відстоюють апологети-комунітаристської етнетики, що вважають високо ціннісним партикулярну культурну традицію [130, с. 28]. Це один із прикладів ставлення представників двох сучасних філософських шкіл до актуального питання міжнародної взаємодії держав.

Безперечно, посилення взаємозалежності держави у спільному вирішенні ними сучасних глобальних проблем призвело до переосмислення трактування співвідношення міжнародного і національного права. Тенденція динамічного співвідношення цих систем набула істотної універсалізації. Так, міжнародне право сьогодні здійснює вагомий вплив на національне право. Багато держав визнали норми міжнародного права частиною національного законодавства. Дехто з науковців навіть висловлює думку, що національне право і міжнародне право утворюють єдину систему. Одним із конкретних наслідків такого підходу є те, що норми міжнародного права автоматично стають частиною внутрішньодержавного законодавства і повинні застосовуватися судами [176, с. 238]. Однак цю думку не можна визнати бездоганною, оскільки, як відомо, норми міжнародного права визнаються частиною національного законодавства тільки після ратифікації їх відповідними законодавчими органами держави, а це не завжди відбувається просто чи, навіть, автоматично.

Останніми роками дедалі чіткіше простежується тенденція поглиблення взаємозв'язку і взаємодії міжнародного права з регіональним і національним правом, ширшого проникнення міжнародного права (через визнання державами міжнародно-правових стандартів, загальних гуманітарних та етичних принципів і т.п.) в систему регіонального і національного права, а також тенденція формування на рівні з економічною, політичною та іншими

глобальними системами «правової системи планетарного масштабу». Відтак посилюється тенденція формування соціального права, суть якого полягає в інтенсивному розвитку у післявоєнний період на різних рівнях суспільства соціального законодавства і т. ін. [133, с. 10]

Російський дослідник А. Неклеса, обґрунтовуючи свої футурологічні погляди, стверджує про настання третього порядку, що знаменує привнесення транснаціонального у постсучасний світ, який характеризується суттєвими кризовими явищами, у функціонування інститутів національного права, в утвердження примату міжнародного права над внутрішньодержавним при одночасному зменшенні контрольних і обмежувальних функцій держави [147, с. 19]. Поділяючи таку позицію, Ю. Волошин вважає, що міжнародне та внутрішньодержавне право є не двома різними правовими системами, що існують паралельно, а фактично єдиною системою світового права. Така характеристика міжнародного права відображає якісно новий етап його розвитку [42, с. 92]. Безперечно, сьогодні міжнародне право набуває глобального, універсального та всесвітнього характеру, і що дуже важливо – основною функцією його стає дедалі виразніша спрямованість на забезпечення інтересів світового співтовариства.

Особливою підсистемою міжнародного права стає європейське право. Це відносно нове явище. Воно виникло і сформувалося у другій половині ХХ ст., а тому не може конкурувати як із традиційними галузями права, такими як конституційне або цивільне право, що відомі ще з часів Стародавнього Риму, так і з тими, що з'явилися значно пізніше. Європа і весь світ тривалий час розвивалися, не відчуваючи потреби в праві, яке сьогодні називається європейським [221, с. 12]. Однак, як зазначають В. Муравйов та М. Смирнова, європейське право сформувалося під впливом правових шкіл європейських університетів, розробленого на основі римського приватного права, канонічного права, феодалного права і міжнародних торговельних звичаїв. У середньовіччі був закладений фундамент європейського правопорядку, що базувався на пізньоантичному римському праві, філософії та системі грецьких

полісів [143, с. 11–12]. Нині потреба у європейському праві стає досить актуальною, що обумовлено насамперед інтенсивними інтеграційними процесами на континенті.

Під поняттям «*європейське право*» у широкому значенні розуміють «сукупність правових норм, що містяться в актах практично всіх європейських міжнародних організацій; у цьому значенні європейське право фактично є регіональним міжнародним правом», а у вузькому розумінні – це «сукупність правових норм, які містяться в актах Європейського Союзу та Європейського співтовариства; у цьому значенні європейське право, на думку науковців, уже помітно відійшло від класичного міжнародного права і формується як автономний, новий спеціальний правовий феномен» [252, с. 398].

У юридичній науці термін «європейське право» *вживають найчастіше у трьох значеннях* для позначення:

а) сукупності національних правових систем європейських держав, до речі, з цим визначенням категорично не згідний В. Опришко, який вважає, що «під європейським правом слід розуміти сукупність норм і принципів, які регулюють міжнародну правову діяльність європейських міжнародних організацій та міжнародних об'єднань», а не сукупність національних правових систем європейських держав [157, с. 11–12];

б) частини міжнародно-правових норм, що регулюють відносини між європейськими державами у різних сферах, у цьому випадку «європейське право» означає регіональну або субрегіональну міжнародно-правову систему;

в) сукупності правових норм, що регулюють відносини, які виникають у межах європейських інтеграційних об'єднань, Європейських співтовариств та Європейського Союзу [74, с. 134].

Слід зазначити, що європейське право трактується у різних розуміннях. Досить цікавим видається думка Б. Топоніма: «єдиного «європейського права» у чітко визначеному понятійному значенні не існує, це поняття є збірним і охоплює різні правові феномени, які можуть бути близькими та взаємопов'язаними» [77, с. 46]. Дійсно чіткого визначення «європейського

права» у юридичній літературі немає. Доречним є виокремлення із терміну «європейське право» В. Шилінговим таких його суттєві особливості: 1) комплексний характер; воно має міжнародно-правові, конфедеративні та федеративні ознаки; 2) динамізм; це проявляється у змінах його природи, структури, сфери та механізму дії; 3) незавершеність процесу формування; помітний його «проміжний» характер; воно є на стику міжнародного та національного права [253, с. 64].

У сучасній науковій і навчальній літературі обґрунтовано констатують, що «формування Європейської спільноти і європейського права – це одночасний і тісно взаємопов’язаний процес» [74, с. 1]. Відомо, що формування і розвиток Європейських співтовариств відбувалися на відповідній юридичній основі: за допомогою права визначалися їхні завдання, структура, а також умови і порядок їхньої діяльності. Без існування «організаційних структур, що утворюють матеріальну субстанцію самого європейського права», неможливо було б створити єдину систему європейського права. Отже, вважається, що «становлення європейського права немислиме без створення Європейських співтовариств» [74, с. 1]. Слід зазначити, що європейське право, крім Європейських співтовариств та ЄС, регулює відносини, які виникли у зв’язку з функціонуванням Ради Європи, Організацією з безпеки та співробітництва Європи, Європейською асоціацією вільної торгівлі, Західноєвропейський союз.

Європейське право формувалося не одномоментно. Воно пройшло значний шлях розвитку, початковою точкою якого послужило усвідомлення європейськими державами єдності своїх інтересів, спочатку в економіці й захисті прав людини, а потім – у політичній і правовій сферах. Подальшу роботу, спрямовану на формування і розвиток європейського права, провадили європейські політики та експерти, для яких характерною була континентальна (романо-германська) правова філософія, що призвело до високого ступеня нормативного регулювання у межах європейського права порівняно зі загальним міжнародним правом [169, с. 30–31].

Алжирський правник Мохаммед Беджауї зазначає, що ще перед Першою світовою війною існував «ексклюзивний клуб» держав, які створили так зване «європейське міжнародне право», чи «європейське публічне право», яке в основному захищало інтереси членів цього клубу, що вважали себе «цивілізованими» державами. Однак подальший розвиток міжнародного права проходив від «олігархічного права» до «права співтовариства» (law of community), від права держав до «права для народу», від «права координації» до «права кінцевих цілей». Кінцевими цілями, на думку цього ж науковця, стали мир, розвиток, людське щастя і екологічне збереження планети [269, с. 5].

В англійській доктрині міжнародного права використовують термін «співтовариство націй» (Community of Nations), яким часто позначають сукупність різних держав як членів міжнародної «родини» чи «співтовариства». Згідно з такою концепцією, держава шляхом приєднання до існуючого «співтовариства націй» не тільки отримує визнання суверенного утворення з відповідними правами і привілеями, якими користуються члени цього співтовариства, а й погоджується у подальшому дотримуватися правил цього співтовариства [141, с. 61].

Як ми вже зазначали, певну частину європейського права становить комунітарне право. Оскільки комунітарне право – найбільш розвинута частина європейського права, його ядро, то інколи цим терміном позначається і вся правова система, створена в процесі інтеграції. Однак це не зовсім точно відображає реалії, бо терміном «право Європейських співтовариств» позначають цілком визначене правове явище, тому ним можна і треба користуватися, коли йдеться про найважливішу складову частину європейського права, але при цьому не слід зводити європейське право загалом тільки до норм Європейських співтовариств [257, с. 56–57]. Адже, крім норм Європейських співтовариств та ЄС, європейське право включає у себе норми, які діють для регулювання відносин у інших інтеграційних об'єднань Європи.

Дехто з науковців розглядає комунітарне право як автономний правопорядок, який має свої специфічні особливості і тим відрізняється від

міжнародного права [282, с. 152; 280, с. 11; 157, с. 3], інші – підтримують думку про те, що воно є міжнародним правом [145, с. 27; 5, с. 86; 243, с. 128]. Обстоюється також позиція, за якою право Співтовариств має комплексний характер: воно не може бути відокремлене від загального міжнародного права, однак водночас певна його частина є формою координації, зближення й уніфікації внутрішнього права держав-членів [258, с. 18; 154, с. 44]. У їх розумінні комунітарне право постає як право особливого роду.

Комунітарне право як унікальна правова система формує власний самостійний метод регулювання суспільних відносин, що має ознаки міжнародного і національного права. Провівши аналіз особливостей уніфікації норм міжнародного права в межах ЄС, О. Руденко встановив, що комунітарне право – це право особливого роду, що не вписується у звичні рамки/стандарти – *sui generis*. Воно відрізняється значною своєрідністю як від міжнародного права, так за цілою низкою ознак – і від внутрішньодержавного права, зберігаючи при цьому багато спільного із зазначеними правовими утвореннями [189, с. 4].

Приділивши значну увагу комунітарному правопорядку, російський дослідник Р. Хасянов називає його особливим правопорядком, що суттєво відрізняється за своїми характеристиками від усіх існуючих правових форм міжнародного спілкування. Це – свого роду проекція основних ознак внутрішнього правопорядку на міжнародний рівень [242, с. 122]. І справді, створення єдиного громадянства, єдиної валюти і ринку є тими ознаками, які характерні для внутрішньодержавного правопорядку. Однак, цей науковець не зовсім конкретно визначає, що ж собою являє цей правопорядок і де його межа дії.

Безумовно, правопорядок Співтовариства принципово базується на таких європейсько-правових «максимах», як верховенство комунітарних правових актів, пряма дія правових приписів Європейських співтовариств, обов'язкова юрисдикція наднаціонального суду щодо всіх суб'єктів комунітарного права. Саме ці постулати й, особливо, пряма дія і верховенство комунітарного права

надають йому якісної своєрідності і особливої ефективності, не властивої іншим міжнародним співтовариствами.

Передача низки суверенних повноважень Співтовариств поступово зумовила відокремлення їх правової системи від міжнародного права. Тим самим право Співтовариств за своєю юридичною сутністю розвинулося у бік національного права. Таким чином, відокремившись від міжнародного права, право Європейських співтовариств не злилося цілком з національним правом, стало самостійною правовою системою зі своїми джерелами, формами правотворчості, специфічними механізмами захисту юридичних норм від порушень [135, с. 31–32]. Враховуючи це, О. Андрійчук зазначає: «Де-юре комунітарне право саме є формою міжнародного права, і попри низку ознак (деякі з них є принциповими), що відрізняють комунітарне право від міжнародного, все ж теоретичні підстави для застосування в ньому принципів міжнародного права залишаються достатньо вагомими». Передусім, це пояснюється тим, що держави-члени Європейських співтовариств, хоч і делегували значну частину власного суверенітету комунітарним органам та погодилися виконувати спільно прийняті рішення (навіть якщо вони прямо суперечать власним інтересам), однак залишаються повноцінними суб'єктами міжнародного права, які номінально можуть вільно вивести окремі аспекти більш тісних за своєю сутністю комунітарних відносин за межі інтеграційного партнерства і керуватися традиційними принципами міжнародного публічного права [10, с. 48]. Відзначимо, хоча держави обмежилися частиною свого суверенітету у певній сфері, однак комунітарне право не витісняє на другий план внутрішньодержавного права держав-членів Співтовариства. Повноваження Співтовариства охоплюють не всі сфери діяльності національного рівня і не мають всезагального характеру.

Однак комунітарне право – це і національне право, адже внаслідок реалізації інститутами Співтовариств національної компетенції правопорядок Європейського співтовариства інтегрований у національний порядок держав-членів. При тому комунітарне право має низку переваг перед національним

правом, що визначаються насамперед пріоритетністю права Європейських Співтовариств стосовно національного права держав-членів; принципом прямої дії комунітарного права; можливістю, посилаючись на наднаціональне право унійних держав, його реалізації через суди держав-членів Європейських Спільнот; потужнішою юридичною гарантією захищеності інтересів держав-членів перед світовим співтовариством. Отже, можна спостерігати дуалістичну природу комунітарного права: комунітарне право не витісняє на другий план національне право, яке склалося історично і покликане вирішувати внутрішньодержавні правові питання; одночасно воно має пріоритет у певних сферах перед національним правом.

Як вже зазначалося, комунітарне право базується на принципах міжнародного права і договорах, укладених відповідно до міжнародного, однак воно значною мірою дистанціюється від нього. Останнім часом це відбувається дедалі швидше. Таке відокремлення пояснюється тим, що міжнародне право спрямоване здебільшого на вирішення ймовірних конфліктів у правовідносинах між державами, а місія комунітарного права – у поглибленні інтеграції між державами-членами заради досягнення загального блага Співтовариств, адже договори про створення Європейських співтовариств – правові документи, мають пряму дію, безпосередньо надають право і накладають обов'язки на фізичних та юридичних осіб держав-членів [216, с. 51]. За визначенням Суду Європейських Співтовариств Договір про заснування ЄЕС створив свою власну систему права, яка після набуття чинності договором стала складовою частиною системи права держав-членів і яку їхні суди зобов'язані застосовувати [274, с. 210].

Дослідник міжнародного права В. Кузнецов трактує комунітарне право як «якісно нову сферу, своєрідну третю сферу, яка не є ні повністю міжнародним, ні повністю національним правом, хоча своїм джерелом має і те й інше право» [116, с. 217]. Саме співвідношення елементів і основ міжнаціонального і національного правотворення, складна внутрішня структура Європейських співтовариств і зумовлюють своєрідність та неповторність комунітарного права.

Зовнішнє враження від права співтовариств, як зазначає Б. Топорнін, може бути на перший погляд оманливим. Воно проявляється переважно у вигляді широкого правового масиву, що охоплює безліч актів, різних за юридичною силою, ієрархічним відношенням та іншими властивостями. Однак насправді це право добре організоване, систематизоване і внутрішньо узгоджене. Труднощі у його сприйнятті часто пояснюються тільки однією обставиною – своєрідністю самого права, природа якого не дозволяє проводити його пряму аналогію ні з міжнародним, ні з внутрішньодержавним правом» [222, с. 163–164]. Що свідчить про своєрідність комунітарного права.

Сутність комунітарної співпраці у міжнародному праві полягає у делегуванні державами значної частини власного суверенітету не лише спільним органам, а й єдиній логіці, єдиній філософії та єдиному розумінню економічної та правової інтеграції. Іншими словами, якщо класичні відносини у межах міжнародного права належать до відносин «свій – чужий», то парадигма комунітарної співпраці ґрунтується на засаді «свій – свій» [8, с. 95]. У таких відносинах мораль постає як регулятор суб'єктивно-особистісного і неформального ставлення до «своїх» як до людей, які належать до певної духовної спільноти. «Своє» постає тут як певна внутрішня, духовна єдність, яка в принципі може бути реалізована й поза соціокультурними відмінностями між її носіями. При цьому «своє» відчужується від власної внутрішньої основи й трансформується у зовнішню єдність колективу, групи на основі дотримання певних поведінкових форм [184, с. 19–20]. Це свідчить про особливу атмосферу у межах ЄС як об'єднання, що стоїть на захисті інтересів усіх учасників, заради процвітання усієї спільноти. Слід зазначити, що суб'єктами комунітарного права є держави-члени ЄС, інститути ЄС, їх юридичні та фізичні особи. Тобто комунітарне право регулює міждержавні, інституційні та між особові відносини.

Принцип успішного функціонування комунітарного права може бути використаний при реформуванні інших економічних та правових утворень, таких як: корпорація «НАФТА» (Північноамериканська зона вільної торгівлі),

МЕРКОСУР (економічний союз держав у Південній Америці), АСЕАН (Асоціація держав Південно-Східної Азії), Ліга арабських держав, Організація Африканської Єдності, Карибське співтовариство тощо. Такі економічні блоки значно поступаються ЄС за ступенем реальної інтеграції, хоча рухаються в цьому напрямі. Накопичений практичний досвід за останні півстоліття дає підстави стверджувати, що перетворення національних економік у монолітні регіональні економічні організації стає можливим лише на високій стадії індустріалізації держав-учасників і на високому рівні розвитку в них демократії, громадянського суспільства і дії принципу верховенства права, що є головною ознакою правової держави. Лише тоді переростання соціумів у більший організм стає не тільки об'єктивно необхідним, а й надійним для інтересів цих соціумів в економічному, політичному, правовому, культурному та інших аспектах [43, с. 33].

З кінця 1960-х рр. у багатьох західних університетах почали вивчати самостійні курси – «Комунарне право» чи «Право Співтовариств». З 1977 р., тобто через 20 років після підписання Римських договорів, «комунарне право» було офіційно включене як обов'язкова дисципліна до програм підготовки юристів у західних університетах і викладається як самостійний курс паралельно з міжнародним правом. Програму і конкретне найменування дисципліни визначають самі університети, тому в цьому сенсі слід розрізняти суть понять «європейське право», «інституційне комунарне право», «право інтеграції» та ін. З розвитком інтеграційних процесів та утворенням Європейського Союзу з'явилася нова назва дисципліни «Право Європейського Союзу».

Безумовно, аналіз поняття комунарного права у такому ракурсі є радше загальнотеоретичною концептуалізацією. Однак без цього неможливо розкрити онтологічний зміст розуміння цього права. Якщо ж говорити про комунарне право у філософському аспекті, то його слід розглядати насамперед у контексті діалектичної тріади «загальне – особливе – одиничне», що дасть змогу не тільки з'ясувати основні онтологічні засади комунарного права (поняття, предмет, принципи, межі дії), а й пізнати потенційні можливості його розвитку,

розкрити його евристичний та аксіологічний аспекти, виявити антропологічну природу його формування, а також розвинути сучасну парадигму комунітарного права як новітню концепцію світоглядної імплікації праворозуміння через поєднання національного та універсального у праві, зокрема правового традиціоналізму та інноваційності.

Визнання комунітарного права предметом дослідження філософії права – це вагома нагода залучення сучасних підходів до вивчення і переоцінки багатьох державно-правових явищ, до яких прикута увага вітчизняної юридичної науки. У цьому сенсі виникає нагальна потреба перегляду правових основ соціального життя, глибокого осмислення світоглядних і методологічних засад юриспруденції, що не можливо без врахування як надбань світової юридичної та філософської науки, досягнень різних філософсько-правових теорій, так і нових концепцій інших гуманітарних наук, зокрема політичних. Саме політологія дійшла висновку, що кожне об'єднання потребує усталених правил внутрішнього узгодженого функціонування. У контексті держави виконання такого завдання покладається на традиції, звичаї, право. Тип об'єднання визначає тип регулятивних норм. Відповідно комунітарне об'єднання (міжнародні співтовариства, що мають наднаціональні ознаки і керується комунітарними правилами співфункціонування) продукує комунітарне право.

Отже, **комунітарне право** – це право, що регулює міждержавні, інституційні та міжособистісні відносини, які виникли внаслідок інтеграційних процесів становлення, розвитку та функціонування Європейських співтовариств, що згодом стало основою права ЄС і зорієнтоване на досягнення матеріального благополуччя населення та/або забезпечення захисту спільних інтересів учасників правової спільноти.

Комунітарне право розвивається в Європейських Спільнотах безперервно впродовж уже понад шістдесяті років. За такий час воно отримало належне теоретичне підґрунтя, методологічну довершеність та загальне сприйняття усіма суб'єктами приватного життя держав-членів Європейського Союзу [9, с. 16].

Слід відзначити, що функціонування комунітарного права не витісняє і не «затіняє» внутрішньодержавне право держав-членів співтовариств. Особливості

комунітарного права свідчать про наявність спільного правового поля, в якому взаємодіють норми національного, міжнародного права та права Європейських співтовариств і перетинаються національно-правові та міжнародно-правові системи у межах єдиного правового простору. Комунітарне право має ознаки, характерні для національного та міжнародного права, але водночас відрізняється від них низкою особливих ознак, що свідчить про нове явище в історії розвитку права. Воно стало важливою складовою життя значної частини розвинутих європейських країн. Комунітарне право з міжнародним споріднює онтологічне походження: обидва створені внаслідок підписання міжнародних договорів, що становлять їх основне джерело. Однак якщо у міжнародному праві першість має суверенітет держави, то в комунітарному – пріоритет інтересів співтовариства. Міжнародне право не є юридично обов'язковим (воно стає таким після ратифікації державою). Що ж стосується комунітарного права, то його норми є обов'язковими для держав-членів, тобто мають пріоритет над внутрішньодержавним законодавством та пряму дію на всій їх території.

Загалом комунітарне право відіграє роль посередника між співтовариством і його членами як механізм задоволення спільних потреб та вимог держав-членів. У такій сфері формується номос права, тобто здатність комунітарного права забезпечити перебування загальних цінностей співтовариства і держав-членів у єдиному правовому просторі.

1.4 Правова спільнота як джерело виникнення та середовище функціонування комунітарного права

У західній юридичній літературі, присвяченій проблемі глобалізації, формуванню міжнародних співтовариств, часто використовують терміни «суспільство» і «спільнота»: «societe» і «communaute» (фр.), «society» і «community» (англ.), «sociedad» і «comunidad» (іспан.), «Gesellschaft» і

«Gemeinschaft» (нім.). У політичних і правових документах, актах міжнародних організацій, конференцій і нарад здебільшого надають перевагу терміну «community» або його фонетичним та граматичним аналогам в інших мовах (наприклад, українською – «співтовариство»). Однак цей термін не отримав консенсусного визначення й загального сприйняття, про що свідчить різне ставлення до нього.

Так, президент Французької асоціації міжнародного права Р. Дююї зазначив, що поняття «communaute» означає об'єднання народів, їх складових, з подоланням розбіжностей на основі спільних інтересів, які вони реалізують за допомогою права і створених його інститутів [272, с. 16]. Голландський вчений Г. Ван Хоф навпаки вважає, що сучасне співтовариство ще не досягло високого ступеня об'єднання, а тому кваліфікує його як «societe» (суспільство) [71, с. 7]. Дослідник міжнародного права М. Віраллі називає сучасну міжнародну систему «societe» і при цьому наголошує на «ще сильнішому вислові «communaute international» (інтернаціональна спільнота) [286, с. 27–28]. Відомий радянський філософ Г. Шахназаров, сучасник згаданих європейців, дотримуючись теорії марксизму-ленінізму, писав про перспективи розвитку людства «від дезінтеграції до повної інтеграції людської спільноти аж до того моменту, коли вона перестане бути спільнотою і її можна буде назвати просто суспільством» [251, с. 273]. Чим закінчилися такі передбачення – відомо: розпадом найбільшої комуністичної імперії – Радянського Союзу, колишні т. зв. союзні республіки якого стали суверенними незалежними державами.

Ще німецький соціолог Ф. Тьонніс наприкінці XIX ст. у знаменитій праці, якою започатковано німецьку соціологію, довів, що суспільство та спільнота (співтовариство) цілком протилежні за змістом поняття. Він вважав, що спільнота (Gemeinschaft) – об'єднання, в якому панують родинна економіка та сільське господарство, ґрунтується на одностайній та некритичній причетності до засадничих цінностей, а натомість суспільство (Gesellschaft), торговельне та індустріальне, спирається на індивідуалізацію інтересів, пошук компромісу та

добровільне об'єднання [225, с. 246]. Поняттям «спільнота» визначається ситуація, коли люди згуртовані спільними почуттями та спільною відданістю певним цінностям. Відносини з державами-нечленами такого співтовариства (спільноти) мають набагато менше значення, ніж відчуття спорідненості, що розвивається всередині цього співтовариства (спільноти) [167, с. 51–52]. Суспільство є умовою, що меншою мірою об'єднує людей і більшою – переплітає власні інтереси, поділ праці та контакти.

Слід відзначити, що ще у 30-ті рр. ХХ ст. видатний український правник В. Старосольський писав про необхідність розмежування понять *Gemeinschaft* (спільнота) і *Gesellschaft* (спілка), метафорично окреслюючи їх відповідно як «стихійну волю» та «свідому волю». Стихійна воля – це безпосередньо первісний тип волі, що найтісніше пов'язана з почуттями, має на меті сприйняття найсильнішого відчуття за бажання, а не досягнення свідомо поставленої мети. У цьому значенні стихійна воля не знає і не має мети, а має тільки напрям. Її сутність ірраціональна, бо джерелом її є психічний стан, а не раціональне мислення. Її протиставленням є «свідомий» тип волі. Вона – вже не безпосередній прояв почуттів і настроїв, а наслідок роботи думки, має не тільки напрям, а й означену мету. Раціональну роль в ній відіграє елемент правильного мислення [210, с. 32].

Очевидно, таке заглиблення у сутність цих понять слід виводити зі соціології Ф. Тьоніса, де еволюція суспільств визначається як епохи культурного розвитку, які змінюють одна одну за логікою переходу від несвідомого до осмисленого. Філософ зазначав: «(...) *Доба спільноти передуює добі суспільства*. Першу характеризує соціальна воля у формі одностайності, звичаю і релігії; другу – соціальна воля у формі конвенції, політики і громадської думки» [225, с. 246–247]. Вчений був ностальгуючим консерватором, однак він дошукувався виходів із опозиції, чим і пояснювався його інтерес до модерного соціалізму, котрий, виражаючи конфлікти суспільства, вказує на необхідність відтворення втраченої єдності [78, с. 319]. З

цього впливає, що вчений дотримувався думки, що у спільноти є більше шансів для успішного розвитку (вдосконалення), ніж у суспільства (що є вищим рівнем об'єднання).

Слід підкреслити, В. Старосольський вважав такі погляди Ф. Тьоніса помилковими, наголошуючи зокрема на тому, що в основі суспільного класу лежить не спільнота, а спілка, її батьками є суспільний інтерес та раціональна довершеність об'єднання для боротьби за свої інтереси. Суспільне життя – це не тільки раціональна техніка, в ньому зароджується почуття, розбурхується море психічних сил, тому спілки стають спільнотами. Два чинники – стихійна воля, з одного боку, «чистий розум» – з іншого, керують життям людства, доповнюють себе, виправляють і представляють два різні аспекти. В царині філософської думки їм відповідає дуалізм волюнтаристських та раціоналістських концепцій. В історії зафіксовано своєрідне чергування раціонального і волюнтаристського стилів життя. Рим часів імперії, схоластика Середньовіччя, а згодом раціоналізм XVIII та XIX ст., відтак волюнтаристська хвиля початку XX ст. – це не розвій по лінії, яку окреслював Ф. Тьоніс, а, на переконання В. Старосольського, – величний ритм, тому, на думку правника, спільнота не приречена на загибель з утвердженням формального суспільства [210, с. 36–37].

Авторитетний американський соціолог, прихильник системного підходу А. Етціоні вважав традиційне протиставлення Ф. Тьонісом понять «суспільство» і «спільнота» не зовсім вдалим, бо у такий спосіб акцентується увага на своєрідних «чистих», а відтак, абстрактних формах, а, виходячи з потреб сучасності, науковці мають зосередитися на дослідженні форм, навіть і змішаних, але придатних для практичної реалізації. Вчений зазначає: «... Стверджую, що при справедливому соціальному пристосуванні можна знайти спосіб зіставлення тісних внутрішньосуспільних зв'язків з повагою прав і автономії особистості, гарантованих сучасним вільним суспільством» [260, с. 64]. Важливого значення А. Етціоні надає втіленню ідеї спільноти, до якої люди повинні прийти як до оптимальної форми організації міжнародних

відносин. Ці погляди вченого частково знайшли своє втілення при створенні перших інтеграційних об'єднань у Європі в другій половині ХХ ст., що поклали початок становленню і функціонуванню комунітарного права.

Спільноти існують повсюдно, але при цьому слово «спільнота» має не дуже багато значень і є, напевно, одним із найбільш поширених і одночасно невизначених понять. З одного боку, його вживають для позначення особливих форм суспільної взаємодії, хоча питання про те, що ж таке ці форми, залишається дискусійним; з іншого – воно вживається для позначення чогось позитивного і цінного в суспільних відносинах, а отже, визначеного, хоча серед представників різних політичних груп існують деякі розходження стосовно того, що саме є цінним [75, с. 379]. Це спонукає нас у контексті досліджуваної проблематики розглянути поняття «спільнота».

Філософи визначають соціальну спільноту як сукупність людей, об'єднаних спільними утворюючими ознаками (чинниками), наприклад, поселенням, мовою, релігією, професією, розміром прибутку, єдністю мети та завдань діяльності. Це будь-яке соціальне утворення, що виконує спільні економічні, політичні, культурні та інші завдання і має певну суспільну організацію. Соціальна спільнота формується в процесі історичного розвитку і, як, наприклад, народ або нація, є невід'ємними характеристиками суспільства та його поступу [238, с. 559].

Спільнота – об'єднання людей, сформоване на основі історичного культурно-психологічного контексту, спільних умов життя, інтересів, цілей. У спільноті індивіди органічно пов'язані між собою своєю волею, взаємною згодою. Спільнота існує як для збагачення життя особи, так і для охорони її прав і вимагає від неї обов'язків поважати права інших [206, с.]. Така спільнота, яка захищає права своїх учасників називається правовою спільнотою. *Спільнота має такі ознаки:* однаковість для всіх; загальність, притаманна кожному з порівнюваних явищ; єдність людей, згрупованих спільними умовами життя, метою, інтересами [37, с. 624]. Слід відзначити, що спільноту єднає не тільки спільне етнічне коріння, а й спільні інтереси,

потреби, цілі, взаємодія між людьми та внутрішня духовна солідарність, що сприяє обміну духовними цінностями, морально-етичними нормами, знаннями. Відтак бути у спільноті означає мати щось спільне з її учасниками, бути духовно пов'язаним з навколишнім оточенням.

Засновник феноменології Е. Гуссерль, постмодерністський аспект культурологічної парадигми якого проаналізував польський дослідник З. Краснодобський, зазначав, що найзнаменнішим фактом можна вважати спільноту не як просто суму індивідів, бо життя й досягнення спільноти – це не тільки сума одиничних життів та індивідуальних досягнень, а кожне одиничне буття й кожне індивідуальне життя, що пронизують цілісну єдність. Будь-яка спільнота – особистість у вищому ступені, вона діє як особа, що має власну волю і мету [112, с. 54]. Найбільше це стосується вищих форм спільноти, зраціоналізованих наукою. У цих формах, на переконання феноменолога, «універсально поєднуються волі, у цьому єднанні збігаються всі окремі волі, повністю підпорядковуються йому, виступаючи в ролі його функціонерів». У такій спільноті індивід зникає цілковито, стає функціонером, особливо якщо він належить до «стану філософів» [112, с. 54]. Е. Гуссерль вважав, що у такій спільноті особа повинна працювати над спільною будовою, а не вільно користуватися своєю свободою. Очевидно, йшлося не про обмеження прав особи, а про те, що особа не повинна використовувати свою свободу всупереч інтересам спільноти.

Для А. Етціоні характерною ознакою спільноти було не тільки те, що її члени піклуються один про одного, а те, що вони діють як «соціальний організм, заснований на близькості їхніх моральних принципів» [260, с. XXVIII]. Запорукою існування спільноти є встановлення етичного стержня суспільного життя, чим може стати тільки усвідомлення спільних інтересів всіх його членів, а не характерне для демократичного суспільства домінування більшості над меншістю [260, с. XVI].

До речі, Ф. Тьонніс дотримувався думки, що справжня спільнота є органічним цілим, в основі якого лежить кровна спорідненість, спільність

батьківщини і місця проживання, а також загальних настроїв, досвіду, відчуттів та уподобань. Тобто, спільнота – явище, що саме себе породжує і розвивається в самому собі. Ф. Тьонніс зазначав, що індивідууми якраз і приходять до осмислення ідей інтересів, що народжуються у певній спільноті. На відміну від громади й об'єднання, входження в спільноту залежить від народження, статусу, звичаїв і становища, а не від домовленостей чи інтересів [75, с. 380]. Ф. Тьонніс наголошував на тому, що необхідною передумовою створення спільноти слід вважати її місцезнаходження, а також такі ознаки, як кровна спорідненість, раса, уподобання.

На іншій позиції стояв Дж. МакАйвер, який вважав, що спільноту можна створити за бажанням, але це мусить бути бажання особливого роду, а не стремління до загального добробуту чи до задоволення певних інтересів, спільних для всієї групи [75, с. 380], тобто у розумінні цього ученого спільнота – це вираз спільних інтересів. Хоча не зовсім зрозуміло, чому учений відкидає «загальне благо» як умову і запоруку виникнення та існування спільноти. Адже основна мета існування будь-якої спільноти закладена у прагненні до загального блага.

Звичайно, багато теоретиків і державних діячів ретельно шукали модель «громадського добра», «громадського інтересу» або, як записано в преамбулі Конституції США, «загального Доброботу». І навіть тепер багато лібералів, особливо представників течії, яка пропагує ідеї загального добробуту, наполягають на тому, що ліберальний ідеал раціональності вимагає спільних дій у досягненні раціонально визначених колективних цілей. Риторика індивідуалізму, яка поширюється сьогодні скрізь, перевага індивідуально центричних моделей думки та дії відтісняють концепції спільного добра на другий план. Для багатьох сучасних лібералів так зване «спільне добро» неминуче мусить визначати тенденційну перспективу, що турбується лише про саму себе і виправдовує нав'язування одними людьми своєї волі іншим [120, с. 50]. Ліберали стверджують пріоритет прав над благом на тій підставі, що не

існує безперечної концепції блага, визнаної всіма громадянами як загальної основи суспільного співробітництва.

Ще у працях античних учених загальне благо членів соціально-політичної спільноти розглядалося як благо всіх вільних його членів на основі природно-правового (і відповідно, загальносправедливого) визнання благ кожного. Платон писав про благо як про цінності й цілі, до яких прагне все у світі, подібно до того, як окрема людина прагне до щастя. Ідеал загального блага впливає на морально-правову реальність і тим самим здійснює регулятивний вплив на її структуру [21, с. 18]. За своєю природно-правовою суттю загальне благо всіх і благо кожного – це одне і те саме. Для визнання, реалізації і захисту такої концепції загального блага об'єктивно необхідна спільна влада (держава) і загальнообов'язкові закони, відповідні тим же загальним вимогам природного права і природно-правової справедливості. При цьому держава виражає і захищає загальне благо, що є «справою народу» і одночасно «загальним правопорядком» (Цицерон, Арістотель) [148, с. 69]. За Арістотелем, все природно прагне до блага. Для людини природне – це прагнення, потяги, спільні для всіх людей. Природний потяг має на меті заповнення того, чого бракує, тому природа містить в собі належну міру [184, с. 117]. Слід зазначити, що у розумінні загального блага античними філософами воно поширювалося лише на вільних людей, тобто невольні люди були поза межами цього блага.

Згодом, у Середньовіччя, Тома Аквінський в основі поняття «закон» бачив ціннісно-цільові моменти спрямованості на «розумне» вирішення спорів та на «спільне благо» певної спільноти [184, с. 225]. Мислитель розрізняв первинні принципи природного права та його вторинні, похідні приписи. На відміну від останніх, перші дійсні всюди і завжди («слід прагнути блага і уникати зла», «золоте правило» тощо). Натомість, вторинні приписи в одних випадках можуть видаватися такими, що дійсні в усіх обставинах, а в інших не можуть бути універсальними навіть в очах розуму. С. Рабінович підкреслює, що значущість такого розрізнення зумовлюється тим, що воно дозволяє

поєднати природно-правовий із соціологічним підходом, що, хоча й не могло бути зроблене середньовічним богословом, але, тим не менш, давало концептуальну основу для пояснення можливості та необхідності такого поєднання [184, с. 161].

Багато мислителів XVII і XVIII ст. вважали поняття загального блага аристотелівською химерою. Вони виходили з того, що кожна людина за своєю природою прагне задоволення власних бажань [125, с. 338]. Натомість, видатний англійський філософ Дж. Мілль, який жив уже в XIX ст., зазначав, що для суспільства важливо усвідомити, що розуміти під спільним благом, чи є воно сумою індивідуальних благ, або ж, навпаки, індивідуальні блага є лише аспектом єдиної, свідомо здійсненої соціальної дії. При вирішенні проблеми суспільного блага Дж. Мілль намагався поєднувати особистий підхід із загально-соціальним методом. Іншими словами, його думка про суспільне благо формувалася в суто етичному руслі, лише іноді досягаючи рівня рекомендації у сфері соціальної політики [203, с. 31]. Філософ був переконаний, що не можна всю моральність базувати лише на постулаті особистої економічної вигоди індивіда і на вірі в те, що задоволення корисливого інтересу кожної окремої людини ледь не автоматично призведе до добробуту всіх. На його думку, принцип досягнення (задоволення) може «спрацювати», якщо тільки він нерозривно пов'язаний з однією ідеєю – ідеєю необхідного узгодження інтересів, до того ж узгодження не тільки особистих, а й інтересів соціальних [203, с. 33]. Слід відзначити, що Дж. Мілль поклав в основу своїх концепцій філософію індивідуалізму, рішуче відстоював право на існування окремо взятої людини (індивіда) з узгодженням інтересів соціуму, тому й віддав частку симпатії ідеям соціалізму, за що був названий ідеологом «соціального лібералізму». Він уперше в політико-правовій доктрині довів нездатність «класичного» лібералізму регулювати прогресивні суспільні відносини.

Ліберальна капіталістична цивілізація, яка з'явилася наприкінці XIX ст., як писав Г. Римлінгер, заперечувала вимоги бідних та їхні права на суспільний

захист і відкрила концепцію патернальної відповідальності багатіїв за знедолених. У класичній ліберальній державі кожна людина вважається вільною розпоряджатися власною долею, а отже, відповідальною лише за власний успіх та невдачу [283, с. 35–36]. Слід зазначити, що у такому розумінні людина постає зовсім самотньою у цьому суперечливому світі. Вона поставлена у ситуацію «один на один» зі своїми проблемами. Тому, як зазначає Г. Римлінгер, саме інститут ліберальної держави, не впоравшись із завданням забезпечення соціальних прав, звільнив місце для держави загального добробуту [283, с. 36].

Відомий російський філософ права В. Нерсисянц, розглядаючи концепцію загального блага, відзначав, що у ній зіштовхуються різні цілі, інтереси, прагнення, воля членів відповідного співтовариства; при цьому правовий шлях до загальної згоди полягає у знаходженні, утвердженні й дії загальних правових норм відповідно до регульованої ситуації, тобто конкретизується принцип природно-правової справедливості [148, с. 70]. Загальне благо – одна із провідних цільових причин, що детермінує розвиток і функціонування морально-правової реальності [21, с. 18]. Тому загальне благо є одним із основних умов та запорукою успішного функціонування і розвитку спільноти, яка враховує інтереси усіх її членів та захищає і охороняє їх невідчужуванні права.

Отже, добровільне об'єднання людей, пов'язане їх спільними інтересами, прив'язане до певної території, сформоване на основі розподілу життєвих благ і духовних цінностей з метою досягнення загального блага називають спільнотою. Кожне об'єднання людей прагне до миру, поліпшення рівня життя, тому кожне співробітництво та співжиття потребує вдосконалення правового регулювання. Спільнота починає повноцінно розвиватися при налагодженні всебічних зв'язків між усіма її членами та гармонізації взаємоузгоджених дій. Спільнота стає правовою, коли усвідомлюється потреба допомагати усім своїм членам, однаково шанувати та поважати їхні права і свободи.

На ранніх, ще доцивілізаційних щаблях розвитку людства існували спільноти бездержавної організації (рід, плем'я, сім'я, громада). Йдеться про малі групові спільноти, в яких переважна частина життєвої енергії вимушено витрачалася на підтримання умов існування. В них одиниця була тісно вплетена у групу і з життєвою необхідністю залежала від того, щоби бути прийнятою своєю групою, спільнотою. Достатньо було виштовхнути з групи асоціального члена, щоби позбавити його підґрунтя для існування. Однією з головних ознак, що спонукала до об'єднання, була наявність цілей виживання, адже у прадавні часи одній людині було дуже важко вижити. Первісні суспільні об'єднання базуються, насамперед, на господарській єдності.

На наступних етапах цивілізаційного розвитку відбулася модифікація роду з кровного союзу на відносно широку історично-територіальну спільноту, пов'язану з виникненням держави, утвердженням прав та обов'язків. Формування народу як громадської спільноти пов'язане із розширенням правового статусу особистості. Це відбулося шляхом утвердження принципу формально-правової рівності населення, яке набувало політичної правосуб'єктності та перетворювалося на народ у сучасному розумінні як єдності громадян демократичної держави. При цьому політична еволюція категорії «народ» супроводжувалася розширенням її якісної (вплив на державу) та кількісної (розширення територіальних меж) характеристик [129, с. 103]. Отже, спільноту, яка узаконено регулює своє спільне життя вищою регулятивною й виконавчою владою, ми називаємо державою.

Назагал можна відзначити, що поділ світу на нації, які ревно опікуються своїм суверенітетом, тепер поступово набуває дедалі меншої гостроти, оскільки інтернаціоналізація економіки та потужність інформаційних технологій роблять усе, щоби постало переконання результативності «універсального в дії». Ідея універсального світу не нова, бо ще стоїки в античні часи говорили про «спільність людського роду». У XVIII ст. Ж.-Ж. Руссо закликав до універсальної демократії, Д. Дідро наполегливо боровся з колонізаторськими

намірами і «відкиданням іншого», яке вони несуть, І. Кант хвалив «лагідну торгівлю» як інструмент примирення між народами, а К. Маркс пропонував усім пролетарям близьке майбутнє великого інтернаціоналу народів [208, с. 668].

У наш час спостерігається втілення до певної міри цих ідей у ЄС, що сприяє взаємозв'язку її держав-учасників і етнонаціональних спільнот, «спресування» світу в єдине ціле, а отже, це позначається на континентивних і цивілізаційних змінах [115, с. 45]. Тобто спільнота стає складно-структурованою системою, що самоорганізовується та розвивається на власній основі, а також регулює своє буття. Із плином часу рівень самоорганізації людства постійно підвищується. Глобалізаційні процеси впливають на економіку, політику, право, культурне життя світу та зумовлюють формування ширшого розуміння спільноти. Так, на Європейському континенті утворилася наддержавна спільнота, яка складається із різних етнічних та національних спільнот. Така наддержавна спільнота стала продуктом історичного розвитку. Відповідно цей процес потребує правової регламентації, де право виступає одним із найефективніших засобів регулювання суспільних відносин. Тому утворення наддержавної спільноти послужило причиною і вимогою виникнення комунітарного права.

Найунікальнішим у досвіді ЄС є те, що учасникам цієї наддержавної спільноти вдалося виробити принципи і створити відповідний механізм, за допомогою якого вони забезпечують рівновагу між суспільними і сепаратними (міжособними) інтересами, знаходять і реалізують компромісні рішення, що дозволяє зробити наступний крок на довгому і аж ніяк негладкому шляху інтеграції [с. 93–94], і що дуже важливо – вдалося створити правовий механізм регулювання міждержавних відносин. Тому умови життєздатності та розвитку Європейської спільноти слід шукати як у політичній та правовій практиці, так і у її філософському осмисленні цих реалій.

Право у наддержавному співтоваристві набуває статусу ще більш ефективного та авторитарного регулятора різноманітних суспільних відносин. Це сприяє тому, що загальноправові джерела та принципи ведуть до зближення

правових систем (сімей), але при цьому національно-правові розбіжності не втрачають свого значення, адже їх слід розглядати як вагомий внесок нації і держави в загальноправову скарбницю [176, с. 347].

Якщо в процесі історичного розвитку спільнота народів організовується таким способом, що центральні інститути наділяються не лише представницькими функціями, а й реальною владою, а відносини між державами регулюються правом, і якщо ця спільнота народів отримає надійну можливість для втілення цих регулятивів у життя, то цим самим спільнота народів перетвориться на «державу», організовану правову спільноту, світову державу з перевагами та небезпеками, які принесе зі собою така консолідація влади [22, с. 203]. Тепер говорити про таке глобальне утворення не доцільно, а тому обмежимо своє дослідження регіональним утворенням.

А. Етціоні, на думку якого формування глобального співтовариства почнеться із побудови більш обмежених регіональних об'єднань, зазначає: «Світ, організований в межах приблизно дюжини регіональних об'єднань, володіє безперечними перевагами порівняно з конгломератом із більше як 200 держав», і саме поява наднаціональних співтовариств здатна стати «містком» до глобального «співтовариства спільнот», становлення якого опосередковується переговорами й угодами між цими регіональними об'єднаннями [260, с. XXVIII].

Зміни у геополітичних структурах міжнародних спільнот і національних систем свідчать про якісно новий стан розвитку сучасного світу. Насамперед, це стосується таких аспектів розвитку людства, як трансформація у найрозвиненіших державах світу постіндустріального суспільства в інформаційне; зміна соціально-політичної парадигми; виникнення нової загальнопланетарної цивілізації; завершення ери двополосного світового порядку [122, с. 104]. Зміни у геополітичних структурах в середині ХХ ст. і перехід міжнародної спільноти до якісно нової інфраструктури світопорядку свідчать про новий етап розвитку людства, який супроводжується інтенсивними інтеграційними процесами. Тобто відбувається розширення

розуміння спільноти у більше утворення – наддержавну спільноту, в якій суб'єктами виступають безпосередньо її держави-члени, а також їх громадяни.

У Європейському Союзі успішно втілюється ідея природно-правової концепції загального блага, чому значною мірою сприяє досягнення мети комунітарного права, за яким загальне благо всіх учасників цих відносин не суперечить правам і свободам кожного громадянина ЄС. Матеріальний вимір методологічних постулатів загального блага полягає в тому, що інститути ЄС, а також держави-учасники беруть на себе соціальні, економічні, політичні функції, в результаті виконання яких їх громадяни мають жити в достатку. Це означає, що у державній владі внутрішньо закладено установки, щоб не дозволити людині опуститися нижче від прожиткового мінімуму, а відтак – утримувати гармонію приватних інтересів громадян. Тобто при розподілі матеріальних благ має діяти не арифметична, а геометрична формула справедливості, що унеможливорює значне нагромадження матеріальних благ особами, які цього насправді не заслуговують. Адже матеріальне життя всіх громадян має бути скероване передусім на загальне благо [198, с. 42]. Тому, якщо методологічні установки керівників будуть зорієнтовані на себе, такі постулати призведуть до розпаду спільноти.

Професор Гарвардського університету М. Глендон вважає, що «приватні інтереси однаків необхідно сприйняти і обмежити заради спільного добра». Намагаючись тримати баланс між індивідуальними та суспільними інтересами, авторка цитує рішення, схвалене німецьким Конституційним Судом: «Концепція людини в базовому законі не призведе до ізоляції суверенної особи, а, навпаки, радше Базовий Закон вирішує конфлікт між особою та громадою – дотримання зв'язків між особою та громадою без зменшення їхніх прав» [160, с. 4]. Отже, загальне благо знаходить закріплення і в комунітарному праві, яке спрямоване на підтримання гармонійного балансу інтересів між особою і наддержавною спільнотою, та може бути досягнуте тільки за умови добровільної співпраці.

Держави-члени ЄС гарантують певні стандарти життя людей, що сприяє поліпшенню матеріального становища широких верств населення (від представників середнього класу до убогих), а також гармонізує приватні інтереси й інтереси спільноти. Однак ця тенденція характерна тільки для розвинутих західних держав, адже основним засобом досягнення загального блага слугує належний правопорядок.

Відзначимо, що певна частина західних науковців скептично і навіть негативно поставилися до функціонування міжнародної спільноти. Проти існування такого об'єднання виступають прихильники та ідеологи комунітаризму. Класичними комунітаристами у науковому середовищі визнано Аласдера Макінтайра, Майкла Сенделя, Майкла Вальцера, Роберта Беллаха, Деніела Белла, Чарльза Тейлора. Так, М. Вальцер наголошує на тому, що «існування міжнародної держави небажане з етнічного боку, бо воно шкодить соціальній та культурній цілісності існування спільнот і навіть руйнує їх. Світова держава ігнорує конкретну і водночас окрему моральність спільнот; для її захисту потрібна «гарна огорожа», адже вона гарантує існування справедливих суспільств. Аргумент можна розширити: в ході нівелювання розмаїття суспільних життєвих форм вичерпується одне з важливих джерел людської готовності допомогти – солідарність» [64, с. 98–99]. Однак як засвідчує практика у комунітарному праві закладений принцип солідарності.

Комунітаризм – політичний напрям, зорієнтований на обстоювання соціального устрою, за якого індивіди сповідують спільні цінності, що сприяють зміцненню внутрішніх зв'язків між членами спільноти. Ознаками комунітаризму, зазвичай, вважають спільне існування, кооперацію і взаємодію, спільні інтереси конкретної громади, спільноти [205, с. 438]. Однак його зміст зводиться до мети не тільки захисту традиційних спільнот, а й визнання потреби закоріненості й ідентичності модерного індивіда.

Комунітаристи критикують також індивідуальну ліберальну антропологію, яка, на їх погляд, недооцінює значення тієї обставини, що соціальна свобода

може бути реалізована тільки в умовах суспільства, що ліберальна спільнота – умова і запорука такого суспільства. Ідеал комунітаризму може бути окреслений як асоціативна мікроспільнота общинного типу, яку держава ані опікує, ані контролює, але яка існує як самодостатня агрегація (дещо більша, ніж просто сума) індивідів [237, с. 292], що ґрунтується на обопільній та безумовній підтримці, на високих моральних чеснотах, культурних прихильностях та почуттях, а також на взаємовідповідальності членів цієї спільноти. Тобто, комунітаристи були прихильниками етнічних спільнот, проте нині спостерігається модифікація принципу комунітаризму з урахуванням філософії правової спільноти у широкому значенні. Наддержавна спільнота враховує інтереси різних етнічних спільнот, що можна простежити у комунітарному праві, у якому норми права зорієнтовані на людину.

Концепція комунітаризму обстоює доцільність ідентифікації особи з прихильним соціальним оточенням для збалансування індивідуальних і соціальних інтересів. Як соціальний рух, комунітаризм зорієнтований на розробку механізмів упорядкування правового середовища і забезпечення захисту інтересів спільноти, що базується на високих моральних чеснотах, глибокій взаємоповазі, культурних прихильностях, спільній відповідальності членів цієї спільноти заради досягнення спільної мети.

Ще А. Етціоні спробував розвинути концепцію комунітаризму, застосовану до сфери міжнародних відносин, свідомо описавши її як у позитивному, так і нормативному аспекті [260, с. 290]. Однак усе ж дійшов висновку, що справедливим є той соціум, у якому забезпечено реально виважений баланс між автономією особи і суспільним порядком, а основу останнього становить не так примус, як переконання. Учений обґрунтував поняття «транснаціональні комунітарні організації», тобто групи або спільноти, які характеризуються набором єдиних ціннісних орієнтирів і зв'язків між їх лідерами і рядовими учасниками, що долають національно-державні кордони [260, с. 207].

Враховуючи сучасні політико-правові реалії, національні правові системи повинні пристосовуватися до зовнішніх вимог, щоб забезпечити самозбереження і можливість успішного розвитку надалі. Адаптивність відіграє визначальну роль у функціонуванні механізму права в спільноті. Завдання права полягає в тому, щоби врівноважувати і приводити у функціональну відповідність протилежні силові вектори всередині світової спільноти як цивілізаційної системи. Вона сприяє пошуку взаємоприйнятних рішень, що забезпечують стан динамічної рівноваги і дають змогу системі виступити єдиним кооперованим цілим, що вирішує спільні соціальні завдання [23, с. 11].

Правові принципи, що існують у національних правових системах, стають базовою теоретичною підставою для виникнення комунітарних принципів, а згодом, уже комунітаризовані у міжнародні співтовариства, вони відображаються знову ж у національних правових системах. Однак такий двосторонній процес перетікання правових принципів з національної правосвідомості до комунітарної, а потім назад до національної правової системи відбувається не механічно. Під час такої ретрансляції правові принципи набувають «доданої вартості». Потрапляючи до загальноєвропейського правового контексту, вони модифікуються, «відшліфовуються», отримуючи, крім основної концепції новітньої держави, ще й додаткові уточнюючі елементи [10, с. 45–46]. Ціннісні правові ідеї впливають на людське мислення. Людина, емоційно сприймаючи основні ідейно-духовні реалії, відображає їх у духовно-матеріальних та суб'єктно-об'єктних правових відносинах, тим самим створюючи умови для формування нової правової реальності, що знаходить втілення у праворозумінні, правотворчості та правореалізації.

Концепція комунітаризму протистоїть ідеї створення міжнародного співтовариства, однак деякі постулати цієї теорії закладено в основу функціонування Європейських співтовариств, зокрема у комунітарному праві. Це стосується досягнення загального блага, гарантування певних стандартів життя кожному й налагодження балансу інтересів між усіма державами-членами та їх громадянами.

Висновки до розділу 1

Комунітарне право – це право, що регулює міждержавні, інституційні та міжособові відносини, які виникли у процесі становлення, розвитку та функціонування Європейських співтовариств, що згодом стало основою права ЄС, задля досягнення матеріального благополуччя населення та забезпечення захисту спільних інтересів його учасників. Це особлива правова система, яка співвідносить елементи міжнародного і національного права, має свою джерельну базу, механізм правотворення і правозастосування та специфіку захисту в разі порушення її норм.

Онтологічна природа комунітарного права полягає у його соціальній адаптації до нових суспільно-політичних і правових реалій, адже воно виникло на потребу правової спільноти (у процесі становлення та функціонування Європейських співтовариств, а згодом стало основою права Європейського Союзу) і зорієнтоване на досягнення матеріального благополуччя населення та забезпечення захисту спільних інтересів членів цієї спільноти.

У комунітарному праві відбулося розширення розуміння спільноти з вузького (етнічне, національне) у широке (наддержавну спільноту). Класичні комунітаристи виступають проти наддержавного об'єднання, що, на їхню думку, протистоїть універсальним принципам справедливого співжиття та існування норм права, а отже, виступають проти комунітарного права. Однак деякі основні ідеї комунітаризму присутні у комунітарному праві: загальне благо, гарантування певних стандартів життя кожному, налагодження всебічних зв'язків між усіма її членами, зміцнення суспільних відносин у інтеграційних процесах, що служить об'єднувальним чинником у системі цього права, зорієнтованим на впорядкування відносин у наддержавній правовій спільноті.

РОЗДІЛ 2

ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ ТА АКсіОЛОГІЧНИЙ ВИМІРИ КОМУНІТАРНОГО ПРАВА ЄС

2.1 Комунітарне право Європейського Союзу як засіб пізнання правового простору

Відомий український філософ права А. Козловський, формуючи гносеологічні принципи права, зазначає: «Право є гносеологічним балансуванням між належним і сущим. Тільки у такій двоїстій формі воно може бути істинним правом, проте не таким, що «знає» істину, а таким що шукає її, що наближається до неї, не віддаляючись при цьому від реальності» [100, с. 34]. Право пізнавально невичерпне, оскільки пізнання є самою сутністю права, найглибшою його характеристикою. Ця думка підтверджується усвідомленням того, що пізнавальні процеси правового простору, які відбуваються під впливом модернізації, постійно трансформуються у процесі пізнання.

Очевидно виходячи із таких засад, філософ права О. Гвоздік слушно вважає, що проблеми пізнання чинного «права мають метаправовий характер, оскільки вони не можуть бути вирішені виключно засобами самого права, вже навіть через те, що раціоналізація останнього передбачає вихід у площину відношення розуму та буття, правосвідомості та правової реальності; а це вже, зрозуміло, є здійснюваним лише на рівні філософського правового аналізу» [49, с. 48].

Об'єктивація можливості такого аналізу ускладнюється до певної міри тим, що, як зазначив Ю. Оборотов, ми живемо в епоху, для якої характерне протистояння двох концепцій. Одна розглядає світ як відповідний модерну (Новому Часу) проект, який ще має бути завершений, а друга бачить у теперішньому нову епоху (постмодерн), для якої характерно, по-перше, збереження певних рис попереднього часу, а, по-друге, розвиток їх у новий

синтез субстанційності й модернізації [151, с. 141–142]. Модерн (сучасний, новомодний, новітній) розуміють як комплекс прогресивних економічних, політичних, культурних змін у суспільстві, як напрям його безперервного вдосконалення через взаємодію, зокрема взаємодію суб'єктів, що базується на гарантуванні стабільності, завдяки якій вони взаємно збагачують один одного, в результаті продукуючи суспільні відносини, що дозволяють їм не тільки успішно вирішувати власні практично-духовні проблеми, а й генерувати нові соціальні цінності [24, с. 89]. Модернізація передбачає різноманіття можливостей вдосконалення права, еволюції правових систем, а їх оновлення відбувається за рахунок процесу правової інтеграції, що передбачає єднання цього різноманіття у правовому просторі.

Під впливом інтеграційних процесів відбулося єднання правового простору на Європейському континенті. Думку про духовну єдність європейських націй вперше висловив Г. Гегель: «Це одна сім'я за загальним принципом їх законодавства, звичаїв, освіти і взаємної міжнародної поведінки». Тобто, вчений не тільки вперше заговорив про можливість об'єднання європейських держав, а й сформував принципи, після досягнення яких можна проводити інтеграцію між державами [248, с. 36].

Ще на початку ХХ ст. видатний український історик і політичний діяч М. Грушевський зазначав, що «Європа – це терен, який характеризується спільною поведінкою, певним розумінням волі і відповідальності» [63, с. 39]. Французький історик, один із засновників загальновідомого наукового журналу «Аннали» і відповідної історичної школи Люсьєн Февр у переломному і багато в чому рубіжному в історії людства 1945 р. сформулював крилатий вислів «Європа – це мрія про єдність» [149, с. 4]. Безумовно, є всі підстави сприймати Європу як особливу, єдину систему загальних цінностей, понять, норм, що склалися на нашому континенті під впливом часу, протягом якого (принаймні, за останні два століття) відбувалося чимало знакових подій, формувалося чимало ідей і явищ. Одна з таких – ідея об'єднаної Європи має багатовікові традиції. Країни і народи цього континенту намагалися силовими засобами

об'єднати і підкорити відомі завойовники Цезар, Карл Великий, Наполеон, нарешті, Гітлер і Сталін. Однак спроби силою створити імперію, порушуючи природні закони, закінчувалися невдачами і катастрофами. Історики не без сарказму пишуть, що «там, де зазнала фіаско мрія Наполеона, нині – столиця об'єднаної на зовсім інших засадах Європи, адже колишнє містечко Ватерлоо – де зазнав поразки французький імператор, тепер у межах Брюсселя, де розташована штаб-квартира Європейського Союзу» [149, с. 6].

На думку О. Мережка, стан рівноваги міжнародної системи не є перманентним. Найбільш дестабілізуючим чинником у міжнародній системі виступає тенденція зростання влади різних держав із різною швидкістю внаслідок різних впливів на них економічного і технологічного розвитку. В результаті такого «диференціального зростання влади» у міжнародній системі рано чи пізно відбувається новий її перерозподіл, що зрештою призводить до стану нерівноваги всієї системи. У випадку неможливості встановлення рівноваги мирним шляхом відбувається системна криза, часто пов'язана із застосуванням сили у міжнародних відносинах [137, с. 61]. Така системна криза міжнародних відносин у Європі в першій половині ХХ ст. викликала дві криваві світові війни, що завершилися встановленням нового стану рівноваги й балансу сил та появою нової системи міжнародного права у другій половині цього століття.

Демократичні ініціативи європейських громадських рухів та провідних політичних діячів у середині 40-х рр. ХХ ст. заклали у суспільну свідомість ідею формування на добровільних засадах єдиної Європи. Як теоретична, так і практична конструкція об'єднаної Європи складалася поступово, відповідно до усвідомлення громадянським суспільством й урядами європейських держав об'єктивної потреби у зміні бачення змісту і призначення як національної держави, так і створення інтеграційних інститутів [223, с. 12]. Однак свої реальні межі та матеріальне втілення ідея об'єднати Європу отримала лише в середині ХХ ст. Якщо попередні спроби правителів-диктаторів об'єднати Європу приносили масові жертви, війни, руйнування, то сучасна інтеграція

континенту стала прикладом мирного об'єднання європейських держав і народів на базі гуманітарних цінностей і загальноцивілізаційних правових стандартів.

Досліджуючи історію євроінтеграції, К. Доценко зазначає, що тепер існує два бачення Європи: перше – «романтичне», при якому наш континент розглядається як духовна єдність, цілісна цивілізація, об'єднана багатостолітніми культурно-історичними зв'язками; друге – політичне, при якому інтегровані й окремі країни вирішують низку соціальних та структурних проблем [70, с. 94]. Очевидно, у цьому контексті слід розглядати ще й третє бачення – правове, при якому європейський ареал постає як єдиний правовий простір.

У концепції єдиного європейського простору, що базується на ідеї «Європа правових держав – стабільність у регіоні», виділено один із найважливіших чинників стабільності – правовий. Щоправда, реалізація цієї ідеї розрахована на довгострокову перспективу, оскільки між національними правовими системами країн євроінтеграції існують значні відмінності, що зумовлені їхніми соціально-економічними устроями, правовими, політичними, духовними, культурними традиціями. Це, безумовно, значно ускладнює їх взаємодію у межах єдиного європейського простору. Якщо першим етапом реалізації згаданої концепції було досягнення розуміння і сприйняття єдиних правових стандартів, котрі повинні знаходити відображення у правових систем, то поступова реалізація наступних етапів повинна завершитися створення єдиного правового простору Європи [122, с. 109].

Концепція єдиного європейського правового простору – результат тривалого осмислення ідей забезпечення єдності держав європейського континенту правовими засобами. Її історичним прототипом, на думку науковців, можна вважати середньовічне *jus commune* (загальноєвропейський правопорядок), тобто вироблену постглоссаторами на основі римського права систему норм, спільних для держав континентальної Європи [54, с. 5].

Безперечно, формування єдиного правового простору об'єднаної Європи – складний і тривалий процес, оскільки перед його ініціаторами і учасниками стоїть надто складне завдання – забезпечити формування нового правопорядку, який би не тільки базувався на органічному поєднанні надбань двох самостійних правових сімей (загальної і континентальної), а й забезпечив їх конвергенцію [265, с. 8]. У цьому сенсі європейський правовий простір розуміють як певне правове середовище, в якому виникають колізії у застосуванні норм внутрішньодержавного і міжнародного права, для усунення яких виникло комунітарне право. Із прийняттям кожної нової країни до Спільноти виникає потреба пошуку принципів єдиного праворозуміння, обґрунтування підстав застосування норм комунітарного права.

Концепцією «єдиного європейського правового простору» передбачено, що сучасні євроінтегровані держави як правові інститути забезпечують функціонування державного апарату на принципах верховенства права, законності, дотримуються взаємовідповідальності держави та громадянина, гарантують захист основних прав і свобод людини та громадянина тощо [122, с. 109]. Поглиблення глобалізаційних процесів, чому сприяє поширене застосування досконалих інформаційно-комунікативних технологій, слабо контрольовані міграційні потоки, посилення ісламського чинника у міжнародній політиці – це ті основні виклики, які супроводжували світову спільноту протягом першого десятиліття XXI ст. Їх наявність зумовлює необхідність відповідної адаптації «просторово-часових уявлень» про світ на всіх рівнях буття і свідомості – від повсякденного життя людини до світоглядного й філософського осмислення, розуміння того, що кожне рішення опосередковане не тільки часом, а й місцем його прийняття та реалізації, що фіксується у певному багатовимірному й складно структурованому просторі [102, с. 120].

У філософському сенсі під простором мається на увазі «гомогенне та безкінечне середовище, в якому розміщені об'єкти, які ми сприймаємо» [117, с. 97]. Простір передбачає спосіб співіснування розмаїтих матеріальних утворень [237, с. 529]. У фізичному значенні простір є таким способом співіснування

предметів, коли вони скоординовані між собою, розташовані один біля одного. Для простору характерна тривимірність [237, с. 366]. У нашому випадку йдеться про метафоричне використання «простору», тобто це слово вживається не в прямому фізичному значенні, а у переносному, для надання конкретної виразності і змістової наповненості (наприклад, у таких поняттях як «правовий простір», «економічний простір», «соціальний простір», «культурний простір»).

Філософи переконані, що просторові параметри – невід’ємні елементи права: вони розвиваються на певній території віртуально. Наявність державно-правових феноменів обумовила їх поширення у просторі [211, с. 45]. Категорія «простір» у праві означає, що воно не ізольоване від конкретних природно-географічних умов, економіки, політики, моралі, релігії, а завжди пов’язане з певним середовищем [249, с. 496]. На думку В. Кравчука, феномен права самим фактом свого існування створює правовий простір, у якому відбувається життя індивідів, спільнот людей, суспільства загалом [111, с. 64]. Правовий простір відображає єдність, цілісність у різноманітті, взаємну узгодженість змісту і застосування правових норм, політичного життя, його організації.

Правовий простір є змістовим еквівалентом правової істини, формою позиціонування, представлення її іншим. Зміст правового простору – це зміст правової істини не в принципі, за її природою, а в її конкретиці, сутнісному прояві (її фактурі). У правовому просторі правова істина об’єктивується, стає видимою, тобто вона стає діяльним, а не споглядальним суб’єктом. Правовий простір – надбання (здобуток) правової істини, вираз її природи [111, с. 64].

Слід підкреслити, що правовий простір – категорія рухома, тобто може розширюватися і звужуватися залежно від правових потреб суспільства, за необхідності чи відсутності правового регулювання певних суспільних відносин. У визначенні закономірностей формування правового простору пізнання стає необхідною умовою функціонування і розвитку самого права. Так комунітарне право може розширити свої межі впливу у випадку вступу до ЄС нової держави.

Науковці ще не виробили єдиної позиції у підходах до визначення правового простору. Так, Ю. Тихомиров пропонує диференційовано

застосовувати такі терміно-поняття: а) для правових систем – «зона правового впливу»; б) для правових масивів у межах міждержавних відносин – «правовий простір»; в) для правових систем у межах федерації – «державно-правова територія» [218, с. 7]. Йому опонує російська дослідниця І. Волк, яка вважає, що універсальним терміном, який характеризується регулювання правових комплексів, може бути саме «правовий простір», а для феномена регулювання правових масивів у межах міжнародних відносин більше підходить поняття «міжнародне публічне право», адже йдеться про взаємодію різних держав між собою [41, с. 77]. З-поміж цих позицій, як видається, оптимальною могла б бути та, за якою поняттям «правовий простір» слід охоплювати сферу тих відносин (у тому числі й міждержавних), на які поширюються спільні правові норми.

До речі, багатоаспектне і багатовимірне поняття «правовий простір», використовуване у певному контексті, наповнене соціальним змістом, адже для людини, суб'єкта права, простір, з яким пов'язана її життєдіяльність, не обмежується звичайними уявленнями про якусь місцевість, про довкілля, а й уявляється як система локалізованих об'єктів, в яких людина повинна вести себе певним чином у кожному конкретному випадку. Підпорядкування цим уявленням набуває виразу у культурі, ментальності, релігійних переконаннях, моральних настановах, а згодом і в праві [156, с. 47].

Очевидно, саме таке сприйняття правового простору дає підставу філософу права С. Сливці доводити існування так званого духовно-правового простору, про який він пише: «Моральна площина ніби прямує (розширюється) до духовного простору, в якому свободна воля людини ніби не знає утисків від волі інших людей. Тут діє суверенна Божа Воля, природне (духовне) право і всемогутність Бога. Держави, які оголосили себе правовими, беруть на себе дуже велику відповідальність за людину. Але ця декларація часто не має реалізації. Звідси і впливає величина вимірності правового простору. Для вияву свободної волі необхідне чиєсь піклування. У природному праві її проявляє Бог, а у позитивному – певна держава, яка нібито проявляє суверенну волю. У духовному просторі життєдіяльність людини виглядає досить просто:

любити Бога, бути добрим у думках і діях, дбати про інших. У правовій площині цього явно не вистачає. Бракує придушення волі однієї людини іншою, що закладенні у чинному законодавстві» [197, с. 24].

Отже, для природного права нема визначеного простору, тому воно існує скрізь, де є природа і живе людина. Натомість позитивне право пов'язане з певним простором, який має свої кордони, рубежі. Це стосується і правового простору, що також має свої межі, під якими розуміється певна зовнішня форма, оболонка, вираз правової істини.

Правовий простір забезпечується дією єдиних за змістом норм права. Тому він характеризується насамперед наявністю єдиних за своїм змістом правових приписів. Зовнішнім проявом його є формування єдиної за змістом системи юридичних джерел і цілей права, які діють у межах визначеної території, простору (держави, регіону, континенту, співтовариства тощо) [2, с. 23]. Однак у широкому значенні єдиний правовий простір пов'язаний з визначенням не тільки правових приписів, а й єдиних соціальних умов для їх реалізації у межах певної території. Єдиний правовий простір тісно пов'язаний з механізмом правового регулювання, з соціально-політичними, економічними, організаційними та іншими умовами реалізації права [2, с. 17]. Створенню правового простору Європейських співтовариств передувала фіксація єдиного економічного простору на основі проголошення «чотирьох свобод», пов'язаних з вільним рухом осіб, товарів, послуг та капіталів.

Європейський правовий простір – частина соціального простору сучасних європейських держав, що входять до складу регіональних міжнародних співтовариств Європи, у межах якої діє європейське право, формуються загальноєвропейські правові стандарти [122, с. 110]. М. Гнатовський включає у це визначення механізм впливу європейських регіональних організацій на всі складові національних правових систем європейських держав, у тому числі правосвідомість, правову культуру, правотворення та правозастосування [54, с. 17]. Однак якщо європейський правовий простір включає у себе норми права, які діють для регулювання суспільних відносин у всіх європейських

об'єднаннях, то у нашому контексті відповідно комунітарне право діє у межах комунітарного правового простору, що сформувався у Європейських співтовариствах та нині поширюється у Європейському Союзі.

Завдяки розвитку та функціонуванню комунітарного права, на думку Л. Ентіна, не тільки формується єдиний правовий простір, а й створюються необхідні умови і передумови єдиного економічного простору, єдиного культурного простору, тобто все те, що необхідно для забезпечення інтеграції в Європі [257, с. 142]. Однак ця думка досить суперечлива, тому що створення єдиного економічного простору передувало становленню та формуванню комунітарного права. Однак слід зазначити, що саме завдяки ефективному правовому регулюванню економічних відносин долаються ті труднощі, які постали перед новим інтеграційним утворенням.

Формування комунітарного правового простору в межах Європейських співтовариств відбувається шляхом взаємодії правових систем багатьма способами – через уніфікацію, гармонізацію, зближення, координацію. Коли йдеться про перспективи розвитку комунітарного права, слід мати на увазі найбільш вірогідний шлях його еволюціонування – скерування вектору розвитку цього права у бік створення інтракомунітарного правового простору за допомогою зближення (уніфікації і гармонізації) національного правопорядку [191, с. 60]. Саме комунітарне право спрямоване на забезпечення розвитку інтеграційних процесів між державами-членами Співтовариств.

Європейські співтовариства не визнаються міжнародними регіональними організаціями, а сприймаються як дещо особливе, нове, як структура, яка не має аналога ні в теорії, ні в практиці. Правова природа Співтовариств виводиться як співіснування в єдиному правовому просторі компонентів і міжнародного, і внутрішньодержавного, зокрема конституційного, права. Російський правознавець В. Топорнін підкреслює, що «звичні поняття юридичної науки напевно не достатні для правильної відповіді на питання про природу Співтовариств, адже це унікальне явище нашого часу» [222, с. 62]. Мета

європейської правової інтеграції полягає в об'єднанні національних правових систем Європи в єдиний геополітичний простір.

Однак європейська інтеграція породила надто широкий дискурс у наукових колах. На одній з міжнародних конференцій директор інституту дослідження безпеки в ЄС Н. Гнесотто зазначив, що, незважаючи на досягнуту в межах ЄС глибину інтеграційного процесу, залишається відкритим принципове питання: має Європа бути певним «простором» чи державою? [276, с. 5]. Очевидно, поки що дати якусь конкретну відповідь на це питання надто складно, бо перспективи завершення тривалих і дуже не простих інтеграційних процесів навіть не можуть передбачити найавторитетніші експерти. На цьому етапі (до речі, коли на членство в ЄС претендує ще низка країн, у їх числі – й Україна), можна обмежитися визнанням доцільності використання терміну «простір», що цілком відповідає сучасним реаліям.

Політико-правові передумови та цілі європейської інтеграції зазначені у преамбулі установчих документів Європейських співтовариств: Договору про ЄОВС, Договорів про заснування ЄЕС та ЄСзАЕ, Єдиним Європейським Актом (1986 р.), і нарешті, Маастрихтського Договору про ЄС (1992 р.) з подальшими змінами і доповненнями, запровадженими Амстердамським (1997 р.) та Ніццьким (2001 р.) договорами. Формування комунітарного простору почалося після підписання у 1950-х рр. установчих договорів, які поклали початок становлення інтеграційних об'єднань і комунітарного права. Паризьким договором було створено спеціальні інститути: Вищий керівний орган, Раду міністрів, Парламентську асамблею та Суд. Одночасно з Римським договором був підписаний додатковий договір, що передбачав створення спільного Суду та Асамблеї трьох Європейських співтовариств. Їх функціонування базувалося на комунітарному праві, яке відіграло важливу роль у подальшому процесі інтеграції та становленні комунітарного правового простору.

Створення Європейського економічного співтовариства разом з іншими інститутами, проведена ними узгоджена соціально-економічна політика цілком виправдано розглядається західними ученими як «початковий пункт подальшої

економічної інтеграції між європейськими державами» [278, с. 18], як «перший крок» або «окрема глава» в еволюції ідей об'єднання європейських держав і народів в одне ціле під назвою «Європейське співтовариство» [284, с. 44]. Відповідно, створення та функціонування європейських інтеграційних об'єднань безпосередньо пов'язане зі створенням самостійної правової системи, що забезпечує їх стабільність і розвиток. Суд Європейських Співтовариств зазначив: «На відміну від звичайного міжнародного договору, Договір про заснування ЄЕС створив свою власну систему права, яка після набуття чинності Договором стала інтегрованою частиною системи права держав-членів і яку їх суди зобов'язані застосовувати» [275].

На підставі установчих договорів сформовано інститути співтовариств, визначено їхню компетенцію, форми та методи діяльності. Ці документи склали основу матеріального та процесуального права Європейських співтовариств. У межах інтеграційних об'єднань сформувалися органи наднаціонального характеру, які і сьогодні зберігають свій статус і значення в Європейському Союзі. З плином часу дедалі більшого значення нормативних документів набували установчі договори, які, звісно, зазнавали постійних удосконалень та доповнень з урахуванням потреб і нових чинників інтеграції.

Установчі договори про створення Європейських співтовариств демонструють складний правовий механізм із виробленням норм, обов'язкових для застосування як у середині держав, так і для Співтовариств загалом. Причому інтереси Співтовариств стали основою формування комунітарного права, яке регулює інтеграційні відносини у цих Співтовариствах на великому територіальному правовому просторі держав-членів.

Слід зазначити, що інтеграція держав у більш тісний союз – результат багатовікового розвитку правових форм у всіх їх різновидах (від процесів свідомості, приватних і конкретних дій окремих громадян, договорів держав – до створення міжнародних колізій, які хоч і розпадаються, але на якийсь час є дієвими). З погляду кантівського проекту вічного миру, спорідненість виникає між логікою підкорення закону кожного громадянина держави і логікою підкорення

праву у відносинах між державами, а потім і всередині об'єднаного союзу держав. Союз держав виникає не раніше, ніж формуються правові держави [128, с. 20]. Щоб об'єднання держав успішно існувало, воно повинно спиратися на право, яке є результатом правової традиції та культури держав-членів.

Процеси європейської інтеграції постають специфічним феноменом на тлі історичного розвитку міжнародних відносин останньої третини ХХ ст. У результаті скоординованої європейської політики останніх десятиліть досягнуто значних успіхів у реалізації масштабної ідеї: створено Євросоюз, відкрито кордони між багатьма державами, введено єдину грошову одиницю з символічною назвою «євро». Якщо ці процеси не суперечать загальносвітовій тенденції розвитку міжнародного співробітництва, то заслуговують визнання як специфічні феномени такого співробітництва, що характеризується особливою потужністю його факторів, які в сукупності становлять інтенсивну соціально-історичну детермінанту сучасного розвитку правових процесів загалом і правової теорії зокрема [101, с. 134].

З'ясувалося, що для прискорення процесів європейської інтеграції особливого значення набуло питання про єдиний правовий простір. Для формування його потрібен був пошук особливих підходів, що істотно відрізнялися від тих, що характерні для федеративних держав. Тут значний інтерес з огляд на оптимальність проведення єдиної правової політики становило поєднання і встановлення єдиних приписів і збереження державно-правових особливостей [142, с. 109]. Формування комунітарного правового простору почало здійснюватися і триває на засадах визнання приписів і норм міжнародного права, а також розвитку національних правових систем з метою створення необхідних передумов для загальноєвропейської правової спільноти. Це вимагає від національних правових систем досягнення певного правового мінімуму, який міг би забезпечити їх співробітництво та взаємодію у загальноєвропейських межах [122, с. 110].

Ідея розвитку Європи як єдиного правового простору розрахована на довгострокову історичну перспективу, а подальше розгортання цього

загальноєвропейського процесу передбачає розробку й кодифікацію загальноєвропейських правових норм, розширення інфраструктури міждержавних регіональних договорів, угод, конвенцій, що мають регулювати відносини між державами-учасниками цього процесу в різних сферах політичного, економічного та гуманітарного життя [136, с. 19]. Однак, якщо у 50–60 рр., коли об'єднувалися в Співтовариство приблизно однакові за рівнем свого економічного й іншого розвитку західноєвропейські країни, то філософія інтеграції базувалася на принципах синхронного просування рівних учасників усіх держав в інтеграційному процесі. У цьому сенсі нерівноправний розвиток інтеграційних процесів практично виключався. Протягом останніх років у зв'язку зі зміною ситуації в Євросоюзі істотно змінилася і філософія інтеграційного процесу: нерівномірною участю деяких держав у європейському об'єднувальному процесі стала вже не винятком, а певним правилом [134, с. 16]. Тому у комунітарному праві передбачено один з природних принципів, що наділяє усіх держав-членів рівними правами.

Правова євроінтеграція на сучасному етапі передусім проявляється у процесах гармонізації комунітарного права в Європі у національних правових системах, взаємовпливі останніх та європейського права, створенні «комунітарного правового простору», «комунітарної правової системи», «правопорядку ЄС». Загалом робиться спроба сформулювати європейське право як один, спільний «знаменник» різних правових систем держав-членів та кандидатів у члени ЄС [77, с. 66].

Якщо у рамках Європейського Союзу інтеграція практично досягла досить високого рівня у всіх сферах життя країн-членів співтовариства, то у межах інших регіонів, зокрема у Співдружності Незалежних Держав, вона перебуває на досить низькому рівні. Як відомо, чергування процесів дезінтеграції та інтеграції вважається однією із закономірностей етнополітичного розвитку. Пострадянський простір не є винятком: інтеграційно-дезінтеграційні процеси, які відбуваються на його теренах, відповідають загальним закономірностям, що зауважені в етнополітичній науці.

Науковці вважають найбільш успішним прикладом етнополітичної інтеграції в досліджуваному регіоні створення та існування впродовж 70 років СРСР, який об'єднав величезну кількість націй та етносів в одній державі [39, с. 601]. Головна відмінність радянської інтеграції від європейської полягає в недемократичній етнонаціональній політиці, насильницькому об'єднанні та утриманні під протекторатом т. зв. союзних і автономних республік.

Російський учений В. Райгородський переконаний, що етап сучасної глобалізації на пострадянському просторі почався наприкінці 80-х рр. ХХ ст. (на завершенні т. зв. перебудови), коли реформаторами на чолі з М. Горбачовим було зроблено перші кроки на шляху проголошення нової політичної доктрини. Такою доктриною визнавалося, що: 1) система цінностей західноєвропейського гуманізму є основним критерієм оцінки подій, які відбуваються у світі; 2) народи, які населяють планету, становлять єдину систему; 3) подальша інтеграція народів має ґрунтуватися на реалізації норм та цінностей концепції прав і свобод людини [185, с. 123]. Однак добрі наміри «комуністичних реформаторів», які намагалися врятувати від розпаду імперію, не отримали практичного втілення.

У розмірковуваннях над цією проблематикою вчених вбачається намагання подолати лінійний підхід до аналізу розвитку суспільства, до об'єктивного оцінювання ідей європоцентризму, до визнання існування єдиної цивілізації, становлення світової держави і всесвітнього права, що якраз і вважається визначальними складовими сучасних методологічних принципів цивілізаційного підходу до аналізу сучасних міжнародних правових реалій. При цьому, насамперед, звертається увага на подолання європоцентристських установок у спільному культурному, державному і правовому розвитку [151, с. 96].

Для вітчизняної юридичної науки це дуже актуально. Адже Україна, ставши незалежною, суверенною державою, проголосила курс на євроінтеграцію. Географічно європейська інтеграційна система, за визнанням учених, не може вважатися завершеною без України, яка є найбільшою територіально й однією з найбільших за населенням європейською країною.

«Європейська інтеграція відповідає життєво важливим інтересам Українського народу, – підкреслюють науковці, – вона є визначальним чинником як міжнародної діяльності України, так і її внутрішньої політики, передбачає тривалу перспективу, зміцнює безпеку та позитивно впливає на відносини України з усіма державами світу, насамперед – сусідніми» [77, с. 68]. Складна політична ситуація в Україні не сприяє входженню у процеси європейської правової інтеграції та приєднанню до єдиного правового простору ЄС.

Як вважає український науковець В. Братасюк, для того, щоб реформування правової системи України мало глибокий характер, воно повинно ґрунтуватися на зміні інтелектуальної правової традиції на сучасну модерну. Необхідно подбати про доповнення її елементами постмодерного юридичного мислення, а саме: принципами плюралізму, гуманізму, верховенства права, ціннісним підходом. Саме це, серед іншого, зумовить формування нового праворозуміння, якісно нової правової доктрини. За таких умов можливе подолання перешкод на шляху зближення правової системи України з міжнародно-правовими системами та ЄС, а відтак побудова справді демократичної правової державності [33, с. 2].

Європейська правова інтеграція виробила власну модель становлення, розвитку й поглиблення правових систем. Незважаючи на численні проблеми і перешкоди на шляху формування об'єднаної Європи, здійснення інтеграційних процесів, як засвідчує наука і практика, дедалі більше поглиблюється і розширюється, охоплюючи щоразу нові сфери життєдіяльності людей і залучаючи в Європейський Союз нових членів. Сьогодні європейська правова інтеграція значною мірою розвивається не тільки завдяки зусиллям та ініціативам, що виходять від суверенітету держави та їхніх керівників, а й завдяки власним наднаціональним механізмам [142, с. 109–110].

Отже, правовий простір представляє єдність у різноманіття. Категорії «єдність» і «багатоманітність» у філософсько-правовій інтерпретації слід пов'язувати з удосконаленням, еволюцією, гармонізацією права як соціально-культурного феномена. Багатоманітність – це завжди нескінченна множина

речей або явищ, що відмінні одне від одного і перебувають у безпосередньому або опосередкованому зв'язку. Єднанню держав-членів у європейському правовому просторі слугує комунітарне право, завдяки якому відбувається взаємопроникнення та взаємодоповнення правових систем.

Інтеграція на європейському континенті сприяла створенню єдиного правового простору ЄС, тобто середовища стійких форм існування комунітарного права, в якому стикається множинність правових систем та створюються умови для їх єднання, цілісності розуміння, взаємної узгодженості у розв'язанні суперечливих суспільних відносин. Кінцевою метою пізнання правового простору і розвитку в ньому комунітарного права є забезпечення свободи кожному та створення умов для осучаснення правових систем.

2.2 Ціннісні характеристики комунітарного права Європейського Союзу

У сучасному світі, що стрімко глобалізується, актуалізується бажання людей різних країн, інтегрованих у добровільне створене Співтовариство, «жити в просторі таких соціально-правових відносин, які би сприяли всебічному та вільному розвитку кожної особистості» [153, с. 51], а також суспільства загалом. Пошук таких відносин за умов панування комунітарного права відбувається в площині ціннісно-правових орієнтирів, що тепер набуває особливого значення, адже з набуття чинності Лісабонським договором зміст правової природи ЄС полягає, серед інших елементів, ще й у «правовій фіксації цінностей Союзу» (*acquis communautaire*) [61, с. 20].

У цьому контексті особливий сенс має осмислення такої філософсько-правової концепції як цінність, її множинність вираження, зокрема у винятково значущих універсальних зразках, вимогах, ідеалах, що «мають самостійний статус, схвалюються суспільною думкою, знаходять втілення у праві...» [237,

с. 708]. Філософи права вважають, що «абсолютні цінності природно-правового характеру не залежать від соціально-історичних умов, не є продуктом волі держави, не декретуються її приписами, стоять вище за ті миттєві інтереси і не підлягають девальвації, тому вони здатні виступати як критерії нормотворчої діяльності для законодавців різних держав [а отже, можуть служити характеристиками комунітарного права. – Г.П.]» [23, с. 384].

Виходячи із цих засадничих положень, приходимо до усвідомлення, що цінності є необхідною умовою виникнення «об'єктивно-суб'єктивного» відношення як зіставлення корисного і бажаного та виникнення належного, значущого для людини та спільноти. Завдяки розумінню ролі і значення цінностей кожна особистість, суб'єкт права обирає свою стратегію життєдіяльності, здійснює її у тому числі у правових відносинах.

Російський вчений В. Бачинін зазначає, що «на відміну від норм, які позначають у праві те русло, за межі якого не повинна виходити людська активність, цінності є тими орієнтирами, до яких прагнуть люди поодинці і всі разом. Якщо норми – це тільки належне, обов'язкове, то цінності – це не тільки належне, а й ще бажане. Якщо нормам людина підкоряється з усвідомлення необхідності, почуття страху або обов'язку, то до цінностей вона прагне вільно, в силу внутрішніх потреб свого духу» [19, с. 178–179]. До кола найзначніших соціальних цінностей, без яких суспільство не може нормально розвиватися, належить право, що виступає організаційним чинником і самої організації держави, дозволяє встановити міцні, постійні правові й організаційні засади її функціонування, визначити найраціональніші форми здійснення державної влади, суворо й точно регламентувати компетенцію державних органів, їх відносини між собою та з громадянами [18, с. 11, 43].

Абсолютні цінності природно-правового характеру людини і правил її поведінки є справедливість, свобода, рівність, патріотизм, солідарність є природними цінностями, тоді як держава, правові системи, влада, юридичні норми, правопорядок, правовідносини, юридичні процеси – це створені людиною феномени, а отже, є привнесеними цінностями її життєдіяльності.

Привнесеними цінностями можуть стати будь-які явища, оцінені з огляду на юридично-владну діяльність, що набувають значення юридичних цінностей. Тільки шляхом філософського осмислення єдності цінностей у праві можна дати аксіологічну характеристику права, у тому числі й комунітарного права.

Усі правові норми наділені певними ціннісними ознаками, в яких проявляється феноменальна сутність права як соціально-культурного явища. Цінності забезпечують мотиваційні аспекти людської діяльності, а норми встановлюють межі цієї діяльності. Запозичення нормативної системи без відповідної ціннісної основи небезпечно з огляду на те, що право може «зависнути в повітрі» і не виконуватиме свого призначення оскільки, як вважає проф. С. Максимов, залишиться незрозумілим і невизначеним [128, с. 20]. Тому комунітарне право як невід'ємна складова європейського права, щоб бути ефективним засобом регулювання відносин у ЄС, потребує постійних зусиль від держав-членів, які цьому підпорядковують національні правові системи на захист і підтримування ціннісних основ співжиття. Враховуючи це, можемо стверджувати, що призначення комунітарного права полягає не так у створенні нових цінностей, як у зміні і доповненні вже існуючих.

У межах аксіосфери права цінності розглядаються у рухомій ієрархії, що постійно змінюється залежно від конкретної правової ситуації, трансформації ціннісних установок суб'єкта, розвитку чи, навпаки, деградації його правосвідомості. Для аксіосфери права важливим є безпосередній механізм ціннісного обміну, коли на рівні зіставлення особистої, групової та суспільної ієрархії цінностей, здійснюється стратегічна комунікація як угода про взаємне визнання цінностей, нормативів і стереотипів поведінки. Аксіосфера права у цьому контексті виступає як гнучка та рухома система цінностей [58, с. 149]. При цьому послаблення ролі однієї цінності, компенсується актуалізацією іншої. Тобто в кожній спільноті вибудовується своя ієрархія цінностей, яка забезпечує функціонування суспільно-правових відносин. Оскільки аксіологія включає до предмету свого дослідження, поряд із правом, також і державу саме як правову форму організації публічної влади вільних членів даного суспільства [250,

с. 238–239], то комунітарне право служить мірилом цінностей для спільноти та формує свою ієрархію цінностей, виходячи із специфіки правової реальності.

Сучасним реаліям відповідає новий тип сприйняття дійсності, що базується на модернізованому мисленні, яке враховує наслідки глобалізаційних процесів у світі, що, зокрема, проявляється у послабленні обмежень, у трактуванні індивідуального, соціального і культурного устроїв. З огляду на державний і правовий розвиток ця обставина означає, що територіальність перестає бути органічним чинником соціального і культурного життя. Як зазначає український науковець А. Кравченко, відбувається криза національної держави, котра втрачає монополію на моральні і правові ресурси, а від так глобалізація ставить під сумнів таку політико-правову цінність як державний суверенітет [110, с. 179]. Однак, можливо, доцільніше говорити про те, що національні держави пристосовуються до нових політичних і економічних реалій, які впливають на розвиток права та стосуються *змін у розумінні і трактуванні суверенітету*.

Нині уявлення про державний суверенітет, безумовно, відрізняються від розуміння його в середині XVIII ст., коли суверенітет розглядали як найвищу і виняткову законодавчу й виконавчу владу держави на всій її території. Докорінні зміни торкнулися сутності поняття «суверенітет». Однак, як зазначає К. Кузнєцова, суверенітет зі самого початку його поняттєвого утвердження не був наділений властивістю універсальності: він виник як історично конкретне явище, що відображало спочатку сенс боротьби між собою європейських монархів і князів, а згодом – прагнення покласти край цій боротьбі. Поняття суверенітету закріпилося в політичній і правовій теорії та практиці у період посилення розвитку національних держав, і лише з плином часу поступово перетворилося на своєрідний атрибут держави [68, с. 145].

Жодне сучасне суспільство не може існувати поза державою, яка об'єктивно необхідна для організації його внутрішнього та міжнародного життя. Як суб'єкт міжнародного права, суверенна держава не може повноцінно існувати без її міжнародно-правового визнання як рівноправного учасника

міжнародного співтовариства [220, с. 201]. Отже, сьогодні наявність суверенітету означає спроможність держави організувати своє внутрішнє життя, а також бути учасником міжнародних відносин.

Кардинальні зміни у структурі міжнародних відносин у другій половині ХХ ст. вимагають перегляду політико-правової концепції державного суверенітету. Так, протягом зазначеного періоду структура міжнародних відносин і міжнародне право зазнали важливих змін, пов'язаних з утворенням міжнародних співтовариств (зокрема, Європейських співтовариств), що передбачало делегування частини суверенітету у певній сфері цим об'єднанням. Такі процеси своєрідної «суверенізації», проте не означала втрати національних суверенітетів, або їх ущемлення, хоча, на думку дослідника філософії міжнародного права Ю. Чайковського, поняття «частковий суверенітет» розглядається як внутрішньо суперечливе, логічно неспроможне поняття, оскільки суверенітет може бути або повним, або його немає. Суверенітет «в істині своїй», тобто узятий як мета його розвитку, є суверенітетом не окремої держави, а всього людства. Це не означає заборони на оригінальність культури, вірувань окремого співтовариства людей, але ж повинно зберігатися і розвиватися загальнолюдське начало. Адже інтеграція розвивається до певних меж, і цією межею є самобутня культура [248, с. 77].

Особливо гостро проблема втрати державного суверенітету стосується і України як кандидата на вступ до ЄС. Звичайно, говорити про втрату суверенітету як наслідок інтеграції в ЄС не доводиться, оскільки саме на цьому етапі відбуваються спроби змістовно трансформувати ЄС. У статуті та інших документах Європейського Союзу чітко виражений намір гарантувати Співтовариством суверенітет народів і держав, поважати їхню територіальну цілісність і самостійність, а принцип самовизначення націй і народів та суверенітету держав, які діють на основі вільного вибору народом свого політичного ладу, отримав повне визнання у сучасних міжнародних відносинах.

Слід відзначити, що, хоча глобальні процеси підкорюють держави-нації, тим самим усувають територіальні кордони, однак вони не можуть змінити ментальних основ нації, що склалися і формувалися історично. Тому однією

із цінностей природно-правового характеру, якими наділено комунітарне право, є наявність державного суверенітету держав-членів Співтовариств як рівноправних учасників міжнародних відносин.

Суверенність визначає статус держави та її правової системи на міжнародному рівні. Держава відповідає за все, що відбувається на її території, а також незалежно і самостійно представляє і реалізує свої інтереси на міжнародній арені [81, с. 89]. Нині суверенітет найчастіше розглядають як верховенство державної влади на її території, незалежність та самостійність від влади іншої держави чи інших міжнародних утворень, як можливість представлення своїх інтересів на міжнародному рівні.

Із формуванням Європейських співтовариств особливої теоретичної і практичної значущості набула проблема визнання меж державного суверенітету, що зумовлене, з одного боку, практикою застосування різних санкцій міжнародними організаціями або окремими державами до суверенних держав, а з іншого – європейськими інтеграційними процесами, що вплинули на формування ЄС. Тому дехто з учених вважає, різною правову природу цих явищ, однак наслідки однакові – певне обмеження права реалізації державного суверенітету [65, с. 176]. При цьому наголошується на тому, що основоположне поняття міжнародного права – «державний суверенітет» – втратило своє значення та роль у житті сучасної міжнародної спільноти. Ідея, що наднаціональність у межах системи міжнародних організацій в умовах глобалізації загрожує незалежності та самостійності держав, може призвести не лише до зміни природи суверенної держави, а й до її зникнення [65, с. 147]. Очевидно усе ж доцільно визначити з огляду на сучасні європейські міжнародно-правові реалії, науково обґрунтувати теоретичне положення, відповідно до якого країни, що набувають членства у ЄС, фіксують видозміни самої природи державного суверенітету і навіть його правове закріплення, але в жодному разі не позбавляються державності. Характерно, що у ЄС спостерігається тенденція, за якою територіально малі, належні до наднаціональних

утворень, правомірно вимагають від великих та економічно сильніших партнерів зважати на потребу вирішення принципів для них питань.

Розвиток євроінтеграції в бік її посилення, особливо зважаючи на спробу запровадження Конституції ЄС та підписання Лісабонського договору, дозволяє побачити наявність стійкої тенденції, з одного боку, щодо послідовного самообмеження держав-членів Європейського Союзу в обсязі здійснення суверенітету, а з іншого – щодо можливості держав самим приймати важливі рішення (наприклад, Конституція ЄС не схвалена Францією та Нідерландією, а тому не ступила у закону силу). І. Яковюк, аналізуючи сучасний стан державного суверенітету держав-членів ЄС, вважає, що при збереженні формально-юридичного аспекту (політико-правової форми) державного суверенітету одночасно відбувається поступове обмеження матеріальних можливостей його прояву, що виражається в делегуванні державами суверенних прав ЄС [266, с. 555–556]. Цим підтверджується актуальність положення, за яким: «досвід формування Європейського Союзу свідчить, що кожна з держав, вступаючи в ЄС, поступається частиною свого суверенітету, сподіваючись отримати за це інші вигоди і переваги» [77, с. 77]. Держави-члени ідуть на такі поступки добровільно заради отримання привілеїв чи то в економічному, чи то в політичному сенсі.

На підставі аналізу низки рішень Суду ЄС Т. Комарова стверджує, що держави-члени ЄС не відмовляються від суверенітету, а тільки на основі власного суверенного рішення вважають необхідним у своїх інтересах взяти на себе зобов'язання підкорятися рішенням інститутів ЄС. Ці рішення, зі свого боку, і є проявом невід'ємного державного суверенітету та втіленням владних суверенних повноважень держав, які мають можливість контролювати і спільно визначати процес ухвалення рішень у межах Союзу [106, с. 22].

Як бачимо, висловлюються різні думки з приводу сучасних процесів суверенізації узалежнених від євроінтеграції та розвитку загальноєвропейських правових систем. У цьому сенсі слід зважати на позиції, висловлені науковцями. Так, спеціаліст з міжнародного права Р. Хорольський писав:

«Суверенітет держави є однією із засадничих умов існування сучасного міжнародного права як різновиду світового порядку, оскільки міжнародне право розвивалося одночасно з концепцією суверенності. Це було характерно як під час становлення класичного міжнародного права, так і для сучасного міжнародного права» [244, с. 18]. Натомість О. Мережко вважає, що «абсолютна ідея суверенітету могла логічно призвести до заперечення юридичної природи міжнародного права. Сьогодні концепцію суверенітету під впливом об'єктивних процесів поглиблення взаємозалежності в межах міжнародного співтовариства більше не розглядають як абсолютне явище, яке дає санкцію на будь-яку поведінку держави. Ідея суверенітету є «регулятивною ідеєю» міжнародного права, тобто ідеєю, без якої не можливо було би раціонально обґрунтувати природу міжнародного права як права, що базується на відсутності взаємного підпорядкування його головних суб'єктів. Особливістю міжнародного права є те, що воно виникло разом з ідеєю суверенітету і зникне разом зі зникненням цієї ідеї» [141, с. 67]. Очевидним є те, що наявність суверенітету – запорука існування міжнародного права, а сфера існування суверенітету реалізовується у межах саме міжнародного права.

Досліджуючи проблему ієрархії в міжнародному праві, проф. М. Коскенніемі зазначає, що в колізію із доктриною суверенітету вступає доктрина ефективності [279, с. 569], згідно з якою суверенітет держави можна обмежити так само, як і права людини для досягнення «спільної мети» (наприклад, боротьба з тероризмом) [188, с. 48]. Тому саме делегування найважливіших складових державного суверенітету дозволило країнам-учасникам Європейських співтовариств отримати певні гарантії (наприклад, в забезпеченні національної безпеки, в проведенні спільних заходів захисту внутрішнього ринку по лінії Світової організації торгівлі та ін.) та успішно співіснувати уже понад шістдесят років.

Використовуючи порівняння й метафори, автори колективної монографії «Державний суверенітет: теоретико-правові проблеми» вдаються до образного визначення досліджуваної цінності, яка певною мірою ними абсолютизується.

У монографії зазначається: «Політичне буття концепції суверенітету є настільки довготривалим, її роль є настільки значущою, а основні положення є настільки впливовими, що суверенітет цілком можна порівняти з політико-юридичним монументом, який відобразив особливості конкретних політичних відносин у конкретну епоху і відтворює їх до цього дня» [65, с. 145]. Погоджуючись з такою характеристикою, маємо підстави говорити не про «розмивання» суверенітету як такого, а про поступовий перехід його від територіальних органів влади до наднаціональних, не про загрозу суверенітету, а про його видозміну, внаслідок якої він втрачає характер територіальності, що й знаходить відображення у комунітарному праві. Національна держава, звільнившись від зайвих регулятивних функцій, одержує ключовий механізм забезпечення міжнародного консенсусу в просуванні глобалізації й підтвердженні того факту, що національні правові системи залишаються головним інструментом, за допомогою якого здійснюються гарантії дотримання головних укладених договорів і прав власності [228, с. 177]. Самообмеження суверенітету не слід розуміти буквально, адже це добровільний крок держав-членів, який засвідчує їх самостійність та незалежність. Тому аналіз правової природи Європейських співтовариств повинен супроводжуватися із залученням певних аксіологічних вимірів, адже держави-члени, як вже зазначалося, добровільно обмежують свій суверенітет у процесі інтеграції заради отримання інших цінностей.

Подальший розвиток правових систем безпосередньо пов'язаний із *поглибленням і розширенням демократизації*, що в епоху глобалізації, набуває особливого значення, бо в таких умовах демократія як загальновізнана політико-правова цінність розглядається крізь призму новітніх глобалізаційних викликів і засторог. Як відомо, моральні переконання трансформуються у правові приписи через демократичні законодавчі процедури. «Тільки процедурні умови демократичного створення правових статутів, підкреслює Н. Бусова, – забезпечують легітимність прийнятого закону» [34, с. 260].

Незважаючи на те, в різні епохи поняття «демократії» трактувалося по-різному, безумовним залишається одне: вона як політико-правова цінність була і є

невід'ємним елементом суспільної свідомості людей, хоча практично нема такої уніфікованої форми демократії, яка б своїм змістом могла задовольнити усіх. Демократія – «благо лише тоді, коли вона відповідає культурі та менталітету народу» [195, с. 160] та виражає суспільні інтереси.

Глобалізаційні процеси мають певний позитивний вплив на демократизацію національних правових систем загалом, а також – багатьох основних законодавчих актів. У цьому значенні відображення істинності постулатів: демократія – «форма державного устрою, що дозволяє народу і його представникам безпосередньо здійснювати управлінські функції» [23, с. 251]; демократія – саме та форма організації суспільства, яка здатна забезпечити максимальний простір для реалізації всього розмаїття цінностей, інтересів громадян [233, с. 286]. Демократія дає право меншості відстоювати свої інтереси. Це ще один аргумент на користь справедливості судження, що право є необхідним і ефективним засобом вираження та утвердження цінностей демократії, яка покликана закріпити в оптимальних цивілізаційних формах свободу та відповідальність у правовому житті. Оскільки це стосується форм демократії, пов'язаних із діяльністю держави, рівень нормативно-правового закріплення демократичних принципів, а також інструментів значною мірою виражає ступінь їхнього реального розвитку. З іншого боку, саме в умовах демократії право знаходить власне буття та свій зміст [4, с. 59]. Важливу роль норм комунітарного права відводяться підтриманню демократії у всіх державах-учасниках ЄС та взаємозв'язку «особистість – співтовариство», для здійснення балансу інтересів усіх членів спільноти.

Взаємний зв'язок цінностей, інтересів і демократії найповніше проявляється у ставленні більшості до меншості. Демократія є не суто політичною формою реалізації гармонійно пов'язаних інтересів громадян, а й реальний принцип організації колективної діяльності, який забезпечує активну та рівноправну участь у ній всіх членів спільноти. При такому підході кожному громадянину, кожній соціальній групі забезпечується право та реальна можливість відкрито висловлювати свої погляди, навіть тоді, коли ці погляди відмінні від поглядів

більшості [18, с. 155]. І. Лукашук пише: «Принцип демократії є однією із основ цивілізованого міжнародного співтовариства і відповідного права. Тільки на основі цього принципу можна забезпечити оптимальне управління системою міжнародних відносин, необхідний для цього рівень співробітництва держав для вирішення спільних проблем. Тому демократія є одною із важливих загальнолюдських цінностей» [121, с. 10].

Демократія, змінюючи сучасну форму у процесі переходу суспільства на шлях сталого розвитку, перетворюється в ноосферну демократію або ноократію (демократію морального розуму) [172, с. 52], де пріоритет не за рішенням більшості, а за раціональним рішенням, відображає не тільки інтереси голосуючих, а й усіх учасників соціоприродної взаємодії. Це не тільки засіб управління політичними процесами, а й джерело наповнення прогресивними ідеалами усіх сфер суспільного життя. Вони повинні реалізовуватися у вигляді повноважень людей, їхньої участі на первинному та інших рівнях, у творенні підзвітних інститутів як на місцевому, так і на державному рівнях [207, с. 62].

У ЄС діє принцип представницької демократії: громадяни безпосередньо представлені на рівні Союзу в Європейському Парламенті; держави-члени – в Європейській Раді головами держав або урядів, демократично підзвітними національним парламентам або їхнім громадянам. Кожен громадянин має право брати участь у демократичному житті Союзу. Рішення приймаються якомога відкритіше та ближче до громадян [68 ст. 10]. Цінності демократії у комунітарній співпраці є чи не єдиною підставою розбудови взаємної підтримки та поваги між державами-членами. Прийняття норм комунітарного права повинно відповідати демократичним засадам, сформованим у процесі публічного обговорення різних позицій і пропозицій держав-членів ЄС.

Еволюція змін, котрі відбуваються як усередині держави, так і на міжнародному рівні, породжує різноманітність можливостей, що проявляються у *правовому плюралізмі*. Світоглядний плюралізм як співіснування й конкуренція ідей, концепцій, теорій і систем, які є різною відповіддю на ті або інші світоглядні питання, характерні для сучасних демократичних суспільств.

Таким чином виникають важливі практичні проблеми, а саме: «необхідність підтримання й зміцнення єдності суспільства, члени якого дотримуються різних позицій; забезпечення консенсусу щодо основних норм і цінностей, необхідних для його функціонування й розвитку; утвердження толерантності у відносинах між ними; запобігання гострих конфліктів на світоглядній основі» [193, с. 1]. Важливе й те, що інтеграційні процеси залежать від реалізації правового плюралізму, який гарантує форми можливої участі держав у різних міжнародних співтовариствах.

Плюралізм у багатьох його проявах науковці дедалі частіше розглядають як ціннісну основу функціонування сучасного суспільства. Тому-то й дедалі актуалізується доцільність широкого й активного використання замість традиційної концепції «жорсткого позитивізму» новосформованої теорії так званого «м'якого позитивізму», що включає, крім положень позитивного права, «певний мінімум» елементів природного права, а також, і цінностей цього права [228, с. 296]. Постмодерне правове мислення передбачає відмову від логоцентризму, монополізму і надає перевагу принципу плюралізму, що зумовлює перегляд методології дослідження права, джерел права, істини в праві тощо на користь одинично-окремішнього визнання цінності за кожним елементом правової реальності, його права на власну істину, її критерії, способи пізнання тощо. Втілення принципу плюралізму в праві зумовлює формування децентралізованого права, що має плюралістичну структуру, множину джерел, поліметодологію пізнання тощо [33, с. 14].

Плюралізм проявляється у розумінні того, що правова реальність становить не один світ, а їх множинність, що включає правові норми, правові доктрини, правові вчення, концепції, правову свідомість, правовий прецедент, правовий звичай, правову держава, правову процедура та інші [46, с. 283]. Тому нині спостерігається ситуація, при якій, крім держав, які раніше контролювали нормотворчу діяльність, створюються нові джерела на міжнародному рівні.

Плюралістична парадигма, що виходить із безумовного визнання відмінностей, гетерогенностей, множинності і багатоманітності способів

правового буття й правового мислення, має бути покладена в основу організації міжкультурного діалогу не тільки в міжнародному спілкуванні, а й на внутрішньодержавному рівні [228, с. 314]. В духовно-правовій сфері плюралізм – це свобода дискусій, різноманітність поглядів і думок, які в подальшому втілюються у нормі комунітарного права.

Кожна соціальна спільнота має, поряд із однаковими, загальнопотрібними вимогами та інтересами, і свої специфічні, неоднакові потреби та інтереси. Тому цілком природним є те, що кожна соціальна спільнота схильна вважати правом насамперед явище, яке полегшує, а не ускладнює її існування, життєдіяльність і розвиток, яке сприяє, а не перешкоджає задоволенню її потреб та інтересів. Ці потреби впливають на плюралізацію праворозуміння, що й надалі буде постійно притаманним будь-чій та будь-якій правовій свідомості. Так, директиви ЄС мають обов'язкову силу для держав-учасників цього об'єднання, проте їм надається вільна можливість вибору форм і методів їх реалізації. Така свобода дії надається для більш ефективної реалізації норм комунітарного права відповідно до особливостей національного законодавства.

Крім розглянутих вище, ще одною важливою цінністю природно-правового характеру є *забезпечення правопорядку*. Делегування державного суверенітету країнами-членами в окремих сферах, ще у 60-х рр. призвело до того, що Суд Європейських співтовариств проголосив ЄЕС «новим правопорядком міжнародного права», який повинен забезпечити організованість у Співтоваристві. Цей правопорядок певною мірою уподібнюється з Кантівською концепцією «космополітичного правопорядку». Видатний німецький філософ зазначав: «Проблема встановлення досконалого громадянського устрою залежить від проблеми закономірних внутрішніх зв'язків між державами і не може бути реалізована без вирішення останньої» [84, с. 101]. В цій позиції ставлення до «громадянського устрою» є вирішальними: міжнародне право, яке регулює відносини між державами, має бути витіснене конституцією співтовариства держав. Тільки тоді держави і їх громадяни вступлять у «правові відносини» [239, с. 8]. Суть проекту

конституціоналізації міжнародного права полягає в трансформуванні міжнародного права в космополітичне, адже індивідууми одночасно є громадянами як своєї держави, так і всього космополітичного союзу. Цей проект можна порівняти із проектом створення Європейського Союзу, в якому комунітарне право діє як щодо держав-членів, так і до їх громадян, котрі мають право свободи пересування та проживання на території та нарівні з національним громадянством отримали громадянство ЄС, що має додатковий, а не подвійний характер (приклад, громадяни, які проживають на території іншої держави ЄС отримали право обирати та бути обраними на місцевих виборах та виборах до Європарламенту).

Аналізуючи кантівський проект, Ю. Хабермас зазначав, що в різних регіонах світу національні держави повинні об'єднатися, щоб сформувати континентальний режим на зразок моделі ЄС, отримавши силу для власної ефективної внутрішньої політики. Учений вказував на значні переваги конституціоналізації міжнародного права (добровільна федерація на основі мирного співіснування та вільної торгівлі порівняно із застосуванням грубої сили) [239, с. 8]. Правопорядок Європейських співтовариств ґрунтується на добровільній згоді держав-членів, юридично закріпленій у відповідних Договорах. Однак попри цю міжнародну правову основу, правопорядок Європейських співтовариств набув належного характеру, розвинувся як автономний правопорядок [51, с. 99]. Важливе значення у встановленні такого правопорядку відіграло делегування частини суверенних прав учасників наддержавної спільноти, та юридичного зобов'язання дотримуватися норм комунітарного права як самими державами так і їх громадянами.

Обмеження суверенних прав у визначеній сфері можна розглядати як загрозу внутрішньодержавному праву. Водночас, утворення такого правопорядку створює більші можливості захисту прав і законних інтересів громадян. Прикладом може бути рішення у справі Sala (1996). Справа полягала в тому: непрацююча громадянка Іспанії, яка мешкала у Німеччині, подала заяву на продовження попереднього терміну її проживання в Німеччині. Так вона

хотіла отримати допомогу на виховання дитини, що надається лише особам німецької національності, або тим хто мав добросовісний дозвіл на проживання (такий дозвіл на практиці отримують лише працюючі особи). Німецька влада відмовила їй у цьому. Суд ЄС постановив, що така відмова порушення права Співтовариства, оскільки відповідне положення німецького законодавства щодо матеріальної допомоги містило дискримінаційні положення з підстав національності. Суд включив до права громадянина ЄС «доступ до всіх соціальних допомог». Тобто Суд розширив можливості надання соціальних переваг та сімейних допомог незалежно від економічної активності громадян ЄС у державах-членах, у яких вони проживають та громадянами яких вони не є [128, с. 247]. Отже, як бачимо із цієї справи створюються більші можливості захисту у межах єдиного правового простору ЄС.

Ще у 1964 р., повертаючись до питання про «особливий правовий порядок» у Європейських співтовариствах, закладений засновницькими договірними актами, Суд Європейських Співтовариств підтвердив свою попередню позицію щодо унікальності, самостійності та самодостатності цього правопорядку [281, с. 305] і пояснив, що цей особливий правовий порядок проявився насамперед у створенні такого Співтовариства, яке «не обмежене ніякими строками свого існування», «має своє особисте лице, власну правоздатність і право бути представником на міжнародній арені», а головне – має «реальну владу, що виникла в результаті добровільного обмеження свого суверенітету» державами-членами Європейського співтовариства в деяких питаннях і передачі ними відповідних повноважень наднаціональним інститутам, які мають право «приймати загальнообов'язкові акти як для самих держав, так і для їхніх громадян» [274]. Отже, практика Суду Європейських Співтовариств підтвердила унікальність природи комунітарного права та його відокремлення від національного та міжнародного права.

Вищий адміністративний суд Німеччини одразу підтримав ідею, згідно з якою комунітарне право створює «окремий правовий порядок, основні положення якого не належать ні до міжнародного права, ні до національного права держав-

членів цього Співтовариства». Однак цей «особливий правовий порядок» не відразу сформувався і утвердився. Минуло чимало часу, «поки всі національні суди і трибунали не визнали правопорядок, створений європейськими засновницькими договорами, особливим, самостійним правовим порядком» [281, с. 305]. З цього випливає, що Європейські співтовариства представляють собою новий міжнародний правопорядок, в якому держави-члени обмежили свої суверенні права на користь таких Співтовариств та створюють правовий простір для функціонування комунітарного права.

Пріоритетною цінністю правового життя Спільноти вважається *справедливість*, яку можна розуміти як прагнення діяти відповідно до прав і обов'язків, віддаючи кожному належне і забезпечуючи умови для реалізації можливостей кожного. Але не слід розраховувати на те, що комунітарне право відкриє нам універсальні засади справедливості, бо вони незмінні. Безперечно, комунітарне право має базуватися на цій цінності, бо інакше воно стане неефективним у регулюванні відносин між державами-членами. Справедливе застосування норм права вимагає від тих, хто їх застосовує, – поліції, посадових осіб, – щоб вони були безсторонніми, вислуховували обидві або всі сторони справи, залишаючи осторонь свої особисті інтереси [247, с. 106].

У відносинах між державами справедливість відіграє важливу роль. Однак відомий шотландський філософ Д. Юм вважав, що у відносинах між державами особи, наділені владою, можуть поступитися справедливістю: «Ми через необхідність повинні ставитися поблажливніше до державця або міністра, коли він обманює іншого державця або міністра, ніж до приватної особи, яка порушує своє слово» [36, с. 293]. Однак порушення однією із держав справедливості обов'язково матиме негативні наслідки для цієї держави у подальших міжнародних відносинах, адже порушується як позитивне так і природне право.

Реальна справедливість, на думку М. Цимбалюка, знаходить своє втілення не лише у формальному законі, а й у культурно-ціннісних орієнтирах, що пронизують моральну та правову свідомість як на індивідуальному, так і на

суспільному рівнях (в іншому випадку може так і залишитися суто декларативною, а не дійсною). Водночас «світ цінностей, які відображають зміст реальної справедливості, часто є територією ірраціонального, адже ідеали, які ми сповідуємо, не завжди є предметом логічного вибору. Враховуючи іноді довільний і суперечливий характер цінностей, їх не можливо об'єднати і зробити цінністю для кожного, якщо на те немає згоди усіх» [245, с. 215].

Унікальне прагнення до справедливості і готовність багатьох людей пожертвувати собою заради справедливості свідчить про те, що вона має певний метафізичний вимір, який виходить за межі нашої повсякденності, подібно до виміру свободи, в якому справедливість відкривається у своєму абсолютному аспекті. Справедливість є ферментною цінністю людського спільного життя [128, с. 19], а «те, що суттєвіше для індивіда, ще суттєвіше для спільноти» [36, с. 294]. В ідеалі справедливість – це рівність прав і обов'язків усіх членів суспільства, неможливість обмеження або надання комусь привілеїв. Існування багатьох правових систем в одному Співтоваристві створює безліч проблем у досягненні цієї рівноваги. Тому ця цінність має стати ідеалом в індивідуальній і масовій правосвідомості. Дотримання норм комунітарного права ще не є втіленням справедливості, однак його застосування має наближати до бажаного ідеалу.

Справедливість у комунітарному праві можна розглядати як:

- 1) зрівнюючу (передбачає між державами-членами елітарність прав та обов'язків відповідно до зазначених умов, визначених у нормах);
- 2) розподільчу (йдеться про певну суму загальних благ, які потрібно розподілити між усіма учасниками);
- 3) відплатну (полягає у застосуванні покарання у разі порушення норм комунітарного права).

Справедливість не можна відірвати від цінностей рівності та свободи. Саме гармонія між цими цінностями буде ідеалом справедливості. Ці два начала виражають імперативну (рівність) і атрибутивну (свободу) сторони права як специфічного психічного переживання [139, с. 47]. Свобода та рівність

взаємопов'язані один з одним. І. Кант підкреслив: «Свобода – одне-єдине природне право людини. Воно функціонує як основа усіх інших прав» [85, с. 139].

Свобода – це усвідомлення можливості меж людської поведінки, які залежать від конкретної ситуації людського існування (індивідуального і суспільного) і в цьому плані є усвідомленням необхідності. Атрибутивними ознаками свободи як духовного феномена є вибір (адже духовний «простір» є плюралістичним «полем можливостей») і відповідальність (корелят необхідності у сфері духу) [237, с. 570]. Наявність свободи завжди сприяє вибору поведінки щодо своїх інтересів та мети, виходячи з необхідності.

У середині ХХ ст. відомий німецький політолог і філософ Ханна Аренд розглядала свободу крізь політико-правову категорію існування людського суспільства. Вона, зокрема, зазначала: «Ми спершу пізнаємо свободу або її протилежність через наші взаємини з іншими, а не через взаємини із самим собою» [13, с. 156]. Тобто значення свободи розумілося через наші відносини з іншими людьми, а відтак через їх належне оформлення у позитивному праві.

У комунітарній співпраці як кожному індивідууму, так і державі-членові надається свобода на самореалізацію та вибір дії відповідно до правових норм у тих межах, в яких вони не порушують права інших. Хоча норми права обмежують людей, щоб не вийти за межі дозволеного, водночас вони надають можливості для самореалізації. Однак це обмеження можливе лише на основі приписів права, що має сприяти загальному благу. Свобода проявляє себе через формально-правову рівність усіх членів суспільства. Свобода реалізує себе тільки тоді, коли вона має правову форму і втілюється у житті.

У Співтоваристві визнається паритетність національних правових систем, тобто **рівність сторін** у їх взаємовідносинах, неможливість надання переваг якійсь одній системі права. Сучасна правосвідомість цінує рівність не як одноманітність масового виробництва чи типовість, а як обставину, що надає реалізації свободи нормативний зміст незалежності. Український вчений С. Боднар зазначає, що новітній лібералізм намагається поширити принцип рівності на сферу зрівнювання соціальних умов життя. Його концепція

виходить з того, що від держави вимагається не тільки подолання юридичних перешкод у розвитку рівності, а й створення конкретних можливостей для найкращого її прояву [30, с. 8]. Ця ідея співзвучна з позицією Б. Кістяківського, який стверджував, що “внаслідок психологічних законів найбільш підготовленим ґрунтом для поширення ідеї рівності є ті цивілізації, в яких окремі особистості і цілі суспільні групи, зближуючись одна з одною в певних рисах, різняться в інших – цивілізації, в яких одночасно з поширенням асиміляції відбувається поглиблення диференціації – нівелювання ідеї пліч-о-пліч із зростанням різнорідності” [94, с. 167]. У Хартії основних прав Європейського Союзу задекларовано положення рівності всіх людей в правах, що передбачало заборону дискримінації будь-якого роду, зокрема, за ознакою статі, раси, кольору шкіри, етнічного або соціального походження, генетичних характеристик, мови, релігії або переконань, політичних та інших поглядів, приналежності до національної меншини, майнового стану, походження, обмеженою працездатності, віку або сексуальної орієнтації, а також дискримінація за ознакою громадянства забороняється. Рівноправність чоловіків і жінок має бути забезпечене у всіх областях, в тому числі в області працевлаштування, роботи і винагороди за працю [241]. Отже, ускладнення суспільного життя у межах ЄС розширює уявлення про однаковість людей і безпосередньо впливає на виникнення та поширення ідеї рівності.

Справедливість, рівність і свобода як ціннісні категорії характерні для комунітарного права, сприяють досягненню мети правового регулювання – солідаризації інтересів усіх учасників суспільних відносин за допомогою вільного використання правових засобів. Необхідність здійснення спільних дій, потреба у вирішенні гострих потреб, які стоять перед Співтовариством, усвідомлення єдності інтересів, реалізація соціальних інтересів, досягнення загального блага підносить поняття *солідарності* до рівня важливих природно-правових цінностей. Солідарність (лат. *solidus* – спільні інтереси) полягає в соціальній згуртованості, єдності дій при розв’язанні спільних проблем [174, с. 411]. Солідарність є ключовим елементом у єднанні Європейської спільноти.

Вона є тим чинником, яка спонукає розвинутим і багатшим країнам надавати допомогу біднішим (приклад, можна навести Грецію, якій ЄС допомагає вийти із скрутного становища), що допомагає останнім підвищити свій рівень благополуччя, або тим країнам, які опинилися в кризовій ситуації – розв'язати матеріальні проблеми, аби вони не загрожували інтересам усієї спільноти.

Французький правознавець Л. Дюгі, розглядаючи концепцію солідарності, вбачав у ній факт взаємної залежності, що поєднує членів людських спільнот [174, с. 412]. Саме завдяки солідарності, на основі принципів співжиття та співробітництва людська спільнота у своїй історії долала «...расові, релігійні, кастові бар'єри, географічні, економічні й культурні відмінності» [17, с. 49]. Солідарність полягає у необхідності брати до уваги наслідки, які можуть мати дії суб'єктів для інших держав. Прикладом може служити такий прецедент. У справі Rediscount Суд ЄС наголосив на важливості солідарності і постановив наступне: «Солідарність, яка відповідно до зобов'язань, передбачених у ст. 10 Договору про ЄС, лежить в основі цих зобов'язань, так і в основі системи всього Співтовариства, спрямована на благо держав і пов'язана з наданням взаємної допомоги, передбаченої у ст. 109, у випадку, якщо держави-члени ЄС зіткнуться з труднощами, пов'язаними з платіжним балансом» [265, с. 10]. Нині у межах ЄС діє Фонд солідарності, який був заснований у 2002 році (приклад, у листопаді 2011 року Єврокомісія виділила 16,9 млн євро італійському регіону Венето, який постраждав від потужної повені, що зачепило більшість населення регіону [76, с. 5]). Отже, солідарність полягає у співпраці та взаємодопомозі всіх держав-членів, заснованих на комунітарному праві, у разі настання серйозних наслідків, які загрожують нормальним умовам життя громадян та економічній стабільності в регіоні, заради зміцнення усього Співтовариства.

Очевидно, не можна нехтувати важливістю *моральних цінностей* у функціонуванні Співтовариства. Призначення моралі – регулювання взаємовідносин між людьми, вирішення суперечностей між суспільством і поведінкою окремих людей. Моральні цінності, до яких відносять добро,

совість, гідність та інші, покликані забезпечувати чистоту і прозорість взаємин між суб'єктами правовідносин. Тому вони мають бути вільними, як вважає А. Чефранов, не лише від будь-яких меркантильних, а й взагалі від утилітарних спонукань [250, с. 335]. Комунарне право, аби лишатися ефективним засобом регулювання суспільних відносин, повинно перебувати у постійній тісній взаємодії юридичних та етичних норм, що сприяє створенню особливої духовної атмосфери до поваги ціннісних орієнтирів спільноти, правил поведінки, еталонів взаємозв'язку людей. Моральність становить певну систему заборон і приписів, що захищають такі універсальні цінності. У Співтоваристві моральні цінності спонукають зацікавлено ставитися до загального блага, вказуючи на високі мотиви людей у спільній комунарній практиці, відстоювати не лише приватні інтереси, а й інтереси спільноти, до якої вони належать і яка їх захищає.

Оскільки у праві відображено широкий спектр цінностей, то воно само по собі найбільш гармонійним способом узгоджує пріоритети різних інтересів. Тому логічно наступною ціннісною характерною ознакою комунарного права слід вважати *гармонізацію*, що сприяє узгодженню протилежних інтересів, потреб різних груп населення у межах певного правового простору. Гармонізація права – процес «координації або зближення окремих положень права різних правових систем, що здійснюється шляхом усунення основних суперечностей і розбіжностей, а також шляхом формування принаймні мінімальних загальних вимог і стандартів» [271, с. 23].

Комунарне право як позитивне право різних правових систем має поєднувати у правовідносинах гармонійну довершеність, у центрі якої стоять норми природного права у правотворенні і правозастосуванні у межах Співтовариства, усувати розбіжності, узгоджувати практичне і духовне життя. У соціальній філософії гармонійними називаються зв'язки, яким притаманні узгоджена єдність елементів, що дає змогу кожному з них якнайповніше виявити свою індивідуальність; симетрія, або домірна рівновага; наявність функціонального ритму; здатність до стійкого розвитку [206, с. 77].

Гармонійність комунітарного права можна підчеркнути із ст. 6 Договору про ЄЕС, так держави-члени перебувають у тісній взаємодії з інститутами співтовариства координують свою економічну політику в об'ємі, що необхідний для досягнення мети договорів. Інститути співтовариства, своєю чергою, турбуються про те, щоб не послабити зовнішню і внутрішню стабільність держав-членів [222, с. 30]. Слід зазначити, що у Європейських співтовариствах не все проходило гладко та без конфлікту, а в нормах комунітарного права зіштовхуються розходження у поглядах держав-учасників, що пов'язано з їхніми матеріальними та фінансовими можливостями. Однак, інститутах Європейських співтовариств вдалося виробити збалансовану політику, у якій зіштовхувалися різні інтереси, та створювати гармонійні норми для вирішення можливих суперечностей та конфліктів.

Комунітарне право не тільки збалансовує та гармонізує інтереси різних держав-членів та їх громадян, а й сприяє створенню стратегій подальшого удосконалення самоорганізації Співтовариства, визначаючи перспективи і тенденції розвитку, прогнозує напрями найімовірнішого удосконалення, перспективи у подальшій економічній, політичній, правовій, духовній, культурній співпраці. Успішність існування Співтовариства досягатиметься через вироблення спільних стратегій. *Прогнозування* як ціннісна ознака комунітарного права полягає у створенні стратегій і пріоритетів правового розвитку спільнот. Стратегія допомагає заздалегідь оцінити наслідки вибору якоїсь однієї норми права у порівнянні з іншою, заради уникнення недієвої норми.

Аксіологічний підхід до дослідження комунітарного права дає можливість підвищити його суспільну корисність і зрозуміти спосіб співіснування комунітарних суб'єктів. Якщо цінності корисні, то вони стають затребуваними, якщо ж, навпаки, шкідливі, то їх потрібно уникати. Розкриття цінностей комунітарного права допомагає наблизитися до абсолютних критеріїв істини, добра, справедливості. В основі комунітарного права закріпилися ті цінності, які формувалися протягом багатьох століть у європейській свідомості. Для України розуміння цих цінностей є досить

актуальним, адже з прийняттям Закону України «Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу», наша держава повинна втілювати їх у законодавстві.

Проаналізовані нами цінності комунітарного права вибудовують їх своєрідно ієрархію. Ядро таких цінностей формують державний суверенітет, демократія, правовий плюралізм і правопорядок, які реалізуються за допомогою таких традиційних природних цінностей, як справедливість, свобода, рівність, солідарність, моральність (перший сегмент) і формують нові – гармонізацію та прогнозування (другий сегмент). Знання і врахування правових цінностей сприяють забезпеченню рівних можливостей усіх держав-членів Спільноти, їхніх громадян у досягненні ефективного консенсусу відносин у єдиному правовому просторі.

2.3 Принципи комунітарного права Європейського Союзу

Норми права формуються й утверджуються на основі принципів, які визначають і пояснюють причини виникнення і розвитку певного правопорядку. Це – правова аксіома, на підставі якої складається конкретне правило правової поведінки. Принципи ще можуть розглядатися як основні заходи, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю. У них змістовно відображено суттєві теоретичні положення, концепції, наукової галузі, системи внутрішнього і міжнародного права, політичної, державної чи громадської організації. Принципам властива можливість «абстрактного відображення закономірностей соціальної дійсності, що зумовлює їх особливу роль у структурі широкого кола правових явищ» [263, с. 110]. Вони є результатом тенденції, прихованої від зовнішнього зору в надрах суспільства, або, висловом французького ученого Ж.-Л. Бержель, – «духу законів» [27, с. 102].

Філософи права вважають, що принципи права – моральні судження, обґрунтовані офіційними актами в минулому або ж проілюстровані, названі чи якимось підтримані ними [230, с. 32]. Принципи права здійснюють вплив на правосвідомість учасників правового регулювання, забезпечують власну цінність права. Саме через принципи права у людей формується уявлення про вимоги права і поваги до нього, розуміння цінностей правового регулювання [226, с. 512]. Це основа правової матерії, вихідне начало, її фундамент. Право має опиратися на вихідні положення, абстрактне начало, яке лежить у його основі. Принципи допомагають глибше зрозуміти природу правового явища, будувати нові правові концепції. Призначення принципів права полягає у забезпеченні однакового формування і функціонування норм права.

Відомий український теоретик права А. Колодій поділив принципи права на: 1) загальнолюдські, що діють у межах міжнародного правопорядку, визначаються досягнутим рівнем розвитку людства (гуманізм, юридична рівність, свобода, демократизм, справедливість, законність); 2) регіонально-континентальні, що діють у межах декількох національних правових систем, що створили міжнародні об'єднання на континентах світу, вони, як правило, збігаються із загальнолюдськими принципами; 3) національні (внутрішньодержавні), що діють у межах держави, визначають її якісні особливості [104, с. 187–188]. Відповідно, принципи комунітарного права належать до регіонально-континентальних, що діють у межах ЄС, проте у них поєднуються і загальнолюдські і національні принципи.

Незважаючи на багатоманітність типів правових систем світу (романо-германська, англо-американська, змішана, релігійно-традиційна) та різноманітність підходів до проблематики принципів права, всі вони в демократичних суспільствах спираються на загальну основу принципів права. Свій початок загальні принципи права беруть із природного права, із загальних засад внутрішньодержавного права (передусім римського) і є певними закономірними особливостями розвитку суспільних відносин [158, с. 48]. Загальні принципи права є достатньо широким колом

фундаментальних категорій правової дійсності, що виражають основи справедливості [223, с. 50].

Аби благополучно існувати та розвиватися у міжнародному співтоваристві, люди повинні підкорятися правовим принципам і будувати свої дії відповідно до них. Сьогодні принципи права набули універсального значення, закріпилися в основних правах людини, отримали визнання на міжнародному рівні. Так, у Договорі про створення Європейського економічного співтовариства підкреслено, що «загальнолюдські принципи, характерні для права держав-членів Співтовариства, розглядаються як складова частина комунітарного права, а їх порушення є підставою для скасування в судовому порядку актів Співтовариства» [195, с. 224]. Загальні принципи комунітарного права – це по суті, неписане право, закладене в основі засновницьких договорів і компетенцію Суду Європейських Співтовариств та реалізовуване у його судовій практиці. Ці ж принципи стали орієнтиром у формуванні та розвитку комунітарного права, в чому виняткову роль відіграв і продовжує це робити Суд Європейських співтовариств (нині – Суд Європейського Союзу). Практика цього Суду свідчить, що він послідовно відстоює ідеї примату спільного інтересу ЄС над індивідуальними потребами держав-членів. Історично саме Суд ЄС обґрунтував концепцію автономного правопорядку Співтовариства, а практика створила унікальність комунітарного права, відокремленість від міжнародного та національного права та його природу *sui generis* [105, с. 24]. У своїй практиці Суд орієнтується не тільки на виявлення істини як основної умови справедливого вироку, а й водночас демонструє належну відповідальність перед усіма правовими системами, тому приймаючи рішення, враховує затвердженні у кожній системі правові цінності, техніко-юридичні традиції.

Так, при запозиченні конкретного принципу із національного права, на думку В. Колесніченка, для його визнання загальним принципом Суд виходить із того, що такий принцип обов'язково має бути єдиним для правопорядку всіх держав-членів, не повинен суперечити здійсненню регулювання відносин в

інших державах-членах [102, с. 7]. Ще одним критерієм є співвідношення із правопорядком Співтовариства, найбільша відповідність інтересам інтеграції, тобто Суд може виходити з внутрішньодержавного права окремої країни-члена, якщо це найбільше відповідає загальним цілям Співтовариства.

У цьому контексті суттєвою є роль тлумачення комунітарного права, зокрема, на основі так званого «принципу тлумачення фундаментальних загальних положень-формувань» [77, с. 74], що здійснює Суд Європейських Співтовариств. Суд ЄС удався до максимального розширення та телеологічного тлумачення положень договорів про заснування Європейських співтовариств щодо загальних принципів права. В процесі правозастосовної діяльності, він сформував ряд фундаментальних юридичних принципів неписаного характеру і визначив їх як найвищі норми у системі права ЄС [213, с. 244]. При цьому Суд ЄС спирався на загальні принципи права, що є спільні для правових систем усіх країн-членів. Значення практики цієї установи допомагає розкрити істинний зміст комунітарного права. У процедурі тлумачення, одній з найважливіших у праві, перетинається безліч філософських, логіко-гносеологічних моделей і техніко-юридичних властивостей права. Завдяки судовій практиці можна знайти належний баланс між суцим і належним, динамічним і статистичним, абстрактним і конкретним, що дозволяє досягнути правову реальність, яка постійно змінюється, набуває нових форм, а тому разом з нею має змінюватися право, щоб залишатися ефективним засобом регулювання суспільних відносин.

Суд Європейських Співтовариств нерідко звертається до принципів права як до підстави прийняття своїх висновків у конкретній справі. Такий підхід закладений у Договорі про ЄЕС, за яким Суду надано право забезпечувати збереження однаковості співтовариств у тлумаченні й застосуванні норм Договору; Суд компетентний ухвалювати рішення щодо спорів, керуючись не тільки нормами самого Договору, а й правовими нормами, пов'язаними з його виконанням; у деяких статтях Договору про ЄЕС вказано прямі посилання на загальні принципи права [155, с. 10]. Суду відводиться виключно важлива роль у збалансуванні різних суспільних відносин і творенні єдиної гармонії системи.

Джерела більшості інститутів комунітарного права так чи інакше беруть свої витоки у національних правових системах держав-членів Європейських Співтовариств. Відповідно й принципи комунітарного права також базуються на традиціях конкретної національної правової системи. Саме на підґрунті національних правових принципів формується основна ціннісна база їх комунітарного виміру [10, с. 46]. Базові принципи комунітарного права визнані та проголошені у конституціях держав-членів. До них належать загальні правові цінності людства, загальновизнані принципи (свобода, справедливість, рівність, гуманізм, демократизм), також норми міжнародного права, особливо ті, які захищають основні права й волевиявлення людства. Це спільні для всіх держав-членів Європейських співтовариств цінності, властиві для спільноти, в якій панує плюралізм, толерантність, справедливість.

О. Андрійчук слушно зауважує, що комунітарне право базується на правових принципах, переважна більшість з яких – в силу самої правової природи Європейських співтовариств – не має прямих аналогів ані в національних правових системах, ані у доктринах міжнародного публічного права [11, с. 49], що пов'язано із самою природою комунітарного права. Принципи комунітарного права – своєрідна система координат, у межах якої розвивається правова дійсність, що регульована цим правом. Комунітарне право засноване на принципах верховенства права, прямої дії, субсидіарності та пропорційності, заборони дискримінації, сумлінності у співпраці. Особливість принципів комунітарного права зумовлена своєрідністю правової системи Європейських співтовариств. Аналіз особливостей цих принципів дозволяє виокремити їхні характерні ознаки та сформулювати уявлення про аксіологічний зміст комунітарного права як ціннісної характеристики людського буття.

Доречним, на наш погляд, є поділ принципів комунітарного права на: функціональні (верховенства права, прямої дії, заборони дискримінації, сумлінності у співпраці) та організаційні (субсидіарності та пропорційності). Окремо слід виділити принципи міжкультурної комунікації та толерантності, які існують для підтримки взаємовідносин усіх 27 країн-членів ЄС.

Найважливішим у комунітарному праві є принцип *верховенства права*. Ідея верховенства права відображається та конкретизується у декількох розуміннях. З позиції розмежування понять «право» і «закон» верховенство права – це панування права, влада права над законом, що уможлиблює визнання деяких законів неправовими, зокрема за допомогою судочинства, передбачаючи судове здійснення ідеї права [29, с. 13]. На думку російського філософа права В. Нерсесянца, розрізнення права та закону передбачає розрізнення природного і позитивного права. Це розрізнення в історії правової думки подано як гносеологічно необхідна форма теоретичної рефлексії про фактично дане позитивне право й адекватний спосіб фіксації підсумків такої рефлексії. В онтологічному плані концепція розрізнення права і закону, відповідаючи на питання про те, що є право, дозволяє розкрити об'єктивні сутнісні властивості права, наявність яких у законі (позитивному праві) дозволяє характеризувати його як правове явище, що відповідає сутності права, як зовнішній вияв і здійснення правової сутності [148, с. 80]. З позиції упорядкування принципу верховенства права – це панування права, а не людської сваволі, що передбачає певний правовий порядок та підпорядкування йому [29, с. 13]. Цей принцип основний не тільки у комунітарних об'єднаннях, а й кожній державі, яка дотримується демократичних засад функціонування її влади.

Верховенство права – прояв загальнолюдських цінностей і культури суспільства, у тому числі правової. Цим принципом право реалізує своє призначення – набуття вирішального значення у відносинах між усіма учасниками суспільного життя, насамперед, у відносинах між людиною та державною владою, тоді, коли цей принцип пов'язується як з абстрактною категорією справедливості, так і з невід'ємними, невідчуженими правами людини, в яких реалізується ідея справедливості. Верховенство права – це своєрідна демонстрація етапів формування й розвитку правової системи [228, с. 36]. Отже, верховенство права, яке існує в структурі буття, відіграє важливу роль у кожному правопорядку або, принаймні, вимагає справедливого прийняття правомірних рішень.

Однак у нашому контексті принцип верховенства права не розуміється як примат права над законом, а означає примат, домінування комунітарного права над національним правом держав-членів Європейських співтовариств.

Український правник і політик С. Головатий висунув власне припущення: верховенство права як філософська категорія і як політико-правова реальність від першопочатків реалізації ідеї про утворення Європейського економічного співтовариства у суспільствах держав-членів, котрі виступили його засновниками, уже сприймалося як аксіологічна даність, що була присутня у державах-засновницях у багатьох проявах: і як принцип, що був складником спільної спадщини тих європейських народів, держави яких заснували Співтовариство; і як цінність власної політичної та правової культури кожного з цих народів; і як принцип, відданість якому проголосили уряди держав цих народів, коли вони створили перші повоєнні інтеграційні структури – Західноєвропейський Союз і Раду Європи (адже засновниками всіх цих міждержавних об'єднань виступили, хоч і в різні роки, практично ті самі держави, які завжди підкреслювали відданість верховенству права як однієї із західних цінностей) [57, с. 1230].

Принцип верховенства права був задекларований у перших установчих договорах (зокрема, у Договорі про заснування ЄЕС). Щоправда, тоді він безпосередньо стосувався завдань політики Співтовариства у сфері розвитку співпраці з третіми країнами. Таке «доповнення» до політичного курсу отримало в Римському договорі кваліфікацію «внеску» Співтовариства «у загальну ціль», якою для Співтовариства стали «розвиток і зміцнення демократії та верховенство права», а також «дотримання прав людини і основоположних свобод» у третіх країнах. С. Головатий, аналізуючи такі підходи, поставив запитання: «Чому в одному із перших Установчих договорів держави-засновниці ЄЕС визнали одним із завдань своєї політики сприяння «зміцненню верховенства права» у третіх країнах і не прохопилися жодним словом про верховенство права як один із наріжних каменів свого інтеграційного утворення?» [57, с. 1229]. Хоча принцип верховенства права

безпосередньо не фігурував в установчих договорах Європейських співтовариств, однак цей основоположний принцип ввела практика Суду Європейських Співтовариств у постійне користування державами-членами як такий, що впливає зі самої природи права Співтовариств.

Принцип верховенства права у діяльності Європейських співтовариств означає «верховність», примат комунітарного над національним правом. Цей принцип закріплено у розгляді таких справ: *Van Gend & Loos*, *Flaminio Costa V. Enet*, *Simmmenthal*. Так, Суд Європейських Співтовариств встановив, що правова природа Співтовариств унеможлиблює «відповідне прийняття нових національних норм у тій частині, в якій вони були несумісні з положеннями права Європейських співтовариств. Суд ЄС постановив також, що в разі колізій між правом Співтовариств і національними нормами, останні не лише не беруться до уваги, а й можуть «бути відкинуті» судами [77, с. 73].

У справі «Фламініо Коста ЕНЕЛ» (1964 р.) Суд Європейського Співтовариства зазначив, що держава-член Європейських Співтовариств не може протиставляти схваленому ним правопорядку власні односторонні дії чи акти. Обов'язкова сила та однакові міри застосування і тлумачення комунітарного права можуть бути поставлені під сумнів, якщо кожна із держав-членів буде вирішувати питання його застосування на свій розсуд [158, с. 32]. Отже, цим рішенням ще раз підтверджено своєрідну природу комунітарного права як автономного правопорядку, що не знаходить свого прояву ні в міжнародному праві, ні в національному.

Рішенням у справі «Сімменталь» (1978) Суд закріпив пріоритет права Співтовариства, тут зазначено: «Відповідно до принципу пріоритету права Співтовариства, співвідношення між приписами установчого договору та актами інститутів, що підлягають безпосередньому застосуванню, з одного боку, та національним правом, з іншого боку, є таким, що з моменту вступу в силу даних положень вони не тільки автоматично роблять такою, що не підлягає застосуванню, будь-яку чинну норму національного права, яка їм суперечить, а й перешкоджає законному прийняттю нових національних

законодавчих актів настільки, наскільки вони будуть несумісними із приписами співтовариства» [268, с. 629]. Таким чином, за висновком Суду ЄС невідповідність національних нормативно-правових актів комунітарному праву призводить до автоматичного незастосування перших, а тому необхідно уникнути ухвалення внутрішньодержавних законів, які б не відповідали нормам комунітарного права, породжували колізії, діалектичні суперечності.

Тепер концепцію «the rule of law» (панування чи верховенства права) беззаперечно сприйнято усіма державами Співтовариств. Крім того, рішенням у справі *Simmental* закріплено примат комунітарного права навіть над конституціями держав-членів. Суд Європейських Співтовариств підкреслив, що праву Співтовариства, яке має автономний характер, не може бути протиставлений нормативний акт внутрішнього права, якою б не була його природа, включаючи і національні конституції, інакше було б поставлено під сумнів саме правове підґрунтя інтеграційного правопорядку. Коли ж йдеться про комунітарне право, маються на увазі не тільки установчі договори, а й вторинне право, тобто акти інститутів або угоди з третіми сторонами незалежно від того, були вони прийняті до чи після закріплення національної норми [105, с. 24].

Однак виникає спірне питання: чи під верховенством комунітарного права слід розуміти його пріоритетну чинність чи лише пріоритетне застосування, тобто йдеться про умови вирішення колізій між комунітарним і національним правом [51, с. 244]. Пріоритетна чинність комунітарного права означала би, що будь-яке становище національного права, яке суперечить першому, автоматично скасовувалося чи нівелювалося. Натомість пріоритетне застосування комунітарного права доводило би, що внутрішньодержавне право, яке йому суперечить, є незастосовним (нечинним) лише у вузько визначеному контексті. Головна суперечність полягає у тому, що внутрішньодержавне законодавство, яке регулює відносини з іноземцем у разі порушення ним комунітарного права, автоматично стає недійсним, попри те, що у відносинах з третіми державами та їхніми громадянами ці норми є чинними.

Інститути ЄС неодноразово констатували, що принцип верховенства права є «фундаментальним принципом будь-якої демократичної системи, що пропагує цивільне, політичне, економічне, соціальне і культурне право». Це означає, що громадяни мають не тільки ці права, а й необхідні можливості їх захисту [163, с. 53]. Отже, принцип верховенства права зобов'язує держав-членів забезпечувати пріоритет права Співтовариств на такому рівні, щоб норми національного законодавства не суперечили й не перешкоджали нормам комунітарного права. У разі виникнення суперечностей національне законодавство має адаптуватися відповідно до комунітарного права.

Осмилення принципу верховенства права сприяє формуванню об'єктивних поглядів на ареал комунітарного права, його правову реальність як один зі способів буття, а також на сутність і місце цього права у правовій системі Співтовариств, його цінності і значення у житті людини і спільноти для формування правової культури. На цьому принципі вибудовується філософська модель комунітарного права й інтерпретується у правове буття.

З вище викладеного цілком логічно й обґрунтовано постає така формула верховенства права – це основний принцип панування комунітарного права у Співтоваристві. Цей принцип унеможливорює свавілля держав та одночасно забезпечує єдність праворозуміння. Верховенство права Європейських співтовариств вимагає від держав-членів його реалізації через правотворчу (процес правового формування і вдосконалення комунітарного права) і правозастосовну (процес вирішення конкретних справ) діяльність, що за своєю суттю мають базуватися на ідеях справедливості, рівності, свободи.

Приписи комунітарного права мають *прямую дію*. Норми комунітарного права є безпосередніми джерелами права. Ними ж визначаються обов'язки всіх, кого вони стосуються, незалежно від того, чи йдеться про державу-члена, чи про її громадянина. Нормативно-правові акти Європейських Співтовариств обов'язково і безпосередньо застосовують владні національні органи та суди незалежно від згоди та умов, що встановлюють держави-члени. Практика Суду Європейських Співтовариств базується на прямій дії комунітарного права, що

надає юридичним і фізичним особам права, які повинні захищатися національними судами [158, с. 33]. Підкреслюючи важливість цього положення, англійський учений А. Татам особливо наголошує на значенні принципу прямої дії, вважаючи його ключовим елементом конституційної природи *sui generis* (своєрідного) комунітарного права. Якщо б цей принцип не став частиною конституційної структури правопорядку Співтовариств, то динамічний розвиток і практична роль комунітарного права значно знизилися б [216, с. 58].

Зміст принципу прямої дії комунітарного права полягає в тому, що воно встановлює права і обов'язки не тільки держав-членів та комунітарних органів, а й безпосередньо юридичних і фізичних осіб. Захист їхніх прав та інтересів здійснюють національні суди. Для того, щоб захистити права, закріплені в комунітарному праві, необхідно забезпечити пряме застосування його норм національними судами. Якщо цього не буде, то будуть відсутні природно-правові гарантії захисту прав та інтересів юридичних та фізичних осіб на його основі. Саме принцип прямої дії дає підстави для прямого застосування комунітарного права [158, с. 35]. Отже, у межах своєї компетенції принцип прямої дії покликаний захищати права, надані кожному відповідно до права Співтовариств, що поширюється через національні суди держав-членів та застосовується нарівні з положеннями внутрішньодержавного права.

Щоправда принцип прямої дії не знайшов чіткого відображення у тексті договорів Європейських співтовариств. Однак його застосування розглядалося як завдання, продиктоване необхідністю виконання загальних цілей договору. Суд визначив місце прямої дії у правопорядку Європейських співтовариств на досить ранній стадії їх існування [216, с. 58]. Так, у рішенні у справі *Van Gend en Loos* (Ван Генд енд Лоос) (1963) Уряд Нідерландів від імені митних органів стверджував, що ст. 12 (Договору про ЄЕС) регламентує дії держав-членів і не може поширюватися на приватних осіб. Суд постановив: «...Співтовариство становить новий правопорядок, ...суб'єктами якого є не тільки держави-члени, а також їхні громадяни. Отож, незалежно від законодавства держав-членів, право Європейських співтовариств не тільки

накладає обов'язок, а й забезпечує їх правами, що становлять частину їхньої правової спадщини» [285].

Принцип прямої дії – один з ключових елементів комунітарного права. Саме цей принцип забезпечує інтегративну роль даного права в об'єднанні зусиль його держав-членів. Він не властивий міжнародному праву, яке реалізується не шляхом прямої дії, а через ратифікацію його норм у національне законодавство, що ще раз додатково вказує на своєрідність комунітарного права. Однак, щоб комунітарне право мало пряму дію, воно має бути чітким, зрозумілим, точним, беззастережним і вичерпним (не вимагати додаткових актів та їх імплементації).

Одним із основних договірних зобов'язань держав-членів є дотримання ***принципу заборони дискримінації (однакового ставлення)***. Першочергове значення при цьому має заборона будь-яких дискримінацій, що впливає з норм Співтовариства, які передбачають вільне пересування працівників та свободу підприємницької діяльності [51, с. 528]. Цей принцип забезпечує однакове ставлення до людей незалежно від їхньої національності, статі, расової належності чи етнічного походження, релігії або вірування, віку чи сексуальної орієнтації. В умовах формування єдиного простору ЄС цей принцип має особливе значення. У справі «Грант проти Південно-західної залізниці» Генеральний адвокат стверджував, що навіть до підписання Амстердамського договору принцип недискримінації як основний принцип права Європейських співтовариств поклав обов'язок на органи цього об'єднання та держави-члени не вводити будь-яких дискримінаційних заходів. Закріплення цього принципу в Амстердамському договорі стало кінцевою стадією його становлення [158, с. 56].

Оскільки права людини є універсальними, тож мають однаковою мірою стосуватися як чоловіків, так і жінок. Принцип недискримінації проявляється у встановленні однакових прав як для чоловіків, так і для жінок (гендерна рівність), що забезпечується у всіх сферах, включаючи працевлаштування, працю та її оплату. У справі Defrenne Суд зазначив: «...Заборона на дискримінацію жінок стосується не тільки дій органів державної влади, а й усіх

угод, які передбачають регулювання оплати праці у колективних договорах, а також контрактах між фізичними та юридичними особами» [275, с. 455]. У боротьбі з дискримінацією Суд ЄС у справі Grant v. South-West Trains Ltd (1998 р.) сформував положення щодо заборони дискримінації у зв'язку зміни статі. У цьому принципі відображається гендерна рівність, тобто наділення однаковими правами і свободами осіб обох статей у всіх суспільних відносинах, а також можливість їх реалізовувати.

Заборона дискримінації полягає у двох аспектах: 1) однакове ставлення до людей незалежно від їхньої національності, статі, расової належності чи етнічного походження, релігії або вірування, віку тощо; 2) неможливість для держав-членів відмовити у правах своїм громадянам, що, згідно з договором про Співтовариство, мають надаватися громадянам інших держав-членів. Цей принцип дозволяє сформувати уявлення про філософсько-правові цінності у комунітарному праві, такі як рівність, свобода, справедливість, правовий ідеал і здатність наділяти всіх громадян рівною мірою свободи і прав у їхньому соціальному житті і діяльності.

В епоху інтеграційних перетворень на Європейському континенті відбуваються зміни соціального життя, витісняються старі погляди, правосвідомість особистості і спільноти прагне звільнитися від негативних стереотипів минулого. Спільне вирішення проблем досягається через *принцип сумлінної співпраці*. Суть його полягає в обов'язку національних державних органів застосовувати як національне, так і комунітарне право у контексті та з урахуванням позиції та правової практики у справах комунітарних органів. Це положення поширюється лише на ті сфери суспільного життя, регулювання яких поділене між національною та комунітарною юрисдикціями у межах спільних повноважень [11, с. 5].

Про принцип сумлінної співпраці зазначається у ст. 10 Договору про заснування ЄЕС, де вказано на обов'язок держав-членів здійснити «прийняття усіх необхідних заходів загального чи партикулярного характеру задля забезпечення виконання зобов'язань, що випливають з даного Договору, чи дій інститутів

Спільноти. Вони повинні утримуватися від будь-яких дій, що могли би поставити під загрозу досягнення цілей даного договору» [7, с. 61]. Слід відзначити, що цього принципу повинні дотримуватися як держави-члени, так і комунітарні органи у дусі партнерства та порозуміння.

Цей принцип близький до принципу добросовісного виконання міжнародних зобов'язань, згідно з яким юридичні зобов'язання виконують відповідно до загальноновизначеного морального мінімуму міжнародних правових стандартів. Добросовісність може проявлятися у здійсненні прав і повноважень, а також при виконанні взятих зобов'язань. Держави-члени зобов'язані в сумлінній співпраці підходити до вирішення суперечностей у виборі застосування норм комунітарного права, що допомагає забезпечити реалізацію її в букві і дусі. Принцип сумлінної співпраці впливає на правосвідомість та правове мислення, що реалізується через розробку правових установок «на совість» для запобігання можливих зловживань як з боку комунітарних органів, так і держав-членів.

О. Андрійчук називає основними принципами комунітарного права субсидіарність і пропорційність, які встановлюють баланс відносин між державами-членами та комунітарними органами. Логіка цих принципів діалектична. З одного боку, йдеться про обмеження повноважень комунітарних органів, а з іншого – саме завдяки цим принципам може відбуватися глибоке інтеграційне партнерство держав-членів Європейських Співтовариств у багатьох сферах суспільних відносин, щодо яких таке інтеграційне зближення спочатку навіть не передбачалося [11, с. 49].

Поняття *принципу субсидіарності* запозичено з католицького канонічного права. У широкому значенні «субсидіарність» означає (в суспільних відносинах) «принцип пріоритету прав та інтересів особи перед правами та інтересами будь-якої спільноти, пріоритету (за інших рівних умов) дрібної, раніше утвореної і близької до особи спільноти порівняно з більшою спільнотою або спільнотою вищого рівня. Російський дослідник європейського права Е. Каракулян називає його «одним з основних принципів, на яких базується сучасне демократичне

суспільство загалом, федеративна держава зокрема» [88, с. 22]. І хоча у національних принципах закладено більший потенціал, проте з утвердженням ЄС почався новий етап розвитку принципу субсидіарності, відповідно до якого ЄС діє тільки тоді, коли поставлені завдання можуть бути ефективніше реалізовані на загальному рівні, ніж на рівні держав-членів. Суть дії цього принципу полягає в тому, що від імені ЄС слід застосовувати тільки ті заходи, які не можуть бути здійснені однією державою, або ті, які можуть бути краще реалізовані в співтоваристві держав, а не силами окремої держави [88, с. 28]. Отже, суть принципу субсидіарності полягає у здійсненні Європейськими співтовариствами своїх повноважень у тих сферах, де вони мають спільну з державами-членами компетенцією, лише у разі, коли досягається кращий і повноцінний результат, ніж при застосуванні цих повноважень внутрішньодержавними органами. Цей принцип застосовувався як важель проти ваги неконтрольованого використання Співтовариством регулятивних повноважень.

Принцип субсидіарності покликаний забезпечити такий механізм прийняття рішень, який дає змогу постійно контролювати доцільність дій Співтовариства на національному, регіональному та локальному рівнях. Це – принцип, згідно з яким будь-які заходи, за винятком тих, що належать виключно до компетенції Європейського Союзу, проводяться тільки за умов, що вони ефективніші за самостійні дії держав-членів. Принцип субсидіарності передбачає, що будь-які заходи комунітарних органів не виходитимуть за межі, необхідні для виконання завдань Договору про Європейський Союз [81, с. 91]. Також принцип субсидіарності гарантує, що рішення приймаються на рівні, якомога ближчого до суб'єктів рішень, тобто фізичних осіб. Більш того, коли рішення приймається ЄС, необхідно розуміти, чому дія на наднаціональному рівні буде найбільш доречною. Питання стосовно принципу субсидіарності часто подавалися на розгляд Суду ЄС, у більшості випадків держави-члени, які прагнули захистити сферу своїх законодавчих повноважень, але безумовно важко оцінити зміст принципу і вирішити, який рівень дійсно відповідатиме і найкраще підійде у певній сфері при створенні закону [215, с. 33].

Принцип субсидіарності допускає, що навіть якщо цілі передбачених дій можуть бути повною мірою досягнуті державами-членами на центральному, регіональному та місцевому рівнях, проте, зважаючи на масштаб та наслідки передбачених дій, вони усе ж мають бути належним чином досягнуті і на рівні ЄС. Із цього випливає, що субсидіарність обмежена випадками, коли компетенція Союзу доповнена компетенцією держав-членів, тобто субсидіарність може мати й певні доповнення [255, с. 264].

Практичне значення принципу субсидіарності полягає насамперед у тому, що він зумовлює необхідність наведення особливих, переконливих і вагомих підстав для виправдання та обґрунтування будь-яких втручань з боку Співтовариств. Дієвість принципу субсидіарності розкривається на процедурному рівні у межах формування волі відповідними органами, які мають чітко усвідомлювати необхідність дотримання меж [51, с. 528].

Л. Ентін скептично оцінює можливості принципу субсидіарності у Європейських співтовариствах, зазначаючи, що сферу суспільних відносин регулюють норми права Співтовариств і тільки за їх відсутності це можуть здійснювати норми національного права держав-членів [257, с. 66]. Такий скептицизм, як видається не має вагомих підстав, адже без цього принципу не мислиме функціонування комунітарного права, оскільки саме воно визначає межі правомірного його застосування і є певним гальмом на шляху стримування його правової дії.

Дещо інше призначення *принципу пропорційності*, відповідно до якого від органів державної влади вимагається дотримання належних пропорцій між цілями, які мають бути досягненні, і засобами, якими ці органи володіють для досягнення поставлених цілей [93, с. 107]. Отже, застосовані заходи мають бути адекватними очікуваному результату, тобто можна застосовувати лише такі відхилення від загальної норми, які необхідні для досягнення мети цього відступу; покарання має відповідати провині; забороняється накладати значні зобов'язання на будь-яких осіб заради того, що не має великого значення для інших [216, с. 94]. Суть цього принципу полягає у тому, що межі дії

комунітарного права не можуть перевищувати межі необхідності у вирішенні конкретної ситуації та мають відповідати передбаченим у договорах цілям отримання відповідного результату.

Пропорційність як загальний принцип права, на думку українського вченого С. Погребняка, спрямований на забезпечення у правовому регулюванні раціонального балансу інтересів, відповідно до якого цілі обмежень прав мають бути суттєвими, а засоби їх досягнення – обґрунтованими й мінімально обтяжливими для осіб, чиї права обмежуються [170, с. 7]. В основу принципу пропорційності покладено оцінку відповідних заходів, які необхідно вжити, щоб досягти поставлених цілей. Реалізується це шляхом дослідження всіх можливих наслідків – як негативних, так і позитивних. За його результатами обираються оптимальні шляхи вирішення проблеми та з'ясовується, чи вона є настільки актуальною, що потребує негайного вирішення. Крім того, встановлюється, чи не призведе вирішення цієї конкретної проблеми до виникнення нових, інколи навіть серйозніших проблем [158, с. 53–54]. Пропорційність – це визначення балансу між інтересами держав-членів та наддержавного співтовариства.

У принципах субсидіарності і пропорційності отримує адекватне відображення комунітарне право як специфічний об'єкт правового пізнання, вияв його істотних елементів, структурних зв'язків, закономірностей і створення балансу щодо загального уявлення про право.

Принципи комунітарного права не можуть реалізовуватися без фундаментальних принципів природного права, обов'язкових навіть тоді, якщо не відображені у відповідних законах. Суддям як суб'єктам правозастосування у випадках розрізнення духу права і букви закону потрібно орієнтуватися на ці принципи як на засіб вираження і розкриття істинного змісту права. Так, у судовому процесі при застосуванні норм комунітарного права, національне право має забезпечити сторонам процесуальні гарантії судочинства (принципи рівності, гласності, змагальності, відкритості тощо).

При співпраці для норм комунітарного права важлива взаємодія як окремих держав, так і їх громадянських спільнот, що має базуватися на єдності

праворозуміння, оскільки, як вважає В. Бачинін, «право виступає як одна із форм спілкування між соціальними суб'єктами. Воно містить великий комплекс засобів, форм, способів, що дозволяють йому бути особливою комунікативною системою, яка обслуговує міжсуб'єктні відносини» [22, с. 148]. Тут комунікація розглядається як дія, свідомо орієнтована на їх сприйняття іншими людьми, а також спрямована на передачу інформації мовою й іншими знаковими системами. Основною функцією комунікативного процесу є досягнення соціальної єдності у збереженні індивідуальних особливостей кожного елемента.

У сучасній філософії комунікація використовується передусім як ознака конструктивної взаємодії особистостей, соціальних груп, націй та етносів, яка розгортається на основі толерантності та порозуміння [237, с. 290]. **Міжкультурна комунікація** є необхідною умовою життєдіяльності людини та міжнародного співтовариства, задля кращого пізнання духовного світу й одночасного усвідомлення комунікантами культурних відмінностей. Вона допомагає в подальшій співпраці для формування і розвитку спільних цінностей ЄС.

Міжкультурна комунікація – це функційно зумовлена комунікативна взаємодія людей як носіїв різних культурних спільнот. Вона орієнтована на взаємопроникнення культурно-комунікативних смислів, їх взаємозбагачення у соціокультурному й духовному планах [97, с. 6]. Це пов'язане з поширенням правової інформації у масових аудиторіях. На думку проф. А. Токарської, «процес міжкультурного спілкування значною мірою відіграє роль репрезентанта справедливості, рівноправності, дотримання прав і свобод людини і громадянина, ефективності дій, настрою (позитивного чи негативного) людей тощо» [219, с. 249]. Це досить складний процес, спрямований на пошук діалогу та компромісу між різними членами спільноти. Так, з 2006 р. було впроваджено діалог між Європейською комісією та парламентами країн Євросоюзу, який полягає у тому, що законодавчі органи країн-членів мають право надсилати свої пропозиції, зауваження, коментарі до загальноєвропейських законодавчих пропозицій Брюсселю, що своєю чергою допомагає у подальшому співробітництві через врахування позицій кожної

країни-члена ЄС та застережень щодо певних законодавчих аспектів. Принцип міжкультурної комунікації є важливий для комунітарного права, адже відбувається спілкування між носіями різних мов та правових культур, що сприяє взаєморозумінню та взаємоадаптації між різними суб'єктами при одночасній повазі прав та свобод людини, незалежно від їх раси, національності, вірування тощо. Тому ще одним важливим принципом комунітарного права слід вважати *толерантність*.

Саме поняття «толерантність» розуміється як терпимість до чужого способу життя, поведінки, чужих звичаїв, почуттів, втручань, поглядів, ідей тощо. Толерантність належить до числа одним із основоположних демократичних принципів, нерозривно пов'язаних з плюралізмом, соціальною свободою і природними правами людини. Принцип толерантності егалітарний за своєю вихідною сутністю, оскільки передбачає цілісну – моральну та правову – рівність суб'єктів. Толерантність особливо важлива в тих умовах, де велике міжнародне співтовариство за своїми етнічними, національними, релігійними та іншими ознаками є надскладною, поліморфною системою, всередині якої представники різних груп мають загальні проблеми і тому постійно змушені взаємодіяти для вирішення спільних завдань. У ній зосереджена значна соціокультурна, етична енергія, що забезпечує тактику пошуку загальних точок дотику, стратегію вироблення єдиної системної платформи для найрізноманітніших позицій. Як світоглядний і комунікативний засіб, вона дозволяє суб'єктам бачити не тільки безодню обставин і чинників, що роз'єднує їх, а й «міст» спільних інтересів, здатний поєднати сторони [23, с. 346].

Толерантність як чинник права – це практичний метод регуляції міри свободи публічно виражати та поширювати культурні, національні, релігійні та інші погляди шляхом встановлення дозволів, заборон та відповідальності. Толерантність важлива для сфери права, оскільки у ній закладено ідею суспільного примирення, що цілком співпадає з генеральною метою права – встановлення порядку, забезпечення стабільності та розвитку суспільства, суспільної гармонії та злагоди. Толерантність – це й усвідомлення злагоди і

єдності співтовариств навколо відповідальності за їх збереження і розвиток, за верховенство права, визнання загальнолюдських прав і свобод, їх ролі у розвитку, добробуту і порядку [45, с. 7]. Завдяки толерантності як принципу комунітарного права відбувається компроміс між різними європейськими культурами, їх єднання та взаємоповага, зближення та збереження національних особливостей. У цьому принципі відображено повагу до прав і свобод людини як найвищої цінності, а також внутрішню злагоду співжиття у спільноті. Цей принцип об'єднує людей з різними поглядами й переконаннями та дозволяє досягти спільної мети – загального блага як для кожної окремої людини (незалежно від релігії, національності), так і для співтовариства загалом.

Навіть такий, загальний огляд основних принципів комунітарного права засвідчує характерну особливість і своєрідність цього права, що проявляється у механізмі його дії, під впливом якого ці принципи набувають формального та правозастосовного змісту.

Висновки до розділу 2

Сучасні глобалізаційні процеси вже із середини ХХ ст. впливають на трансформацію суспільно-політичних відносин, що виражається у поглибленні та розширенні міждержавних зв'язків і співпраці, формуванні інформаційних суспільств, створенні регіональних об'єднань, що мають ознаки наднаціональних структур, функціонування яких вимагає суттєвого оновлення багатоаспектного потенціалу права. Усе це має засновуватися на сучасних підходах до осмислення й прагматичного сприйняття змін у пізнанні права як необхідного засобу визначення закономірностей євроінтеграційних правових реалій. Виникнення на цій основі комунітарного права, його розвиток і функціонування в умовах життєдіяльності Європейської спільноти пов'язане з його інтеграційною спроможністю та інноваційними можливостями, завдяки

чому воно єднає правові системи, створює одноманітні принципи та стандарти регулювання міжсуб'єктних відносин в умовах поглиблених інтеграційних процесів з урахуванням інтересів усіх держав-учасників.

Комунітарне право наділене певними соціальними цінностями, завдяки яким проявляється його сутність і дієвість у житті Співтовариства. У межах аксіосфери комунітарного права цінності формуються у певній динамічній ієрархії, яка змінюється залежно від регулювання суспільних відносин та правової реальності. У центрі цієї ієрархії цінностей – державний суверенітет, демократія, правовий плюралізм, правопорядок, які реалізуються у житті Співтовариства завдяки дотриманню принципів справедливості, свободи, рівності, солідарності, моральності, а також гармонізації та прогнозуванню суспільних відносин.

Основу цінностей комунітарного права становить державний суверенітет. Для нього характерне делегування суверенітету держав-членів у певній сфері. Однак це не означає втрату державного суверенітету, бо саме в делегуванні проявляється суверенність вирішення питання щодо входження до ЄС та виходу з нього. Комунітарне право гарантує наявність державного суверенітету держав-членів як рівноправних учасників міжнародних відносин, що проявляється в повазі до їхньої територіальної цілісності і самостійності у прийнятті рішень. Комунітарне право – необхідний засіб вирішення надсучасних проблем державного будівництва та утвердження цінностей демократії, правового плюралізму та забезпечення правопорядку. Ефективність норм комунітарного права забезпечується іманентною погодженістю з такими цінностями, як справедливість, свобода, рівність, солідарність. На цій же основі різні інтереси держав-членів враховуються у Співтоваристві завдяки гармонізації (збалансуванню нормативної бази) та виробленню стратегій подальшого вдосконалення норм комунітарного права.

Серед принципів комунітарного права виділяються: 1) *функціональні* (верховенства права, прямої дії, заборони дискримінації (однакового ставлення), сумлінності); 2) *організаційні* (субсидіарності та пропорційності); 3) *комунікативні* (міжкультурної комунікації та толерантності).

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНО-АНТРОПОЛОГІЧНА ВИЗНАЧЕНІСТЬ КОМУНІТАРНОГО ПРАВА ЄС

3.1 Соціально-психологічна природа комунітарного права Європейського Союзу

Зі зростанням ролі і значення комунітарного права у регулюванні суспільних відносин у середовищі європейської спільноти досягається стабільність функціонування її інститутів і дедалі відчутнішою стає тенденція звернення до антропологічних витоків життєдіяльнісних основ становлення, утвердження й розвитку цього права. Пов'язане з цим осмислення трансформаційних процесів насамперед зосереджується на глибокому пізнанні буття людини, її потреб та інтересів, як у самовизначенні, так і у правовій поведінці та здійснюваних правовідносинах. Під впливом зовнішніх чинників свідомість індивідуума, суб'єкта права адаптується до тих змін, що відбуваються у праві як реакція на сьогоденні загрози протистояння, на глобальні трансформації, до яких безпосередньо причетна людина – єдина істота, в іпостасі якої закодовано минуле, акумульовано певний досвід всього людства.

«Кожен рівень буття характеризується своїм правом, – підкреслює А. Козловський, – яке закріплює співвідношення буття і ніщо. Право вищого ступеня не може бути реалізоване на нижчому рівні... водночас і на нижчому рівні мінімальне буття підтримується енергією і світлом буття. Право є правом, коли воно пов'язане з буттям, відсутність буття нівелює право» [101, с. 204–205]. Це засноване на філософсько-правовій парадигмі застереження, своїми екзистенціальними константами цілком стосується розуміння і сприйняття комунітарного права. У цьому сенсі значний інтерес становить дослідження людських вимірів цього права, звернення до природно-правової парадигми, за якою його норми належить розглядати як похідні від природного порядку,

тобто від світобудови і природи людини як невід'ємної частини цього. Орієнтування саме на цю парадигму пов'язане, насамперед, з тим, що сучасна європейська спільнота розвивається із застосуванням цивілізаційних форм співіснування, в яких особливе значення надається повазі до людини, її природних прав, ставленню до неї як вищої цінності. Імплементация правозахисних норм у законодавче поле тієї чи іншої країни, що повинні відповідати принципам гуманізму, соціальної справедливості, передбачає консенсусне звернення до природно-правових ідей та їх подальший розвиток, адже саме у цьому відображена людська природа права і природні права людини, що отримують гармонійне поєднання з системою чинного позитивного права.

Підкреслюючи важливість такого аспекту сприйняття комунітарного права, на нашу думку, необхідно зважати на застереження одного із засновників психологічної школи права Л. Петражицького, який стверджував, що всі соціальні явища зводяться до певних психічних переживань [44, с. 99]. До них слід віднести всі свідомі та несвідомі процеси, пам'ять, інтуїцію, характер, волю, фантазію. Оскільки людина – продукт суспільних відносин, то на її поведінку впливає соціальне оточення. Український правознавець Б. Кістяківський зазначав, що право є не лише історичним, а й соціальним феноменом, а тому, щоб вивчати право як соціальне явище, його слід досліджувати у процесі реалізації, втілення у життя у вигляді соціальних факторів [95, с. 205]. Отже, слід мати на увазі, що соціальне і психологічне існує у нерозривному зв'язку та єдності. Але ж соціальний компонент включає духовні, етичні, релігійні, культурні, економічні, політичні, правові характеристики, тобто стосується всіх сторін життєдіяльності суспільства. Натомість психологічний компонент – це «склад розуму», своєрідне сприйняття світу, що визначає його національний характер.

Соціальна свідомість спрямована від і до індивідуальної свідомості, формуючи тим самим свідомість кожного члена суспільства. Крім того, психологія суспільної свідомості є проявом психології свідомості індивідуума. До того ж, у суспільній свідомості міжнародного співтовариства виявляється

індивідуальна свідомість людських істот [248, с. 43], тобто діяння у середовищі європейських співтовариств позначається на індивідуальному свідомісному сприйнятті комунітарного права як єдиного цілісного елемента утилітарної правової системи, що здатна співіснувати з внутрішнім різноманіттям національних правових систем усіх 27 країн-учасників ЄС.

Враховуючи цю обставину, О. Мережко досить скептично зазначає, що норми сучасного міжнародного права розробляються без відповідного психологічного, соціологічного і антропологічного аналізу тієї соціально-психологічної сфери, на яку ці норми повинні впливати. Навіть після прийняття та впровадження норм міжнародного права не здійснюється необхідний соціально-психологічний моніторинг, який дозволив би встановити ступінь ефективності цих норм та їх вплив на свідомість і поведінку широких мас [139, с. 20]. Та попри це, норми комунітарного права настільки потенційно спрямовані на результативність дії, що їх застосування у країнах-членах ЄС та сприйняття у масовій свідомості є достатньо ефективними, незважаючи на те, що це право формується у досить суперечливих умовах, зазнаючи чимало критичних застережень, протидії і навіть абстракції. На таке позитивне сприйняття, очевидно, істотно впливає те, що при цьому спостерігається збереження національних особливостей держав-членів ЄС, які історично утвердилися у національно-психологічних типах поведінки і праворозуміння.

Своєрідним перетином психологічної і соціально-історичної констант правового пізнання став національний чинник, відображений у загальному розвитку правових систем, які зрештою постають специфічним, національно визначеним способом відтворення соціальної матерії у нормативно-правових моделях поведінки [99, с. 23]. Різноманітні національно-історичні інституції характеризуються певною стабільністю, підтримуваною протягом тривалого часу психо-ментальними структурами, що дозволяє акцентувати на психологічних особливостях тієї чи іншої нації. Життя кожної з них характеризується постійним акумулюванням національно-психологічної енергії (своєрідного колективного лібідо), що періодично потребує соціальної

розрядки саме у національних формах [101, с. 174]. Прояв такого лібідю, національно несвідомого, а також ментальних особливостей істотно позначається на формуванні національної системи права.

На цьому аспекті наголошувало не одне покоління дослідників права. Найбільш оформленим проявом цієї ідеї стала позиція Ш. Монтеск'є. У творі «Про дух закону», присвяченому дослідженню законів і засад політики різних держав, мислитель виступив проти поширеної думки про існування абсолютно поганих або надто досконалих політичних систем. Кожну з них, вважав Ш. Монтеск'є, слід оцінювати з врахуванням умов, в яких її утворено. Отже, клімат, ґрунт, стан земного середовища, державні кордони та густота населення і навіть тип віросповідання визначають «дух законів», характер людей і політичні інститути [246, с. 134–135]. З огляду на це комунітарне право будується на людських особливостях (менталітеті, культурі), тому важливість врахування людських чинників надалі, безумовно, впливатиме на успішну результативність комунітарного права.

Національна свідомість – креативне джерело виявів розмаїття життєдіяльності конкретного соціуму. Подібні вияви стають підставою загального переконання в необхідності формування визначальних принципів правосвідомості, що базується на системі загальнолюдських, духовно-моральних цінностей, що історично склалися в конкретній спільноті, згідно з якими сформовано спосіб життя і здійснюється соціальна регуляція відносин між людьми. Водночас національна правова свідомість формує у людині уявлення про значущість свого права порівняно з правом інших правових систем, про національні цінності, ідеали, інтереси, переконання.

З виникненням, утвердженням і розвитком ЄС неминуче актуалізується, як вже зазначалося, питання про зближення правових систем її держав-членів. Те, що між ними є суттєві відмінності, видно з наявності на європейській території принципово різнотипних романо-німецької, континентальної та загальної, прецедентної систем права. Романська, германська та північна правові сім'ї також відрізняються низкою історичних особливостей, які можуть породжувати певні проблеми і непорозуміння правового характеру [101, с. 134].

Соціально-психологічні константи комунітарного права, хоча і відповідно трансформуються під впливом історичного процесу, однак зберігають «генетичний код», яким підтверджується наявність особливостей національно-правового характеру, специфіка правової ментальності. Відтак процес глобальних змін на Європейському континенті суттєво позначається на антропологічних чинниках формування правового менталітету, тобто йдеться про філософсько-правове переосмислення специфіки сприйняття та тлумачення соціально-культурних явищ у системі духовного життя того чи іншого народу, соціальних суб'єктів. Зміст правового менталітету у цьому контексті визначається способом мислення і задається усталеними формами і способами виразу інтелектуальних та емоційних реакцій на соціокультурні феномени.

Філософи вважають ментальність «важливим засобом реалізації предметних теорій. Потреба у ментальності розкриває тенденцію доповнення формалізації змістовним розглядом» [237, с. 369–370]. Для підвищення рівня змістовності розгляду досліджуваної проблеми, на наш погляд, доцільно уважніше поставитися до категорії «менталітет» (з англ. *mentality* – здатність мислення, склад розуму, умонастрій), яка політологами трактується як сформована система елементів духовного життя і світосприйняття, що зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних спільностей (груп), індивідів; включає сукупність ціннісних, символічних, свідомих чи підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення, що визначають здатність спільностей та індивідів сприймати чи діяти відповідно [229, с. 352]. Ментальність як своєрідна «історична пам'ять народу» створює передумови кожному індивіду бачення й сприйняття довкілля та відповідно до цього формування своїх правил життєдіяльності, творення у свідомісній уяві свою картину світу.

Безперечно, під впливом науково-технічного й соціально-культурного прогресу поняття ментальності набуває новітніх рис, хоча певні традиції спадковості усе ж зберігаються, модернізуючись і урізноманітнюючись залежно від багатьох чинників, зовнішніх умов, соціальної спрямованості поступу.

Таким чином у ментальності отримує концептуальний вираз суспільно-історичний досвід, нагромаджений в економічній, соціальній, політичній, правовій та культурній сферах життєдіяльності. Осмислення, глибоке усвідомлення цінності такого досвіду, прагматизм його використання, а відтак і інтеграція його при вирішенні спільних міжнародних проектів сприяє єднанню народів, спільнот у певним чином згуртовану цілість, робить її унікальною у сенсі сповідування загальнолюдських цінностей.

Філософи права пропонують розглядати ментальність двох типів – західного та східного, які певною мірою становлять світоглядну основу комунітарного права. З них, звичайно, визначальною для комунітарного права слід визнати ментальність західного типу, тобто розумові та світоглядні якості, що визначаються правовими традиціями західно-європейського інтелектуального правового розвитку, філософією епохи Просвітництва, а згодом і Нового часу, М. Вебера, Ф. Ніцше та початку ХХ ст., системою чистого права Г. Кельзена тощо. У цій ментальності знайшли відображення характерні національні риси спільнот, що представляють західноєвропейські країни-члени ЄС. Узагальнення цих ідентифікаційних чинників стало підставою для визначення таких ознак ментальності західного типу: «трансгресивність інтелекту і психіки загалом, що виявляється як спрямованість до усього нового, невідомого та здатність приймати форми вольової напористості, авантюристичності та агресивності; жадоба новизни, регулярних змін; відсутність сильної прихильності до минулого; чуйність до чужого, готовність асимілювати нові культурні цінності, чийми б вони не були; розвиненість особистого начала, наполегливе прагнення до виділення свого індивідуального «Я» із загального «Ми», вміння цінувати і обстоювати духовну, інтелектуальну, моральну, політичну незалежність, боротися за громадянські свободи та права; порівняно слабка розвиненість адаптивних здатностей, відсутність необхідної гнучкості та бажання пристосовуватися до обставин, звідси супутня цьому крихкість і ламкість внутрішніх структур індивідуального «Я»; переважно бінарно-опозиційний характер констатації і оцінок, схильність до виявлення альтернативних логосів, звідси сталість

створюваних ситуацій вимушеного вибору, що мобілізували інтелектуальні резерви і стимулювали розвиток європейської цивілізації; переважання раціоналістичних орієнтацій, звеличення розуму як вищого авторитету; переважно практицизм орієнтацій, що обертається забуттям вищих духовних істин, що часто надає діям імморальну і протиправну забарвленість; схильність до розчленування єдиних поведінкових акцій на мету і засоби, що сприяє імморалізації та криміналізації соціальної практики» [23, с. 189–190].

Перелічені вище ознаки ментальності західного типу значною мірою базуються на постулатах християнської релігії, тим чи іншим чином змістовно споріднені з цінностями, які приймає, визначає й утверджує християнський світ незалежно від конфесійної належності окремих спільнот.

Натомість ментальність східного типу, що також отримала відображення у європейському комунітарному праві, не лише з огляду на помітний і впливовий чинник присутності у низці провідних європейських країн доволі потужних діаспорних спільнот (тільки, наприклад, у ФРН вихідців з Туреччини понад 2 млн осіб), що сповідують іслам, ряд характерних ознак цього типу ментальності солідарно вписується у концептуалізм комунітарного права. До таких ознак філософи права відносять, зокрема, такі, як: «традиціоналізм, консерватизм, слабка чуйність до чужого, замкнутість на власних традиціях; здатність легко адаптуватися до зовнішніх умов, гнучкість психічних структур, що поступаються тиску зовнішнього середовища й набувають знов своїх колишніх форм, як тільки тиск слабшає; переважання інтровертних орієнтацій над екстравертними, вміння цінувати споглядальне світосприйняття і надавати перевагу активним зусиллям, спрямоване на зовнішнє освоєння світу; схильність не до боротьби протилежних начал, а до рівноваги сил, їхнього примирення і згоди як шляху до переходу на вищі рівні буття; відсторонення від безмежного раціоналізму, скептичне ставлення до ідей всемогутності людського розуму; шанобливе ставлення до природи, усього природного як однієї з головних естетичних і морально-правових норм східної свідомості» [23, с. 190].

Вказані ознаки ментальності звичайно ж утверджувалися й розвивалися, набували традиційно усталених форм і виявів, вагомо переконували у доцільності

використання в інноваційних процесах, пов'язаних із виникненням і розвитком Європейських співтовариств (а відтак і комунітарного права), що було зумовлено передусім реакцією на занепад «реального соціалізму» і на колапс системи «світового соціалізму», а також дійсними та уявними загрозами «ком'юніті» (спільноті, громаді, общині) – як нового напрямку філософсько-політичної інтеграції, що базувалася на принципах спільного існування, кооперації і взаємодії, спільності інтересів. Усе це увібрано з ментальнісних ознак народів, які об'єднувалися на засадах комунітарної солідарності, добровільної співпраці.

Безперечно, ментальність західного типу наклала відбиток на специфіці розвитку й функціонування комунітарного права. Це, зокрема, фіксується у його спрямованості до поглинання (засвоєння) усього нового, невідомого, у прагненні до оновлення нормативної бази, у готовності сприймати й належними правовими засобами забезпечувати нові культурні цінності та здобутки у відстоюванні прав і свобод людини.

Для кожного народу характерні свої особливості, свій характер, в одних більш виражені емоційні переживання, в інших домінує тяжіння до жорсткої упорядкованості поведінки індивіда і функціонування соціуму. При цьому їх єднують такі риси ментальності, як прагнення до свободи, справедливості, рівності, повага до толерантності, гуманізму, що заглиблені в історичний досвід, який вплинув на становлення і розвиток права та правових систем.

Водночас для країн ЄС типове адекватне сприйняття будь-якого значного явища, що сприятливо позначилося на розвитку регіону, хоч і виникло спочатку в рамках певного етносу, а згодом стало надбанням всієї західної культури. Саме в західноєвропейському регіоні формується той тип людини і нації, ментальність яких характеризується домінуванням індивідуалізму над іншими ознаками психологічного складу. Західноєвропейський індивідуалізм і раціоналізм безпосередньо пов'язані між собою. Причому поширення світогляду з домінуванням індивідуалістичної системи цінностей і установок сприяє формуванню в європейській культурі кількісно орієнтованого раціоналізму і, зокрема, його спрощеної форми позитивізму у філософії та

утилітаризму у повсякденному житті [209, с. 20]. Отже, визначальним в етнопсихології західноєвропейця є домінування індивідуалізму та раціоналізму, що й превалює в ознаках західного типу ментальності.

Однак, багатоманітність менталітетів країн ЄС не призвела до фрагментації суспільства (у цьому помітну роль відіграло комунітарне право), не посилила інтересу до гонитви окремих індивідів за особистим успіхом на шкоду суспільним цінностям і громадянському обов'язку, а саме ці засадничі чинники стали підставовими у формуванні європейського менталітету, ставленні до права, що знаходять найрізноманітніші прояви. Наприклад, для французів характерно додавати своїм національним проблемам міжнародного значення. Ще німецький письменник і мислитель Й. Герде наприкінці XVIII ст. зазначав: «Не дивно, що французька нація майже із самого початку виникнення французької монархії вказує шлях Європі й задає тон у всіх найважливіших змінах» [52, с. 589]. Ця риса збереглася і розвинулася. Як відомо, саме французькі політики стали ініціаторами створення Європейського співтовариства вугілля та сталі, що сприяло формуванню комунітарного права.

Європейський менталітет можна вважати інтегральною характеристикою духовного життя західноєвропейського суспільства, що складається в процесі ціннісно-змістовного об'єднання і самоідентифікації європейської культури [261, с. 19]. Сутність європейської ментальності у невичерпному інтелектуально-духовному потенціалі, який має відповідні часові чи просторово-географічні виміри, однак не підлягає остаточній оцінці чи однозначній дефініції. Це водночас і континентальний, і світовий, і загальноцивілізаційний феномен, який постає як нерозривна континентально-світова людська єдність в її регіонально особливій формі існування [190, с. 46]. Тобто основа європейської ментальності, не обмежуючись територією континенту, стала частиною культури у багатьох регіонах планети.

Зовні проявляючись через сукупність специфічних емоційно-чутливих і емоційно-рольових установок, елементи загальноєвропейського менталітету особливим чином співпадають і взаємодіють один з одним у надрах національного характеру. В кожному конкретному випадку на перший план виходить той або

інший компонент. Володіючи своїми культурними архетипами, кожна європейська нація, відповідно, сприймає із кола загальноєвропейських цінностей насамперед ті, які найбільше відповідають її духовному досвіду. Пріоритет певного ментального компонента впливає на якість емоційно-чуттєвих реакцій індивіда, що належить до тої або іншої нації [261, с. 81], тобто визначається національним характером. Отже, європейський менталітет – духовний фундамент національних характерів. Домінування базисного ментального елемента визначає специфіку національного менталітету, насамперед правового.

Правовий менталітет нерозривно пов'язаний із загальною ментальністю, принципами її формування та існування. Виділення правового менталітету має практичну цінність для найглибшого проникнення у правову сферу духовного світу індивіда, народу, нації [67, с. 326]. Якщо менталітет взагалі є специфічним стилем світосприйняття, що відображає у загальному вигляді тривалий процес спільного існування людей у подібних природно-географічних і соціокультурних умовах, то правовий менталітет виступає спеціальним стилем, формою сприйняття права [67, с. 326] та відтворюється у правосвідомості.

Правовий менталітет проявляється у ставленні та оцінці правових норм, ролі держави, індивідуальних прав і свобод, які містяться у світосприйнятті певного народу. Правовий менталітет репрезентує суспільну психологію і включає в себе правові традиції, знання, навички, оцінки та поєднує в собі як раціональний, так і ірраціональний компоненти [233, с. 183].

Р. Байніязов та Ю. Оборотов зазначають, що правовий менталітет – це глибинний рівень правосвідомості народу та окремої особистості, який включає як свідоме, так і неусвідомлене сприйняття права [14, с. 104; 151, с. 98]. Поглиблене і дещо уточнене визначення цього поняття дає російський учений А. Гирько. На його думку, «правовий менталітет не може розглядатися як основна частина правосвідомості. Він займає своє особливе місце в структурі суспільної свідомості. По-перше, у правовий менталітет входять «потайні», «невидимі» стереотипи мислення і поведінки людей, що відрізняють соціокультурну спільність від інших. Це – найглибша оболонка свідомості, її потайний рівень,

який значною мірою залишається з несвідомим правовим рівнем, так би мовити пам'яттю народу про минуле, з якою народжується людина. По-друге, менталітет містить латентну готовність діяти або сприймати навколишній світ у визначеному напрямку відповідно до історично складеного соціокультурного «коду». Менталітет – це своєрідна матриця психологічної готовності, схильностей і установок соціальної групи визначеним способом діяти і сприймати навколишній світ. По-третє, менталітет як природний спосіб когнітивного реагування на умови конкретної культурно-правової реальності, присутні у свідомості як когнітивні матриці, найчастіше не осмислених їх носіями у правосвідомості, яка дозволяє успадковувати попереднє для розвитку суспільства, незважаючи на соціальні потрясіння і катастрофи» [53, с. 7].

Закладені в інваріантних формах правосвідомості сприйняття норм комунітарного права, де закодовано правоментальнісну матрицю психологічної готовності до дії права, підтвердилися життєспроможністю комунітарного солідаризму у подоланні низки проблем кризових суспільств, а також екстремальних станів. Тому в загальному контексті важливо звернути увагу на те, як трактують правовий менталітет інші науковці, яким чином це дефінування співвідноситься з концепцією комунітарного права. Так, О. Овчинников розглядає правовий менталітет у широкому розумінні як історично сформовану матрицю типізацій юридично значущої поведінки і правових оцінок, що визначають правове мислення [152, с. 309]. Це є ті стереотипи, стійкі уявлення, ціннісно-правові орієнтації, звички, установки, які закладені в правовій оцінці. Ю. Горьковенко, А. Мордовцев розглядають правовий менталітет як систему «наскрізних» архетипів і уявлень, знань, навиків та установок, які у різних соціумах, етнокультурних спільнотах, типах цивілізацій і соціальних груп мають власний зміст, по-різному поєднуються, але завжди лежать в основі сприйняття суб'єктом (суспільством або соціальною групою) національної правової системи, політичних інститутів, сутності і значення власних інтересів, прав та свобод, і тому визначають поведінку (реакції) індивіда, соціальних та професійних груп, державних органів і посадових осіб [59, с. 49]. О. Мережко поняття «правовий менталітет» значною мірою пов'язує з

правовою психологією та інтуїтивним правом, зазначаючи, що таким чином фіксується психологічний стан суб'єкта права у конкретний історичний період [139, с. 64]. Тому правовий менталітет за своєю природою є тривалішим у часі, менш піддатливим до змін політико-правового та культурно-суспільного життя, бо не залежить від певних історичних подій, хоч адаптується до них.

У правовому менталітеті держав-членів ЄС безумовно знайшли відображення ознаки ментальності західного і східного типу. На тлі правової системи правовий менталітет виступає як основоположна матриця, яка визначає усю правову «колеритність» національної правової дійсності [31, с. 216]. Правовий менталітет допомагає осягнути дух правової основи, його стереотипи, а тому тісно пов'язаний з характером народу, його душею і почуттям, тобто правовий менталітет – це дзеркало права у спільноті загалом. Зміна правового менталітету означала б для держав «втрату» власної правової природи, набуття принципово нових, чужих ознак і звичаїв у праві.

Основою правового менталітету є різні історично сформовані соціокультурні чинники, серед яких вирізняється правова традиція (з лат. *trado* – передавати) – механізм відтворення соціальних інститутів, при якому їх підтримка узаконюється одним фактом існування в минулому [236, с. 410].

В основі традиції лежать насамперед культурно-ідеологічні явища як система поглядів, світосприйняття, що може перетворитися на традицію, якщо здобуде певне коло adeptів. Традиції є «ресурсом, з якого можуть виводитися мотиви змін, легітиматором для нових ідей, який допомагає уникнути суспільного резонансу», «минуле мобілізується для виникнення майбутнього» [176, с. 73]. Традиції створюють «колективну пам'ять» спільноти та соціальних груп. Кожне покоління, що успадковує певні традиції, сприймає та засвоює їх готовими, такими, як вони зафіксовані у суспільному бутті. Однак завжди здійснюється їх інтерпретація, проводиться вибіркова апробація. У цьому сенсі кожне покоління обирає для себе не тільки своє майбутнє, а й минуле [26, с. 192].

Німецький філософ Г. Зіммель писав: «Традиція – явище вражаюче й таке, що, власне кажучи, створює всю культуру й духовне життя людства» [236, с. 410]. А для сучасного політичного філософа Е. Макінтайра традиція – це те,

що ідентифікує індивідів і людські спільноти у процесі їхнього історичного існування, тобто в їхньому спільному наративі. Це – не сукупність незламних здобутків минулого, для яких потрібно зарезервувати місце в теперішньому й майбутньому; це живий рух історичного змісту, що охоплює неперервність існуючих конфліктів, перебуває в постійному діалозі із власним першоджерелом, втілює здатність до переосмислення не тільки засобів і шляхів своєї реалізації, а й своїх фундаментальних цілей, і попри все це зберігає й утверджує свою ідентичність, вірність своїй корінній основі [125, с. 317].

Правова традиція – глибоко укорінене у свідомості людей й історично зумовлене їх ставлення до ролі права в суспільстві, природи права і політичної ідеології, а також організації і функціонування правових систем [176, с. 121]. Тому традиція є нормативним виразом права. Правова традиція – це усталений культурно-родовий досвід правової культури, яка містить у собі стійку систему цінностей та ідей, чим забезпечує індивідуальну самобутність національної правової системи серед інших правових систем. Правова традиція втілює найбільш яскраві прояви правової спадщини, передаючи їх із покоління в покоління, є головним носієм правової культури. На основі правової традиції формується правовий менталітет, утверджуються правові принципи, джерела, встановлюються відповідні правові режими, порядки та процедури [65, с. 328].

«Присутність» у державі минулого забезпечується, зокрема, через колективну пам'ять. Остання розглядається не як акумулятор будь-якого знання та досвіду, а як процес відбирання, збереження та передання найбільш важливого. Така пам'ять, отже, є основою сприйняття та артикуляції минулого, уявлення про його належний вплив на сучасне, мотивацією для прийняття певних правових рішень, адже «традиція передбачає продовження минулого в сучасному» [176, с. 74]. Правові традиції забезпечують зв'язок між минулим, теперішнім і майбутнім правовим культурам, а здебільшого сприяють стійкому розвитку культури суспільства [150, с. 61], бо здійснюється передача духовних цінностей і колективного досвіду, що відтворюється у праві.

Духовною базою європейського права (а оскільки комунітарне право є його частиною, то і на нього також), на думку професора М. Костицького,

послужила філософія грецького права, римське право та християнська етика. Ці три світоглядні джерела європейського права виникли і розвинулися на певному етапі цивілізації різних регіонів, у різних культурах. Досягши досконалості й довершеності у своєму розвитку, кожне з них було духовним фундаментом для народів та соціально-політичних утворень [109, с. 29–30]. Саме ці основи європейської правової традиції відобразилися у принципах, ідеях, цінностях, що лягли в основу комунітарного права.

Давньогрецькі мислителі започаткували таку своєрідність західної ментальності, як спрямованість людської свідомості на ідеї, тобто на ціле й початкове усіх речей. Для давніх греків наукою в істинному сенсі було вчення про світ у його цілісності й довершеності, усвідомлення поняття істини й справедливості, що повинні виявлятися тотожними як невід’ємні моменти певної цілісності, оскільки ніщо часткове не може бути істинним, а справедливість – це лише ціле [248, с. 8]. Система римського права, заснована на ідеях природного права, на принципах справедливості та доброчесності, заклала основу для сучасних теорій цивільного права та процесу, сімейного права, підприємницького права, міжнародного приватного права, а також сформувала особливості правової культури. А основний її здобуток полягає в тому, що вона стала важливою складовою загальноєвропейської цивілізації, вплинула на розвиток усієї європейської правової системи та стала складовою світової цивілізації.

О. Мережко зазначає, що історичною основою європейського міжнародного права була християнська мораль, яка вимагає бачити в чужинцеві рівну до себе людину, створену за образом і подобою Божими, а не ворога. На думку цього науковця, головний принцип міжнародної моралі становить християнський гуманізм (людинолюбство), що у міру секуляризації суспільного життя переростає у світський гуманізм [138, с. 66–67]. Християнська релігія вплинула на розвиток ідей про право, про рівність і рівноправ’я, про призначення людини у світі. Християнська свідомість зафіксувала перехід від переважно колективної соціальної природи людини до індивідуалістичної внаслідок розпаду родових відносин. Погляд на людину як на творіння, що

володіє свободою волі, сприяв виникненню ідеї особистої свободи, а відповідно – ідей про права людини [248, с. 20]. Тому християнська етика стала однією зі складових західної цивілізації, а ідеї рівності всіх людей перед Богом, формування уявлень про природні і невідчужені права і свободи людини послужили надалі основою розвитку європейського права.

Роль християнської релігії на європейському континенті є досить вагомою. Релігія може стати своєрідним бар'єром щодо вступу до ЄС нехристиянських держав. Серед численних аргументів, які висувають для відмови Туреччині, є власне позиція, пов'язана з апропріацією непримиренної Європи (тобто, ворожої будь-якому поєднанню) та ототожненням Європи з тим походженням і корінням, яке їй приписують. Культурна моногенеалогія, яка впроваджується, спирається на перетворення християнства на релігію, що надала європейцям їхню ідентичність. Відповідно до цієї позиції, підтриманої Церквою та численними політиками Туреччина не може і не повинна увійти до Європи саме тому, що вона є країною переважно мусульманською, чужою європейському «корінню» [113, с. 95]. Наголошується також на тому, що цій державі притаманна ментальність східного типу. Можливо, саме цей чинник, зумовлений національно-психологічним генотипом, і став наслідком опозиції деяких держав-членів щодо вступу Туреччини до ЄС, а не економічні чи політичні причини (кіпрська та курдська проблеми, порушення прав людини та інше).

Ще однією характерною особливістю єдності є те, що всі народи європейського континенту (крім басків) розмовляють мовами індоєвропейської сім'ї (мови германської, романської і слов'янської сім'ї), що мають багато спільного. Офіційними мовами у ЄС визнано офіційні мови усіх держав-членів. Так, наприклад, англійська, французька та німецька мови, якими розмовляє багато людей, мають в ЄС такі самі права, як мови маленьких країн – Словенії чи Фінляндії [108, с. 5]. Тому перекладання всіма офіційними мовами Союзу документації та усних виступів на офіційних заходах свідчить про повагу до національних особливостей, хоча і породжує багато проблем щодо уніфікації юридичної термінології.

Тенденція до уніфікації законодавства різних країн на основі загальноприйнятих принципів міжнародного права не пов'язується з паралельним процесом нівелювання історично утворених національно-психологічних типів поведінки і праворозуміння. Розвиток правовідносин не призводить до знищення або зменшення національних особливостей права. Як і раніше, французька, англійська та інші правові системи мають і зберігають своє «національне обличчя» і при цьому сприяють наближенню до ідеальної правової держави. Це проявляється в різноманітних аспектах – від державної охорони традиційних монархічних форм правління, збереження законів багатовікової давнини і традиційно-національних ознак процесуального права до відсутності чи наявності в правовій системі тої чи іншої країни вищої міри покарання і форм їх здійснення [101, с. 173]. Отже, розвиток загальнолюдських аспектів у правових відносинах членів правової спільноти не заперечує національних особливостей .

Нині кожен народ Європи має свій унікальний менталітет, свій життєвий світ, світогляд, а відповідно – і свій унікальний правовий менталітет, заснований на філософії грецького, римського права та християнських морально-етичних нормах. Процес інтеграції на європейському континенті формує власний правовий світогляд, при якому прищеплюється почуття належності до «спільної Європи» та одночасно повага до національного менталітету держав-членів. А тому кожній державі-члену об'єднання важливо зберігати національний правовий менталітет і традицію, бо саме в них накопичується досвід попередніх поколінь у правовому пізнанні дійсності.

Комунітарне право закорінене у соціальну та психологічну сутність, властиву кожній окремій державі, що входить до складу наддержавної правової спільноти, а також усієї спільноти загалом. Соціально-психологічні чинники європейського континенту стали орієнтиром при формуванні та функціонуванні комунітарного права, а також вплинули на відродження спільної правової традиції, що допомагає знаходити баланс у правовій єдності та створює загальну духовну налаштованість людей.

3.2 Комунітарне право як чинник формування європейського типу правової культури

Інтеграційні процеси позначаються на розвитку не тільки окремих держав, а й цілих регіонів. Вони активно впливають на способи вирішення багатьох проблем, стають важливою складовою формування світогляду молоді, визначають характерний для початку ХХІ ст. стиль мислення, водночас призводять до серйозних трансформацій у всіх сферах життєдіяльності різноментальнісних суспільств, зокрема вчиняють помітний вплив на сприйняття й розуміння права, що знаходить відображення у розвитку правових систем та правових традицій. Це дало підставу науковцям (Н. Оніщенко) писати про правовий прогрес у багатьох правових системах світу, інтегральним показником якого називається підвищення рівня правової культури, що тісно пов'язане із загальною культурою суспільства, базується на її засадах. Адже правова культура відповідає способу, уявленням, сприйняттям, стилю правового мислення, що визначаються тією чи іншою правовою традицією.

Термін «культура» (з лат. *cultura* – освіта, розвиток, виховання, шанування) застосовується широко і тлумачиться неоднозначно. У нашому контексті прийнятним з-поміж п'яти основних філософських положень таке: «сукупність матеріальних і духовних надбань на певному історичному розвитку людини і суспільства, які втілені в результатах продуктивної діяльності» [237, с. 313]. Завдяки культурі особистість досягає стану свободи, в якому її природа набуває дійсності, «людської визначеності». Саме через культуру вона усвідомлює межі і безмежжя свого ставлення до світу, марність і велич своїх творчих здібностей щодо його перетворення й, зрештою, своє власне духовно-тілесне єство, спрямоване у вічність [67, с. 310]. Відомий український філософ В. Шинкарук підкреслював, що культура «завжди існує у вигляді певного світу людини, людей. Світ культури і людини, її світогляд – це в певному розумінні той самий світ. ...Творчий потенціал залежить від її причетності до світу культури, від укорінення її буття у світ культури» [254, с. 224].

Розгляд права з позиції культурно-правової антропології дозволяє сконцентруватися на інваріантних (загальнолюдських), антропокультурних і специфічних рисах системи правового регулювання з позиції їх суспільно-історичної плінності, особливостей кожної соціокультурної епохи, а також на антропологічних параметрах реалізації культури як способу людського буття [40, с. 227]. Оскільки правова культура формується на основі всебічного та глибокого знання права (значною мірою це характерне для більшої частини населення країн ЄС), його головних принципів і тенденцій розвитку, розуміння процесів реалізації, впевненості з необхідності нарощування знань під час виконання професійної діяльності і т. п., то у правовій культурі відображено певні зразки правової реальності, з яких науковці (Н. Оніщенко) акцентують увагу на нормативно-антропологічному зрізі. Він розкриває систему цінностей, що створювалися в процесі розвитку суспільства і накопичення людством у галузі права знань, досвіду і всього іншого, що належить до правового прогресу, зафіксованого, зокрема, у розвитку правових систем провідних країн Європи протягом післявоєнних років.

Отже, правова культура зберігає, селекціонує, генерує і одночасно ретранслює на всі сфери правового життя суспільства набуті правові цінності. При цьому вона вбирає в себе не лише систему цінностей, вироблених і апробованих протягом певного періоду конкретним народом, а й може акумулювати правові надбання, інших народів. Передусім йдеться про те, що поряд із загальнонаціональною правовою культурою в державі завжди існує певна кількість різноманітних субкультур, які характерні для етнічних, регіональних, конфесійних та інших соціальних груп. Така правова субкультура не протистоїть панівній правовій культурі, а включає в себе низку її базових правових надбань, додає до них нові цінності, властиві саме їй, і тим самим збагачує загальнонаціональну правову культуру [179, с. 60–61]. Саме наявність субкультур наділяє характерними рисами правову культуру.

На досягнення взаєморозуміння між народами впливає застосування принципів консенсусного сприйняття культурних цінностей сусідів, з якими

об'єднані системою правових норм, що регулюють процеси європейської інтеграції в рамках діяльності ЄС. Правова культура тут базується на праві ЄС, що є особливим правопорядком, заснованого на нормах міжнародного права, та національних правових системах.

Вагомий вплив на розвиток загальнонаціональної правової культури, на думку М. Ентіна, справляють міжнародні спільноти загалом. Як зазначає цей науковець, на сучасному етапі державно-правового розвитку на зміну традиціоналістським, консервативним суспільствам приходить держава, яка черпає свої сили у різноманітті національних культур [259]. На сучасному етапі розвитку, як ніколи раніше, правові системи, взаємодіючи одна з одною, перебувають у процесі безперервного культурного обміну. Внаслідок імплементації норм комунітарного права в національні системи відбувається взаємопроникнення компонентів різних правових культур. Це сприяє як об'єктивному оцінюванню власного правового досвіду, так і створенню передумов для подальшого розвитку і удосконалення елементів правової системи. В умовах правової глобалізації така фрагментарна правова акультурація є явищем природним і здатна суттєво сприяти модернізації правової системи [179, с. 62].

У ЄС генезис права, його буття узалежені від загального культурного формування та розвитку як спільноти, громади, так і кожного індивідуума, адже формування правової культури заглиблене у давньо історичних аналогах, де зафіксовано виникнення держави та перших правових норм, коли людина намагалася усвідомити своє місце і роль у правовій системі. У правовій культурі акумулювався досвід правового регулювання, який держава постійно збагачувала, зберігала й передавала від одного покоління до іншого.

В. Нарсесянц вважав, що «правову культуру умовно можна назвати «другою природою» («другою натурою»). Але ця «друга природа» не механічна прибудова до базової «першої природи», а культурна трансформація, культуризація та культивування усієї природи окремих людей і народів». Право – продукт творчості людини, вираз її сутнісних сил, її «образ» і

«подоба», оскільки в праві втілюються сутнісні сили людини, то в ньому можуть бути виділені моменти, без яких людина жити не може [127, с. 192]. Так само правова культура немислима без людини та її діяльності, без прогресивної спрямованості цієї діяльності. Вона виступає як соціальне явище, яке має чітко окреслену мету, що охоплює сукупність компонентів правової реальності в її фактичному функціонуванні й розвитку [91, с. 362].

В умовах новітнього цивілізаційного поступу зміст національної правової культури не може обмежуватися лише юридичним простором власної держави, а виходить далеко за її межі, характеризуючись процесом взаємовпливу правових культур [83, с. 73]. Якщо правова система сприяє формуванню національної психології конкретного народу, можна вважати, що запозичення іноземного інституту призведе до деяких змін у психологічних установках мешканців. Наявність двох нормативних моделей може негативно позначитися на індивідуумі, якщо він не виробить в собі захисну реакцію – відкине чужу модель або інтерпретує її по-своєму, тим самим інтегрує її у своє право [89, с. 205]. Взаємодія правових культур і держав призводить до універсалізації, до виникнення спільних правових цінностей, правових традицій, обміну історичним досвідом, становлення єдиної «універсальної правової культури». Однак цей процес, хоч і вважається позитивним, нівелює розбіжності в правових культурах різних правових систем. Очевидно саме ця обставина спонукала проф. Ю. Оборотова писати про неможливість єдиної правової культури для всіх народів і націй [151, с. 141–142]. Підставою для такого висновку, ймовірно слід вважати переконання С. Рабіновича в тому, що «в кожному соціумі існує конкретно-історичний та культурно-зумовлена система права, яка може відрізнятися від систем права інших суспільств». Безперечно, доволі значні відмінності «існують між внутрішньо диференційованими соціонормальними системами модерних суспільств та недиференційованими системами суспільств традиційного типу» [184, с. 15].

Сучасний світ характеризується множинністю та різноманітністю культур, а також їх прагненням зберегти і захистити свою ідентичність. У цих

умовах універсалістсько-ліберальній позиції про пріоритет прав для всіх над благом для партикулярного співтовариства (Дж. Роулз, Р. Дворкін, У. Кімліка) протистоїть позиція постмодерністів про пріоритетну цінність партикулярної (часткової) культурної традиції та невідповідність моралі універсально значущих форм, обов'язкових для всіх людей з індивідуально і культурно диференційованою етикою доброго життя (евдемонізм) – «для мене і для нас») (Ж. Ліотар, М. Фуко, М. Сендел, А. Макінтайр) [131, с. 109].

Тому простежується інтенсифікація взаємовідносин європейських держав, що призводить до взаємодій їхніх правових систем та правових культур, до формування нового типу – європейської правової культури. Ознаками такої культури є конвергенція сфер, які раніше протиставлялися. Ця конвергенція проявляється через уніфікацію систем права європейських держав під впливом правової практики Суду Європейських співтовариств.

Європейська ідентичність – унікальний культурно-історичний тип суспільства зі самостійною геополітикою, соціальною та духовною структурою, що безперервно формується в часі та просторі. Вона відображається не лише характером виробництва, соціальною структурою, але і способом життя, звичаями, міфологією, мистецтвом, релігійною свідомістю [79, с. 303]. Світове співтовариство вступило у фазу, коли важливого значення набувають питання нових напрямів осмислення права, збереження культурно-правового різноманіття, утвердження нової системи цінностей. У філософсько-правовому розумінні сучасний процес інтеграції постає як питання про сутність держави і права, її самобутності та національно-правової культурної самоідентифікації. Перебуваючи в авангарді світового розвитку, Європа віками формувала цінності. Ці цінності частково були закріплені у Декларації європейської ідентичності, прийнятої Європейським економічним співтовариством 1973 р. у Копенгагені. Згідно з цим документом, ідентичність Європи базувалася на спільній спадщині, в основу якої покладено: ідентичне ставлення до життя, яке спиралося на думку про створення суспільства, що відповідає потребам людей; принципи результативної демократії; рівність перед законом; соціальна справедливість та повага до людських прав [256, с. 4].

За умов правової трансформації процес культурної самоідентифікації набуває істотних змін. Правова самоідентифікація посідає важливе місце в будь-якій державі, оскільки вона є тим процесом, в якому нація стає правокультурною. Також правова ідентифікація, за визначенням Ю. Тихомирова, означає усвідомлення ототожнення громадянина зі своєю системою права, законодавства, з його близькими політичними, релігійними і моральними поглядами [218, с. 57]. У цьому сенсі набуває серйозного значення визнання і поширення комунітаристської соціальної філософії і політичної ідеології. Комунітаристи, критикуючи своїх опонентів лібертаристів за недооцінювання (або ж навіть нехтування) притаманної людині потреби ідентифікувати себе з прихильним соціальним оточенням, встановлювати і відновлювати стосунки соціальності, спілкування, взаємності, переконують, що такі лібертаристські установки (а вони у принципі заперечують основоположні норми комунітарного права, нівелюють і пригнічують важливі принципи правової культури) неминуче призводить до фрагментації суспільства, до ігнорування суспільними інтересами і громадськими обов'язками, а як результат – правовий нігілізм. Позитивним наслідком дії комунітарного права стає те, що у країнах ЄС підвищилося піклування про національну культуру і традиції, про їх збереження. Як приклад – правові акти, зокрема французький закон 1994 р. «Про охорону французької мови», ухвал ЄС «Про повагу до національної ідентичності», адже на території ЄС існує толерантне ставлення до національних рухів басків і каталонців у Іспанії, до налагодження гострих суперечностей між фламандцями і валлійцями у Бельгії [81, с. 94]. Тож для правової культури країн ЄС важливими ознаками є взаємоповага, співробітництво, відповідальність, солідарність і соціальна справедливість у відносинах між державами, націями, спільнотами, окремими людьми. Невипадково ЄС декларує свої здобутки в контексті «об'єднані в розмаїтті», акцентує на об'єднанні, єдності як вагомому чиннику уникнення або ж ділового налагодження розбіжностей у здійсненні процесів євроінтеграції.

У цьому аспекті визначальними є й культурно-ціннісні орієнтації та завдання різних народів, котрі в разі їхньої схожості чи єдності здатні

сформулювати єдину європейську правову культуру [77, с. 65–66]. Ціннісні орієнтації виявляються у прагненні до таких соціальних даностей як правопорядок, справедливість, свобода, природні права людини. Орієнтуючись на них, індивідуальна правосвідомість розрахована не тільки на державу, а й на активність громадянського суспільства, здатного оберігати простір необхідної індивідуальної свободи та ефективно захищати природні права особистості. Це особливо важливо в сфері ціннісних орієнтацій [23, с. 231], у яких проявляється сукупність духовно-практичних якостей, що дозволяють не тільки особистості, а й толерантній спільноті, громаді вибудовувати цивілізовані, відповідні загально визнаним морально-правовим критеріям відносини з іншими суб'єктами, структурами суспільства та державними інститутами.

Найважливішим надбанням європейської правової культури визнано ідею прав людини. Основою політико-філософської передумови цієї ідеї був індивідуалізм, який стверджував онтологічну зверхність індивідуального суб'єкта й аксіологічну цінність його свободи та автономії. Утвердження цієї позиції відбулося порівняно нещодавно – в епоху модерну, яку Н. Боббіо, назвав «епохою права». Він звернув увагу на те, що з розвитком сучасної національної держави відбулося своєрідне «перетворення» відношення між державою і громадянами, тобто пріоритет індивідуальних обов'язків щодо політичних властей, був перетворений в пріоритет прав громадянин і в обов'язок влади визнавати, захищати і врешті-решт сприяти таким правам. У сучасній європейській державі, яка є суверенною, національною, первина деонтична модальна фігура, тобто індивідуальний обов'язок, відступила перед протилежною деонтичною фігурою, тобто індивідуальними правами, під захистом яких перебуває особа [129, с. 12–13].

Важливою складовою основоположних прав людини є можливість зберігати, виявляти, реалізовувати й розвивати свою національну самобутність. Тому забезпечення цього права кожному члену певної національної спільноти слугує водночас і забезпеченню етнічних прав усього відповідного угруповання людей. Відтак, забезпечення прав нації загалом дозволяє кожному її представникові

безперешкодного здійснювати свої етнічні права. Така інтерпретація співвідношення зазначених різновидів основоположних прав відображає їх діалектичний взаємозв'язок і усуває підставу для їх протиставлення [183, с. 32]. Розуміючи це положення, наведемо досить влучне висловлювання англійського дослідника Е. Сміта: «Відповідно до західної моделі національної ідентичності нації розглядаються як культурні спільноти, члени яких об'єднані, якщо не тісно згуртовані, спільною історичною пам'яттю, міфами, символами і традиціями. Навіть там, де держава дозволяє існувати новим іммігрантським спільнотам із властивою їм історичною культурою, минає кілька поколінь, перш ніж нащадків іммігрантів допускають у коло «нації» та її історичної культури» [201, с. 20].

Дослідження трансформації ідентичності перехідних спільнот, до яких належить й Україна, свідчить, що фаза пристосування до тривалого глобального соціально-економічного пристосування соціуму зазвичай ділиться на три послідовні етапи. Перший – первинне пристосування до ситуацій виживання, перебудови «старої» системи цінностей і норм відповідно до реально чинних. Другий – етап персоналізації, здійснення життєвих виборів на підставі власних потреб та інтересів, власної індивідуальності в усталеному соціумі. Третій – етап інтеграції, суб'єктивного прилучення до певного середовища, прийняття його як свого, відчуття тотожності з ним, бажання жити в ньому, консолідуватися з іншими [146, с. 19]. На думку російського філософа І. Гобозова, найнебезпечнішою ознакою постмодерністської політики, яка здійснюється державами в умовах глобалізації, є ігнорування національних інтересів і права народу на самовизнання. Не можна відривати права людини від права народу на самовизнання, адже у світі право людини розуміють насамперед через права народів і націй. Під приводом захисту прав особи, як вважає цей російський науковець, постмодерністські політики будь-який політичний режим можуть назвати диктаторським, таким, що нібито порушує права людини, і повалити його всіма способами, в тому числі й воєнним [56, с. 170]. Однак світові реалії не підтверджують цього висновку, про що свідчить майже дворічна громадянська війна у Сирії.

Слід підкреслити, що національне право невіддільне від національної культури, адже саме вона приречена до творення цінностей, що становлять фундамент цивілізованого суспільного устрою. Наголошуючи на цьому українські фахівці з європейського права зазначають: «Європейська культура як джерело і умова існування європейського права, з перспективно-історичної точки зору, вибудована на фундаменті єдиної культурної моделі, в основі якої лежить інтелектуальна традиція, де переплелися християнство, грецька філософія і римське право. Раціональний синтез цих трьох складових і є стрижнем європейської культури, вагомою складовою якої є європейське право, що визнається європейською цивілізацією центральним та головним принципом її соціальної організації. Саме цим можна пояснити появу більшості правових теорій на ґрунті європейської культури» [77, с. 66].

Можна констатувати, що переломі століть (XX–XXI ст.) відбулися істотні зрушення в інформаційній діяльності (мисленні), що все більше набуває вищої «якості опосередкованого, узагальненого пізнання, яке шляхом абстрагування, міркування (зіставлення пізнавальних образів та логічного виведення думок) і типізації даних про світ розкриває їх необхідні зв'язки, закономірності, тенденції розвитку» [237, с. 370]. Це, безперечно, дозволяє з оптимізмом очікувати появи нового типу культури мислення, на основі чого буде формуватися нова глобальна правова культура наддержавної спільноти, базовою для якої, зважаючи на її універсалізм, може стати європейська правова культура. Однак проф. Ю. Оборотов переконує, що утвердження західної цивілізації як універсальної зводить інші культури до «місцевого колориту» [151, с. 21]. Досвід функціонування «ком'юніті», в яких відносини регулюються значною мірою за нормами комунітарного права, а члени таких спільнот дотримуються принципів правової культури, в яких, до речі, досить багато місцевого колориту, дає підстави твердити не так категорично.

Особливо сприятливі умови для формування правової культури об'єднаної Європи склалися після створення Європейських співтовариств та успішного розвитку ЄС, який спирається на наднаціональну правову систему,

що поєднує в собі окремі елементи романо-германської та англо-американської правових систем і є відмінною як від національних правових систем держав-членів, так і від системи міжнародного права, формує принципово нові якості, багато з яких потребують детального вивчення. Однак цей процес зіткнувся з певними труднощами, однією з яких на сьогодні є несформованість загальноєвропейської політичної ідентичності. Констатуючи це, Е. Сміт зазначив, що нові економічні і культурні реалії породили значно більші політичні об'єднання й культурні простори і саме тому людство стало свідком зростання нових європейських співтовариств та об'єднань [201, с. 22]. Найприкметніше з них – Європейський Союз, який з обмеженої митної спілки швидко розвився у значно більшу економічну й політичну спільність, яка має на меті створення справжньої федерації європейських держав і європейської ідентичності. Попри нинішнє гасло ЄС – «єдність у різноманітності», малоімовірно, що для прихильників пан'європейства можна досягти реальної європейської єдності та ідентичності тільки за рахунок національної ідентичності. Принаймні, вони могли сподіватися хоча б на знесення й занепад національної ідентичності та перенесення нинішньої відданості національним державам на рівень федерального об'єднання. Домагаючись поступового переходу функцій влади до федерального центру, вони сподіваються утворити інституційну політичну структуру, яка, зрештою, приборкає відданість народів своїй нації; іншими словами, «вони припускають, що, поступившись суверенітетам, станеться зміна ідентичності» [82, с. 735–736]. Такий досить суперечливий погляд на ЄС не відповідає нинішнім реаліям, оскільки національний характер присутній у державах-членах при вирішенні важливих питань співтовариства.

Правова культура об'єднаної Європи, яка базується на спільній для її народів системі цінностей, має потужний вплив на правові системи не лише держав-членів ЄС, а й імовірних кандидатів у члени, а також країн, які просто бажають тісно співпрацювати з Європейським Союзом, чим сприяє інтенсивному оновленню, модернізації їх правових систем. Цей вплив

відчувають насамперед усі країни Східної Європи, утворені на пострадянському просторі незалежні держави, а також Туреччина [179, с. 63].

Хоча ЄС і декларує початок нового етапу в процесі створення дедалі тіснішого союзу народів Європи, наявність спільних системних цінностей, яку він утверджує у відносинах з рештою світу [72, с. 155–156], проте насправді в ЄС поки що не проводиться чітко виражена політика ідентичності. Авторитетний англійський філософ права А. Ааріо, віддавши належне концепції модернізації, писав: «Модернізація, зруйнувавши старі основи життя, не замінила їх нічим новими. А особливо це стосується цінностей, які формують основи моралі» [1, с. 18]. Оскільки занепад цінностей суспільства багато у чому пов'язаний із світоглядом суспільства, то традиційна культурна спадщина західного світу розкололася під впливом процесів модернізації. Спадщина західноєвропейської культури вже не настільки близька багатьом людям, вона вже не є тим визначальним фактором європейськості, а й загалом західної ідентичності [1, с. 18]. Вочевидь саме через це західна культура ще не знайшла стабільного вирішення проблем своєї власної динаміки [98, с. 208].

Зростання інтересу до проблематики ідентичності спостерігалось вже у кінці ХХ ст. Ідентичність як проблема виникає під час змін, що провокують у ситуації, коли вимагається об'єднати новою синтетичною ідентичністю традиції «самоочевидні», створити нове соціокультурне колективне Я, наприклад, націю-державу [117, с. 124]. Сучасний європеець, суб'єкт комунітарного права, член «ком'юніті», зійшов із шляхів підтвердження своєї ідентичності. Він утратив здатність до самопізнання. Оскільки саме ідентичність є основою для цього, то людина та суспільство відділяється одне від одного, заглиблюючись в індивідуалізм, сповідуючи цей моральний принцип, що ґрунтується на визначені пріоритетності автономії і прав особистості. Датський філософ Сорена Кіркегарда з цього приводу зазначила, що «найважче європейцеві ставати самим собою» [1, с. 19]. Усвідомлення пересічним індивідумом різниці між собою і спільнотою, що, безперечно, суперечить засадам комунітарного права, ускладнює цей процес самопізнання,

а відтак, і самоінтерпретації, що, звичайно ж, загострює згадану проблему відділення, ставлячи перед західним суспільством нагальну потребу пошуку механізмів подолання індивідуалізації. А у цьому не обійтися без культивування відчуття належності до Європи або громадянства у ній. Правова культура об'єднаної Європи буде певним привілеєм середнього прошарку суспільства, формуватиметься й удосконалюватиметься переважно на елітарному рівні. Як наслідок, пересічні громадяни ЄС залишатимуться відстороненими від процесів її змістовного наповнення, що ускладнить процес сприйняття і реалізації ними інтеграційних надбань ЄС.

Слід погодитися з думкою українського дослідника Г. Куца, що «Незважаючи на серйозну небезпеку нестабільності, що криється за кожною кризою колективної ідентичності, неможливо оцінювати останні винятково негативно. Якби не було кризи ідентичності, не було б прогресу індивідів та інститутів; тому потрібно не уникати криз ідентичності, а спрямовувати їх у правильне русло» [117, с. 125]. Безперечно, у цьому полягає раціональність прагматичного висновку: криза ідентичності сприяє переходу на інший рівень відносин, що важливо для творення цілісної картини дійсності, насамперед узагальненого образу соціального середовища, що становить вихідну умову людського буття. Картина світу втілює широку панораму дійсності, яка виходить далеко за межі особливого світу індивіда, його високого досвіду, безпосередніх вражень і відчуттів. Одним із компонентів об'єктивної реальності в суспільній свідомості, на наш погляд, є мереживо великої кількості правових культур, в яких кожна нація пристосовує до умов життєдіяльності людей ряд важливих функцій, зокрема наповнює культурним змістом правове сприйняття довілля, опосередковує людські комунікації, втілюючи смисловий контекст взаєморозуміння між суб'єктами за посередництвом права, сприяє виробленню програми правомірної поведінки, орієнтації особистості в світі соціально-правових явищ, у реалізації прийнятого способу життя.

Відомий французький соціолог права Ж. Карбоньє зазначив, що культурно-історичний процес розвивається як взаємодія розрізнених локальних

культур, водночас формуючи культуру правової єдності людей [89, с. 199]. Це положення підтверджується тим, що тепер спостерігається зближення національних правових систем як одного із наслідків процесу правової акультурації. Акультурація (з англ. acculturation, лат. adk + cultura – утворення, розвиток) – процес взаємовпливу культур, сприйняття одним народом тих чи інших форм і рис культури іншого народу [171, с. 30]. Сам термін акультурація вперше було введено в обіг у 1880 р. американським етнологом Дж.У. Пауеллом. Це поняття стрімко увійшло в словник французьких соціологів. Ж. Карбоньє застосовує це поняття, пишучи про перехід надбань однієї культури в іншу [89, с. 199].

Під акультурацією розуміють або процес набуття одним народом тих чи інших форм культури інших народів, який відбувається в результаті спілкування цих народів [202, с. 26], або процес взаємодії культур, сприйняття одним народом повністю або частково культур інших народів [32, с. 27]. Тобто, якщо в першому випадку акцент робиться на розумінні акультурації як процесу, то в другому – як результат культурної взаємодії.

Оскільки право, як вже зазначалося, є складовою культури, то виникає ідея юридичної акультурації, яка полягає в тому, що одна правова система, за висловом Ж. Карбоньє, може бути прищеплена до іншої [89, с. 199]. У сучасних глобалізаційних умовах світ не може існувати в умовах замкнутості правових культур, тому відбуваються процеси правової акультурації (процес взаємовпливу правових культур, сприйняття одним народом повністю чи частково правової культури іншого народу), тобто взаємодії між правовими культурами на рівні законодавства, судової практики, юридичної науки, юридичної освіти. Правова акультурація, як вважає проф. Ю. Оборотов, проявляється в освоєнні і використанні правових цінностей, норм, інститутів, процедур, рішень, форм і видів юридичної діяльності інших правових культур, правових систем, правових сімей [151, с. 275].

Однак російський правознавець А. Ковлер називає це процесом «щеплення» чужих елементів західної цивілізації традиційним суспільствам, при чому йдеться

не про окремі «запозичення» (рецепцію), а про цілеспрямовану заміну внутрішніми силами культури-оригінала [96, с. 246]. Щоправда, це стосується колоніальної епохи, і в цьому проявляється зумовлений відповідними об'єктивними реаліями конфліктний характер «щеплення». Натомість С. Софранов розглядає правову акультурацію як добровільний юридичний обмін [204, с. 11]. Певною мірою його доповнює Л. Васечко, вважаючи правову акультурацію універсальним, обумовленим глобалізаційними проблемами взаємозв'язком між правовими культурами національних правових систем, який виражається у взаємному збагаченні ціннісними структурними елементами правових культур. Науковець підкреслює, що це є основною тенденцією розвитку національних правових культур [35, с. 6].

Певний інтерес представляє позиція О. Абрамова, який визначає правову акультурацію як відносно самостійний процес тривалої взаємодії правових систем, що передбачає використання (в залежності від культурно-історичних умов) різних за природою і силою впливу методів, неодмінним результатом яких є заміна первинної правової культури (або окремих її елементів) одного або обох вступивши в контакт суспільств [2, с. 9–10].

Як бачимо, науковці пов'язують правову акультурацію із взаємодією правових систем. Філософсько-правова сутність поняття «взаємодія» «відображає особливий тип відношення між об'єктами (у нашому контексті – між різними правовими системами), при якому кожен з об'єктів діє (впливає) на інші об'єкти, приводячи до їх зміни, і водночас зазнає дії (впливу) з боку кожного з цих об'єктів, що, в свою чергу, зумовлює зміну його стану» [237, с. 77]. Таким чином правова акультурація унаслідок взаємодії правових систем сприяє виробленню нової правової культури.

Сьогодні в світі функціонує чимало національних правових систем. Практично всі вони залучені до взаємодії: кожна з них може наділяти норми іноземного права конкретним юридичним значенням; своєю чергою норми кожної національної правової системи можуть отримати юридичну оцінку інших правових систем. У такому взаємозв'язку, тобто способі (маємо на увазі

філософську категорію) існування сукупності об'єктів (явищ, предметів, процесів), коли стан (властивості, зміна) кожного з об'єктів зумовлює стан (властивості, зміну) інших об'єктів і залежить від них [237, с. 78], відбувається обмін правовими культурами, тобто правова акультурація.

Процес акультурації визначається багатьма чинниками, зокрема, політичними, правовими, культурними, етнічними, властивими певним соціумам, спільнотам, громадам. А тому результати правової акультурації можуть бути позитивними (створення відповідного демократичного правового інституту), або негативними (що проявляється у виродженні або відмові від використання певного правового інституту) [67, с. 320]. Правова акультурація стосується всіх аспектів правового життя суспільства та найбільшого поширення й утвердження набула у правових системах, де пріоритетним є ідеї прав людини, системи їх гарантії та захисту [35, с. 12].

Спеціаліст у галузі міжнародного та порівняльного права К. Осакве прирівнює правове запозичення з медичною хірургічною операцією з приводу трансплантації окремих частин людського тіла. В своїй роботі компаративіст схожий на хірурга в тому значенні, що бере частину чужої правової системи і «пересаджує» її в свою. Для досягнення успішного результату правовий інститут, взятий із системи «А» і перенесений у систему «Б», повинен поєднуватися із системою «Б», а не відторгатися нею [159, с. 61–62]. Перш ніж запозичувати якийсь іноземний правовий інститут спочатку треба зрозуміти, чи сумісний він з реципієнтом, оскільки право живий організм і не виправдане й не обґрунтоване втручання (імплементація) може йому серйозно зашкодити.

Слід відзначити, що розуміння необхідності обмежень при запозиченні нормативів і цінностей інших правових культур помітне вже на етапі становлення сучасних правових систем. А. Кравченко констатувала, що успішне використання запозичених інститутів, норм, цінностей є винятком. Учена зазначала, що у більшості випадків запозичене виявляється менш ефективним, ніж його буття у власній правовій культурі [110, с. 160]. Тому важливий чинник при правовій акультурації повинен відіграти міжкультурний діалог.

Вперше термін діалог культур запропонував С. Хабермас, який і ввів у наукове спілкування поняття дискурсу. За таким поняттям, спілкування має здійснюватися на засадах нерациональної упередженості, без надання будь-яких переваг тим або іншим культурам [229, с. 187]. Це – форма міжкультурної взаємодії, в процесі якої відбувається взаємна трансформація культур, значущі явища в одній культурі породжують відповідні феномени в іншій, що обумовлює наявність спільного культурного тезаурусу. Діалог культур передбачає тісні взаємини між суб'єктами культурного процесу (людські спільноти, етнічні і національно-політичні утворення) [206, с. 109]. Ю. Оборотов дає визначення діалогу культур як циркуляцію в суспільній свідомості різних ідей, світоглядних і ціннісних установок, поширених через систему освіти і виховання, спеціальну літературу, ЗМІ, діяльність різних організацій, в процесі якої відбувається перетинання ідей, їх зіткнення, взаємовплив [151, с. 271]. Під час такого культурного спілкування проходять процеси взаємної трансформації. Саме таким чином відбувається взаємозбагачення та синтез культур, при якому межі своєрідності не знищуються, а сприяють розвитку всіх поспіль культур. Діалог культур був і залишається головною дорогою розвитку людської цивілізації, через який відбувається взаємне проникнення і взаємозбагачення культур протягом століть і тисячоліть та складається унікальна мозаїка людської цивілізації.

«В умовах небезпеки для людського роду, – пише відомий філософ права С. Максимов, – важливу роль має зіграти міжкультурний діалог (важливою умовою такого діалогу має бути щирість, комунікативність та партнерство, а не спроби нав'язати свою точку зору), який хоча і «не є розв'язанням проблеми вузького партикуляризму або економічної кризи, проте він є першим кроком в напрямку людського виживання та процвітання». Саме культурна різноманітність повинна стати точкою відліку для міжкультурного діалогу, а міжкультурні діалоги мають сприяти плідним обмінам ідеями щодо проблем прав людини в перспективі культурної різноманітності і стати основою для становлення діалогічної цивілізації» [129, с. 40–41].

В діалозі правових культур самотність є невід'ємною складовою національної правової культури, визначальним моментом її існування. Наростання взаємодії правових культур вимагає від кожної правової культури стійкості щодо інших правових культур і сприяє інноваціям [151, с. 147], діалог правових культур слугує пошуку і спільному виявленні істини у праві.

На необхідності і важливості діалогу правових систем і правових культур наголошує проф. Х. Бехруз, який застерігає, що замкнутість існування правових сімей та правових систем, що їх складають, призводить до застою, в результаті чого їх подальший розвиток ускладнюється багатьма проблемами, оскільки вони не відповідають потребам та інтересам сучасного суспільства [28, с. 128–129]. Як підкреслює японський філософ Такао Кацураги, національна самотність права формується на культурному діалозі з властивими для західної цивілізації плюралізмом і толерантністю. Культурна взаємодія – це не механічне зіткнення одноманітних культур і закритих для інших світів, а безкінечний процес трансформації суспільних колективів, які взаємопроникають один в одного, змінюють інші колективи і міняються самі [12, с. 8].

До негативних наслідків глобалізації Л. Удовика відносить те, що взаємодія правових культур, які належать до різних типів, створює реальну небезпеку як для гармонійного розвитку національних правових систем, так і для нормального міжкультурного й міждержавного діалогу. В умовах глобалізації посилюється протиставлення правових культур, що належать до різних типів, підвищується ступінь конфліктності їхньої взаємодії [228, с. 314]. Наростання взаємодії між правовими культурами не тільки розширює простір правової культури, а й вимагає від кожної правової культури, з одного боку, стійкості стосовно інших правових культур, а з іншого – здатності до засвоєння інновацій. Міжкультурний діалог може стати довгостроковим пріоритетом як для кожної спільноти, громади, так і для всього ЄС. Характерною рисою сьогодні є не тільки інтенсивний діалог культур, а й взаємопроникнення культур, яке може бути описане такими поняттями, як дифузія, інтеграція, конвергенція, зближення, асиміляція, правова взаємодія та ін. [66, с. 15].

Парадоксально, що у міру зростання інерції глобалізації посилюється увага і до індивідуальної, комунальної, національної і регіональної ідентичності. Саме це посилює увагу до культурної різноманітності [129, с. 40]. Як зазначає С. Хоффман, будь-яка міжнародна система схильна скоріше породжувати розмаїття, ніж синтез своїх складових, оскільки ґрунтується на принципах національно-державного самовизначення. Однак у будь-якій міжнародній системі різноманітність виникає як з природного плюралізму внутрішніх чинників, так і з унікальності становища кожної держави в рамках інтеграційної системи. Це, своєю чергою, продовжує певні відцентрові тенденції в інтеграційних системах. На думку І. Піляєва, така різноманітність більше відповідає інтересам кожної держави, ніж їх збігання (конвергенція) [167, с. 63].

Упродовж останніх десятиліть фактично ми стали свідками інтенсивної міжкультурної взаємодії, інтернаціоналізації внутрішнього права держав, а також такого, як національні правові системи «вбудовуються» в систему, що знаходить своє відображення у національних конституціях. Розширюється обсяг прав і свобод людини, які захищаються і гарантуються міжнародним правом, інкорпорація норм міжнародного права у внутрішнє право, зближення й уніфікації основних механізмів правового регулювання [228, с. 122].

Тепер, коли сукупність матеріальних і духовних надбань, втілених у сучасних результатах продуктивної діяльності, усе тісніше пов'язані з глобальними загальнолюдськими ідеями, не можна применшувати значення традиційних правових культур, бо тільки їх розмаїття спроможне забезпечити умови належні умови розвитку особистості, спільноти, громади. Тому, орієнтуючись на західну європейську модель, ніколи не варто забувати про власну культурну спадщину й історично сформований менталітет свого народу, бо, як справедливо вважає Н. Гедікова, «ті культури, які не пам'ятають свого минулого, мають так само мало шансів серйозно будувати свої відносини з майбутнім» [52, с. 182–183]. Адже культурна спадщина є своєрідним зв'язком між «минулим, теперішнім та майбутнім».

В основі суперечливих відносин між економічною і культурною глобалізацією лежить складна проблема «відвічних зв'язків», під якими

розуміються істотні особливості, що є особливостями буття людини як унікальної особистості. У життєвих умовах ХХІ ст. такі зв'язки набувають особливої значущості для особистісної ідентичності, яка часто має спільнотний характер. Найголовніші з них – економічна належність, стать, вік, мова, народження, статус і віра [129, с. 40].

Процес інтеграції за останні десятиліття вніс кардинальні зміни у правову культуру європейських держав. Незважаючи на суттєві розбіжності між регіонами, країнами, народами та націями Європи, створення, розвиток і функціонування комунітарного права базується на різноманітних правових культурах. На цій основі розбудовується європейський правовий простір, заснований на спільній історичній долі, системі правових цінностей, культурній спадщині народів, тощо. Сьогодні спостерігається формування нової європейської правової культури, яка поєднує в собі окремі елементи романо-германської та англо-американської правових систем. Комунітарне право формує таку соціальну даність, в умовах якої, за визначенням філософів права, можливе поєднання, узгодження різнорідного і відносна однаковість різного, тобто такий правопорядок, який забезпечує процеси інтеграції європейських співтовариств з метою одночасного формування єдиної європейської правової культури та вироблення національної ідентичності держав-членів. Сучасна національна правова культура зіткнулася зі складним завданням, вирішення якого полягає у тому, щоб у кожній національній правовій системі зберегти власну правову ідентичність, вписатися у полікультурний діалог і водночас запозичити і засвоїти корисний досвід загальноєвропейської правової культури з урахуванням національних культурних особливостей.

3.3 Прагматизм комунітарного права Європейського Союзу у співвідношенні «особа – спільнота – право»

Глобальні трансформації сучасного світу зумовлюють докорінні зміни місця та ролі у суспільстві права як одного з основних ціннісних орієнтирів та

фундаментальних засад світобудови, як важливого елемента людського буття, що має складну структуру і власну логіку розвитку. Право, щоб залишатися ефективним засобом регулювання суспільних відносин та відповідати потребам життєдіяльності людини, спільноти, соціуму, має перебувати у перманентному русі, пристосовуючись до осучаснених економічних і політичних реалій. Саме такі, незрівнянно високі й доволі специфічні за рівнем відповідності конкретному призначенню вимоги ставляться перед комунітарним правом, ефективність норм якого полягає насамперед у практичних наслідках його застосування та втілення у життєдіяльності неоднорідної вже навіть за етноментальними ознаками європейської спільноти. Враховуючи спектр дії цього типу права, очевидно, доцільно насамперед розглянути прагматичну сутність комунітарного права.

Використовуючи філософсько-правовий категорійно-поняттєвий інструментарій, зазначимо, правовий прагматизм (від грец. *pragma* – діло, дія) трактує істину не як відношення правового знання до реальності, а як оцінку обґрунтованості його структури та практичної ефективності панівних правових норм. Заперечення існування абсолютних правових норм, однозначно прийнятних для всіх суб'єктів права, доводить необхідність розуміння права та витлумачення його норм на основі аналізу правозастосування і судової практики [237, с. 510]. На підставі цих загальних положень істинна сутність комунітарного права у прагматичному сенсі зводиться до ефективності його реальної дії, що проявляється у конкретних практичних наслідках при вирішенні проблем спільноти, які виникають у різних життєвих ситуаціях, що безперервно змінюються. В міру розвитку правового пізнання і практики уявлення людини про сферу права, поглиблюється розуміння сутності права, уточнюються й удосконалюються норми права, ті, що «морально застарілі», замінюються новими.

Формування комунітарного права припало на період, коли актуалізувався інтерес до суб'єктивних, особистих засад у соціально-політичному і правовому бутті, як зазначає український науковець О. Гарнік, до права з «людським

обличчям», що викликало життєво-практичну необхідність у переосмисленні всього правового знання з точки зору фундаментальних світоглядних проблем [48, с. 92]. Саме ця, вдало підмічена науковцем визначальна риса відіграє винятково позитивну роль у набутті здатності до оперативного пристосування комунітарного права до нових правових реалій, до створення ефективних правових норм, що є доцільними для життя людей, які успішно втілюються у правову реальність та приносять корисні, сприятливі та очікувані результати усім членам спільноти. Таким чином підтверджується прагматизм комунітарного права у трактуванні істини саме як оцінки практичної ефективності правових норм, які не можуть визнаватися абсолютними для всіх суб'єктів права.

Однак прагматизм комунітарного права полягає ще й у тому, що, реагуючи на глобальні трансформаційні процеси, воно доступне для сприйняття суб'єктами правовідносин, спонукає до розбудови інтегративних типів праворозуміння і на цій основі вичленовування ефективних його норм правозастосування. Це особливо важливо за умови існування альтернативних теорій, на яких базуються національні правові системи країн-членів ЄС.

Безперечно, спільне життя в європейській спільноті вимагає поваги до прав інших людей. «Наша доба є добою планування: соціальної допомоги, співвласності, а на інтернаціональному рівні – наднаціональних організацій. Здатність індивідуума діяти і навіть думати з певною незалежністю від свого соціального середовища поступово зникає... Сучасна людина повинна стати особою, яка може знаходити (і не губити) саму себе у незалежності спільноти. Для модерної людини змістом спасіння на лоні суспільства є віднайти саму себе як особу, яка вирішує на користь співзалежного зв'язку з іншими. Людина свідома, що її природа збудована для зв'язку з їй подібними, позитивно прагне цієї співзалежності» [180, с. 143].

У контексті нашого дослідження шляхом залучення філософсько-правової парадигмальної конструктивності важливо зосередитися на з'ясуванні прагматично потенційного проблемного поля комунітарного права у розбудові взаємовідносини типу: «особа – спільнота», «спільнота – право», «право –

спільнота», «право – особа» Як бачимо, похідним чинником і кінцевою метою цих відносин є особа, людина, суб'єкт права, нарешті індивід, і це не лише данина антропоцентризму права (про антропологічні аспекти комунітарного права вже йшлося), а радше додержання одної з найважливіших тенденцій розвитку сучасної філософії, видатні представники різних течій і напрямів якої дедалі частіше звертаються до осмислення сутності людини, її земного призначення, до проблем її буття й саморозвитку тощо. Очевидно, сенс таких звернень полягає в тому, щоб віднайти раціонально-практичні способи поєднання і перетинання у мікрокосмосі (антропоформно уявному одухотвореному організмі, уособленому в природно-соціальной іпостасі) усіх сутнісних генерацій буття – фізичного, хімічного, живого і духовного, а відтак – відособлення від цієї структури і самотворення. Відповідно до такої світоглядно-антропологічної позиції людина розглядається як суще особливого роду, тобто те, в чому закладена багатоманітність проявів буття (Г. Гегель). Продовжуючи філософствування у цьому ж напрямі, маємо відзначити, що людина, наділяючись історично зумовленим ступенем розвитку правами й обов'язками формується внаслідок суспільного поступу, об'єктивується в артефактах культури. Внутрішній світ людини як біо-соціо-духовної істоти, здатної активно діяти, пристосовуватися до обставин або змінювати їх відповідно до своїх потреб, створювати предмети, яких немає в природі, формувати навколо себе штучне середовище – цивілізацію [23, с. 180], таким чином набуває особистісної унікальності та відкритості. Наслідками безустанних зусиль стають не тільки зміни довкілля, а й сутнісні зміни в ній самій. Накопичуваний з розвитком цивілізації соціокультурний досвід збагачує внутрішній світ людини. Її «Я» стає все складнішим і багатовимірнішим, набуває нові, додаткові грані, що дозволяє їй не тільки успішно виступати в ролі творця, а й з дивовижною винахідливістю конструювати смертоносні знаряддя нищення [234, с. 275].

Індивід (жива істота, окрема людина) є не лише природним організмом, а й частиною роду і суспільства, тому на відміну від нього особистість у своїх

актуалізованих правах є трансцендентною щодо умов життєдіяльності. Будучи істотою, наділеною волею та прагненнями, представляючи свої переконання, судження та відповідно до своєї свідомості формуючи погляди на саму себе, на світ, життя, право, особистість приречена шукати своє місце у співжитті зі собі подібними. Однак сама людина не самодостатня, їй потрібна опора. Цією опорою стає абсолют (від лат. *absolutus* – безумовний, необмежений), що виявляє граничну загальну основу й найвищу цінність для людей, продовженням, завершенням і подоланням скінченності людської істоти. Сам абсолютизм – гарант моральності стосунків, правових законів, єдності соціуму [229, с. 5]. Стабільність правових зв'язків у спільноті спирається на віру в існування певних граничних підстав права, що не підлягає сумніву, до якої кожен може звернутися за захистом своїх прав та повернення душевного спокою. Без такого абсолютизму право втрачає свою основу та значення у спільноті. Думку про це колись висловлював І. Кант: «Кожна особа є абсолютною цінністю, не зняттям здійснення будь-яких політичних проектів, особа є водночас мета і ціль людської діяльності. Особистість є мета, а не засіб здійснення навіть найблагородніших проектів перетворення суспільства. Людина має керуватися у своїх діях законом моральним: стався до інших таким чином, щоб так само ставилися б й до тебе» [246, с. 156]. Тобто людина завжди має розглядатися як мета, і ніколи – як засіб. Такі імперативи націлюють право на пошук найкращих норм, що гарантують справедливе регулювання відносин, рівне ставлення до людей, забезпечують належний правопорядок у суспільстві. Цій меті й підпорядковане комунітарне право, адже його нормативна база зорієнтована на захист інтересів і потреб особи, прагнень до збереження співзалежних зв'язків із членами усїєї спільноти, до якої входить низка країн.

Життєдіяльність конкретної людини об'єктивно узалежнена від багатьох зовнішніх чинників, від відносин з іншими суб'єктами, від характеру соціально-інтегруючих зв'язків між індивідами, від соціальних вимог і дії соціальних інститутів, а також зовнішніх обставин того середовища, до якого належить людина [229, с. 233]. Головна особливість буття людини, що відрізняє її від

інших живих організмів, полягає в тому, що буття її протікає одночасно в природі, соціумі та культурі [23, с. 180]. Тобто особа залежна від конкретно-історичних соціальних зв'язків та культурного контексту їхнього формування. Цілісність людини – у нерозривній єдності індивідуальності і соціальності, адже саме індивідуальність людини є продуктом антропосоціогенезу. Особистість є людиною тільки тому, що її індивідуальність реалізується у межах певної спільноти людей. Властивості людини ніяк не зводяться до її індивідуальних особливостей, а включають у себе і загальне, і особливе, особистість тим значніша, чим більше в її індивідуальному відображенні проявляються риси всезагальності. Значущість індивідуальності та її неповторність може бути виявленою тільки в суспільстві, спільноті, групі. Навіть сама унікальність і неповторність людської особистості втілює найбільшою мірою свій смисл в тій ролі, яку вона відіграє в суспільстві [228, с. 109].

Сучасна антропологія утверджує колективістську, а не індивідуалістську сутність людини. Людина вже за своїми інстинктами є колективістом, бо тільки відчуття солідарності і підтримки допомагало їй у боротьбі за виживання з природою. Будь-якому суспільству необхідне право, і будь-яке право є суспільним продуктом [114, с. 207]. Колективна свідомість є чимось більшим, ніж проста сума індивідуальних свідомостей, членів колективу, адже є новою якістю свідомості, наділеною перевагами окремого автономного існування. «Саме в цьому значені, як вважає О. Мережко, можна визначити транссуб'єктний характер суспільної свідомості, а також об'єктивну природу такого основоположного елемента його змісту, яким є право» [137, с. 149].

Одна з провідних ідей комунітарного права в тому, що кожна особа повинна займати певне становище у суспільстві та брати участь у реалізації цілей співтовариства, перебувати у соціальних відносинах. Спільнота сприяє утвердженню внутрішньої групової єдності, солідарності, згуртованості, взаєморозуміння та взаємопідтримки, створює умови для розвитку і самоутвердження індивіда [166, с. 226]. Людина проявляє свою особистість

тільки у суспільстві та впливає на нього, що проявляється у зміні цінностей, ідеалів, а в подальшому – на відносини.

Уявлення особи про соціальне середовище конструюється на базі традицій, способу життя у межах співтовариства та впливу зовнішнього середовища. Особа робить свій вибір самостійно, планує своє життя, формує власну філософію. Однак життя у спільноті вимагає від неї творення суспільного блага, що призводить до удосконалення міжлюдських зв'язків, посилення морального обов'язку та активізації діяльності при вирішенні спільних проблем спільноти. Спільнота стає не просто сумою індивідуальних «Я», а значно масштабнішим об'єднанням, де «Я» трактується в широкому розумінні, а також розглядається в індивідуальній та колективній інтерпретації.

Якраз люди та їхні об'єднання є «важелями», завдяки яким ідея права здійснюється і впливає на життя. Реалізація норм – кінцева характеристика, що може бути виражена категорією правопорядку. На цьому рівні право як належне переходить у соціальне життя. Найбільш конкретною формою буття права є правильні дії і рішення у конкретній ситуації самого суб'єкта права [231, с. 182]. Саме у цьому сенсі комунітарне право виступає знаряддям самоорганізації та розвитку європейської спільноти. Подальше функціонування комунітарного права узалежене від його саморозвитку та самовдосконалення, що відбувається відповідно до закономірностей інтеграційних процесів у ЄС, до виникнення складних ситуацій в економіці країн-членів тощо.

Спільнота (політологи ще використовують термін «співтовариство») – у нашому контексті добровільне об'єднання самостійних суверенних держав, що проводять власну політику, але водночас стараються заради захисту спільних інтересів своїх народів. Це складна система, що самоорганізовується, розвивається на власній основі, самарегулює своє існування і розвиток. Із плином часу рівень самоорганізації постійно підвищується. У конкретній державі суспільство задає напрям виробництва, розподілу і споживання продукції, організації усього життя, а також визначає поведінку окремих осіб та колективів, громад, спільнот.

Процес самоорганізації спільноти у ЄС відбувається за визначеною системою правової регламентації, в якій одним з найефективніших засобів є комунітарне право. Однак слід враховувати, що «право як елемент надбудови, на думку українського науковця О. Бандури, не є ізольованим соціальним явищем, а перебуває весь час в русі та є невід'ємною складовою суспільних процесів» [101, с. 53]. Тому право тісно пов'язане зі станом суспільного розвитку та змінами, які відбуваються у ньому. Розвиток спільноти та комунітарного права можливий тільки при їх постійній взаємодії. Як комунітарне право не може без спільноти, так і спільнота не може без права: це взаємопов'язані й взаємодоповнюючі системи, які стримують одна одну та перебувають у відношенні гармонійної взаємодії. Право виступає одним із засобів самоорганізації спільноти, а спільнота створює норми права. Основною метою комунітарного права можна вважати гармонійний розвиток природи спільноти при збалансованій взаємодії особистості й суспільства. Комунітарне право відіграє важливу роль у регламентації взаємовідносин інститутів ЄС і урядів держав-членів, що сприяє підтримання балансу інтересів у співдружності й оптимізації, та інтересів окремих держав, регіонів, громадян.

Функціонування міжнародного співтовариства пов'язане з подоланням багатьох стереотипів у мисленні й поведінці людей, а ще більше з пошуком ефективних шляхів подолання досить загрозливих політико-економічних викликів (як приклад, сепаратизм в Іспанії і Бельгії, фінансово-економічні стагнаційні кризи в Греції та Португалії). За таких умов людина в країнах ЄС повинна пристосовуватися до нових політико-правових реалій, до надто неоднорідного соціального оточення, до оперативного сприйняття, а відтак, і санкціонування нових норм, традицій та звичаїв мультикультурного середовища. І у цих непростих процесах значення комунітарного права важко переоцінити, адже ті суб'єкти, що вважають його невід'ємною частиною буття співтовариства, усвідомлюють, наскільки воно органічно пов'язане зі суспільними відносинами та скероване на ефективне регулювання відносин, на задоволення потреб та інтересів людини.

Перед комунітарним правом стоїть ще одне важливе завдання – урівноважувати протилежні інтереси різних соціальних суб'єктів спільноти, сприяти вирішенню суперечностей, примушуючи сторони шукати компромісу та одночасно ставати засобом реалізації загальнолюдських цінностей у суспільстві. З огляду на це комунітарне право цілком придатне до медіації в налагоджені конфліктних ситуацій у цивільно-правових справах.

Для спільноти, об'єднаної у співтовариство, як вважає С.І. Максимов, «основоположними установками правосвідомості виступають категорично безумовний обов'язок поважати чуже право (фундаментальний обов'язок) і зумовлений повагою до людської сутності, ролі людини як громадянина і члена суспільства обов'язок відстоювати власне право (доповнюючий обов'язок) [128, с. 18]. Повага до права інших людей є найвищим обов'язком, однак при цьому потрібно відстоювати свої невідчужені права. У такому співіснуванні важливу роль повинна відігравати агональна взаємодія, основною метою якої є пошук гармонійного співіснування.

Агональна взаємодія має на меті не стільки односторонні прагматичні інтереси суб'єктів, скільки зростання міри гармонійності того соціального цілого, до якого належать учасники змагань. Це націлює обидві сторони (індивідів чи спільноту), на пошук шляхів до соціальної гармонії. Агональна взаємодія – процес соціальної співтворчості, в якому сторони здатні, поряд із досягненням особистих цілей, спільно виробляти якісно нові цінності, що охоплюються такими поняттями, як добро, справедливість, щастя. Принцип агону надає міжсуб'єктивним суперечностям широких і вільних культурних форм, що відкриваються перед людьми шляхи до повного подолання відчуження, дають можливість звільнитися від надмірної агресивності, егоїзму, марнославства з користю для себе і суспільства [23, с. 9–10].

Аналізуючи теорію міжнародного інтуїтивного права, обґрунтовану представниками психологічної школи права, О. Мережко зазначає, що міжнародне право прагне повернутися до самої людини, прагне показати, що держава – не тільки реальна сила, яка стоїть над і поза людиною, а певна

колективна психологічна модель, витвір психіки людини. Якщо людина може існувати за межами і незалежно від держави, то держава не може існувати без людини. Тому за людиною пріоритет у системі соціальних цінностей, натомість право має бути антропоцентричним [139, с. 39]. Це ж стосується комунітарного права, норми якого, узгоджені з правовими системами країн-учасниць, повинні скеровуватися на людину, на задоволення її потреб та інтересів, тож проблеми життєзабезпечення і використання діяльнісного потенціалу особи, індивіда, а відтак, і громадянина цих країн мають зосереджуватися насамперед усередині всієї міждержавної системи, а їх вирішення повинно стояти на першому плані.

Феномен права як духовна цінність водночас у повсякденному сенсі матеріалізується, так би мовити, опускається до утилітарного рівня, оскільки регулює відносини в економічній сфері. Через пізнання права особистість робить його корисним для себе [17, с. 126]. Очевидно, прогностично вартісним і плідним для перспективи розвитку й удосконалення спільної правової системи Європейської спільноти було декларування у Договорі про заснування ЄЕС завдання – поширювати у межах усієї спільноти гармонійний, збалансований і стабільний розвиток економічної діяльності, високий рівень захисту, підвищення рівня та якості життя. І це завдання протягом десятиліть існування співтовариства неухильно виконується, незважаючи на численні і глобальні, і внутрішні загрози. Російський науковець О. Капустін зазначив, що «початкові установчі договори ЄС не містили жодних розгорнутих положень стосовно прав людини, не робили жодних посилань на потребу й захист основних прав і свобод людини та інших подібних цінностей у процесі економічної інтеграції, незважаючи на те, що на момент прийняття Римської угоди 1957 р. вже діяла Загальна декларація прав людини 1948 р. та Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод 1950 р.» [87, с. 272]. Це було пов'язане із закріпленням на національному рівні захисту прав людини та високого рівня конституційними традиціями у країнах засновниках ЄС. Позитивний вплив наслідків реалізації масштабних економічних проектів, підтримання стабільності у зоні вільної торгівлі, важелі впливу на прояви конкурентної

агресії на внутрішніх ринках країн та інших чинників, на регулювання яких значною мірою позначається ефективне застосування нормативної бази комунітарного права, як і взагалі європейського права, – особливо відчутний у формуванні правової культури і правосвідомості громадян країн ЄС.

За таких сприятливих соціально-економічних умов, а також за наявності політико-правової стабільності виникають можливості до виваженого осмислення у середовищі інтеграційної спільноти актуальних філософських проблем суцього як до сукупності багатоманітних проявів буття (Г. Гегель) чи як онтологічного абсолюту (В. Соловйов). Звичайно, поглиблене філософствування із залученням метафізичної методології не є завданням нашого дослідження, проте з'ясування окремих аспектів, безперечно, становитиме для нас науковий інтерес. Отже, констатуємо, що правова реальність проявляється у такому аспекті буття людини, який містить момент повинності, коли вони стикаються з буттям іншої людини, і це спільне існування загрожує породити свавілля з боку агресивно налаштованого суб'єкта. Вище вже згадувалося про ефективність такого засобу в запобіганні свавілля та недопущення конфліктогенності як агональна взаємодія. «Принцип агону (з грец. *agon* – змагання) – підкреслюють філософи права, – виключає насильство [а отже, і свавілля, що є одним із найпоширеніших способів реалізації насильства. – Г.П.] як спосіб вирішення суперечностей. Він націлює обидві сторони, чи то індивідів чи спільноту на пошук шляхів до соціальної гармонії. При цьому одним із головних засобів саморегуляції агональних відносин стає слово ... юридичне» [23, с. 9] (у тому числі нормативні приписи комунітарного права). У реалізації норм цього права проявляється використання широких і вільних форм взаємопорозуміння, доброзичливого дискурсу на шляху подолання відчуження, звільнення від надмірної агресивності, егоїзму і досить виразно засвідчує сучасний рівень правового прагматизму комунітарного права. Саме виходячи із цих засад, констатуємо, що не будь-яка людська взаємодія виступає джерельною складовою права, а лише та, яка містить момент усвідомленої через агональний принцип повинності, що

обмежує це свавілля. Взаємодія суб'єктів виступає не в субстанційному, а в соціально-ідеологічному, деонтологічному розумінні. Деонтологічний світ, світ права і моральності можливий лише в тому разі, коли суб'єкти дотримуються двох умов: визначення свободи волі (визначення можливості кожної особи чинити так або інакше і відповідно до цього виконувати чи не виконувати свій моральний або юридичний обов'язок) і визнання принципової можливості норми належного (критерію добра і зла, справедливості й несправедливості, який наказує робити так, а не інакше і відповідно до цього оцінює людські вчинки як добрі чи злі, справедливі чи несправедливі) [231, с. 171].

В. Бачинін зазначає, що право та особа виступають як сторони, наділені взаємними креативними властивостями: особа творить правову реальність, а право бере участь у створенні справді людських форм існування, які відповідають критеріям цивілізованості. У результаті таких зв'язків виникає єдина соціально-правова антропосфера, скріплена символічними, нормативними, ціннісними, смисловими зв'язками, – цілісний світ людини [20, с. 290]. Тому комунітарне право в європейській спільноті засноване на теоретичних концепціях лівого ліберального напрямку, на ідеях і засадах комунітаризму, посилює акцентуацію проблематики, акумульованої в системі «особа – спільнота – право», лібертарний тип праворозуміння, який превалює у суспільній свідомості, націлює на визначення пріоритету права над благом, тобто тим, «що втілює позитивний ціннісний зміст» [237, с. 58], але не є синонімічним категорії «добра». Розуміння права [зокрема комунітарного. – *Г.П.*] і справедливості покликані відігравати більш важливу роль порівняно із суспільною користю. Це дає індивіду право, вважають політологи, на вільний розвиток власної ідентичності, на участь у демократичному процесі як окремому громадянину. Людина може зробити вибір самостійно, планувати своє життя, навіть формувати власну філософську концепцію [175, с. 293].

Якоюсь мірою ці теоретичні положення розвиваються опонентами комунітаристів – представниками персоналізму – новітнього філософського напрямку, що сформувався у другій половині ХХ ст. Визначаючи особливість

первинною творчою реальністю і вищою цінністю буття, персоналізм зазначає, що норма міжнародного права зберігає свою силу і свою позитивність у тому випадку, якщо вона за своїм змістом відповідає соціальним потребам, а за формальним проявом – практиці держави. У міжнародних відносинах і всередині кожної країни ЄС право витікає з моралі настільки, наскільки ідея справедливості, що утворює свій особистий зміст, невіддільна від ідеї блага, яка і є ідеєю моралі. При цьому «моральну підставу» для діяльності міжнародного правового спілкування можуть забезпечити лише «людські цілі влади». Єдине моральне та юридичне обґрунтування обов'язкового характеру міжнародного і європейського права, з точки зору персоналістів, – у людині. Правові концепції персоналізму вивисують гуманітарний інтерес в ієрархії цінностей, що може служити точкою конвергенції міжнародної співпраці [248, с. 51]. Підкреслюючи це, Ю. Чайковський у дослідженні філософських засад становлення міжнародного права наголошує на пріоритеті прав людини, що є аксіоматичним постулатом правового персоналізму.

У процесі теоретичного подолання патерналістського тлумачення прав людини, що впливає з безумовного пріоритету державних і суспільних інтересів над інтересами окремої особи, доцільно звернути увагу на співвідношення автономії особи та громадянської автономії у контексті ідей демократії і консенсусу, що є предметом правового захисту та правового визнання, як зазначає С. Максимов, має бути не стільки емпірична особа з конкретними інтересами та потребами, скільки її визначені властивості, тобто здатність здійснювати вибір в умовах самообмеження та самоконтролю у ситуації взаємного визнання значущості прав інших особистостей та їх спільнот [127, с. 276–277]. ЄС шанує основоположні права, що їх гарантовано Європейською конвенцією про захист прав людини та засадничих свобод, підписану 4 листопада 1950 р. в Римі, а також конституційні традиції, спільні у державах-членах, і трактує їх як загальні принципи комунітарного права.

Між правом і людиною існують відносини своєїрідної структурно-змістовної подібності, яке дозволяє говорити про те, що право за низкою своїх

позицій є антропоморфним, а цивілізована людина – це не лише людина соціальна, а й юридична. Право є тим дзеркалом людської природи, в якому відображається сутність людини, єдність її біологічної, соціальної та духовної природи [235, с. 275]. На думку українського фахівця з філософії права В. Вовк, «правовий феномен, по-перше, є невід’ємними складовими соціально-культурного буття людини, по-друге, є похідними від світоглядно-ідеологічного універсалу кожної культури, а по-третє, вони перебувають тільки в людській репрезентації (не у формі бездушних положень і норм, а лише в реальній життєвій практиці певної людської спільноти) [40, с. 226].

Свої домагання свободи особа має узгоджувати з такими ж домаганнями інших членів суспільства. На цьому базується упорядкованість суспільного життя, що забезпечується правом. Як підкреслював І. Кант, людина – активна фігура соціального прогресу, яка реалізує свої права і обов’язки у взаємодії з іншими суб’єктами у рамках соціуму [86, с. 139–140]. Права людини, відповідно до кантівської концепції «вічного миру», належать до чистих принципів права, які слід розуміти як об’єктивну реальність, тобто мати на увазі їх здійсненність: відповідно до них слід чинити як громадянам усередині держави, так і державам у відносинах між собою. Тому вони є необхідними умовами людського існування і комунікації, при чому як у внутрішньодержавних масштабах, так і в масштабах міждержавних відносин (йдеться про можливість існування і співпраці різних культур у межах наддержавної спільноти). Такий підхід дає змогу вирішити, здавалося б, непримиренну суперечність між позиціями універсалізму прав людини і плюралізму культурної своєрідності, а саме: феномен право на текст культурної ідентичності може розглядатися як значуще для всіх індивідуальне право [128, с. 22].

У наш час інтерес до права переростає в інтерес до людини, оскільки людина та право – взаємопов’язані елементи спільноти. Людина в широкому розумінні – творець права, а право – її відображення. Людина, реалізуючи право чи набуваючи прав, утверджується шляхом саморозвитку та розвитку форм співжиття з іншими людьми. Аналізуючи онтологічні принципи права,

I. Ситар підкреслює, що право не може існувати поза людським виміром. Людське буття обґрунтовує існування права, ставить перед ним завдання, спрямовує його розвиток [194, с. 198]. Усі ці інтенціональнісні, тобто предметно інтерпретаційні констатації певною мірою стосуються і комунітарного права, яке покликане зміцнювати єдність спільноти, що згуртувала людей різних правових світоглядів, забезпечувати гармонію основних цінностей, необхідних для подальшого розвитку і функціонування. Це поліпшує міжособистісні та ділові стосунки між його членами. Щоб спільнота була сильною та життєздатною, вона повинна перебувати у стані єдності. Про єдність як потребу збереження стабільності ще у XVIII ст. писав Т. Гоббс. Філософ зазначав, що «люди до такої єдності не завжди схильні, оскільки вони є приватні особи і певною мірою тяготяться суспільними справами. Вони не просто розрізняють «спільне благо» і «приватне», а взагалі майже ніколи не вважають за благо те, що не дає переваги його власнику і не піднімає його власника над іншими. Вони залишаються масою, не становлячись народом, а маса не може мати спільної волі» [55, с. 344–345]. Тобто особа, щоб зберігати єдність у спільноті, повинна вийти за межі власних інтереси, а загалом усі повинні об'єднати приватні інтереси для їх збереження і захисту.

Однак право буде дієвим тільки тоді, коли людина усвідомить потребу жити і діяти у певному правовому полі спільноти, де у неї відбуватиметься формування відповідних поглядів, почуттів, уявлень, а також розуміння чинного права. У Договорі про ЄС задекларовано намір дедалі ближчого союзу народів Європи, де рішення повинні прийматися якнайближче до громадян згідно з принципом субсидіарності. Ще у Договорі про заснування ЄЕС визначалася мета – стале поліпшення умов життя та праці народів. Норми комунітарного права спрямовані на реалізацію цих зобов'язань. Так, у ст. 3 зазначеного договору викладено положення, де йдеться про досягнення високого рівня зайнятості і соціального захисту населення, про охорону довкілля, про гарантії соціальної справедливості тощо. У цьому ж договорі ЄЕС дається чітка оцінка дискримінації за ознаками національності (ст. 6),

формується принцип свободи пересування осіб (ст. 48), викладаються соціальні права робітників (ст. 51), право на рівну оплату праці (ст. 119). Зазначимо, що ці права тільки побічно стосуються прав людини, оскільки це насамперед пов'язано з економічними цілями створення ЄС. Щоб роз'яснити таку неоднозначність правових норм, Суд ЄС у своїх рішеннях констатував: «Основні права людини включені в загальні принципи комунітарного права, повагу до яких забезпечує Суд» (справа *Stauder*) [273]; «повага до основних прав є невід'ємною частиною загальних принципів права, дотримання яких забезпечує Суд» (справа *Internationale Handelsgesellschaft*) [277]. Навіть короткі констатації із розглядуваних і обґрунтованих судових рішень вищої судової інстанції ЄС засвідчують правовий прагматизм комунітарного права з огляду на практичне використання його правових норм. У контексті філософської концепції ефективності права система є життєдіальною у тривалій перспективі лише тоді, як вважає С. Максимов, коли ефективні засоби досягнення соціальних цілей сумісні з вимогами справедливості. За відсутності узгодженості стосовно того, що є справедливим, а що несправедливим, індивідам важче ефективно координувати свої плани для досягнення взаємної вигоди [127, с. 291–292].

У рішенні у справі «Франкович та інші» Суд ЄС зробив особливий акцент на захисті приватних осіб: «Національні судові установи зобов'язані, у межах своєї юрисдикції, застосовувати комунітарне право; забезпечувати максимальну ефективність його норм і захищати права, якими вони наділяють приватних осіб» [257, с. 73–74]. Отже, з цього рішення випливає, що ефективність комунітарного права безпосередньо пов'язана зі створенням максимально сприятливих умов захисту прав та інтересів приватних осіб (фізичних, юридичних). Ефективність комунітарного права також полягає у разі неправомірного застосування (або незастосування) його норм у тих випадках, коли воно повинно було застосовуватися на основі принципів прямої дії. У такому разі задіюється система відшкодування збитків.

У контексті нашого дослідження не можна оминати ще одної парадигми – концепції суспільної рівноваги. Форма організації втрачає свою стабільність

через порушення її рівноваги в тому чи іншому відношенні, що усвідомлюється суб'єктом як «несправедливість» цієї форми та необхідність її заміни «належною». Суспільна рівновага, як зазначає М. Цимбалюк, – це баланс свободи та відповідальності, прав та обов'язків, індивідуальних чи колективних інтересів, суспільно корисну праці та винагороду, реальних заслуг та міри суспільного визнання, міри скоєння зла та міри відплати того, та є тим загальним змістом справедливості, який у кожному культурнобуттєвому контексті здобуває свою відповідну конкретизацію [245, с. 217]. Щоб досягти суспільної рівноваги комунітарне право повинно враховувати баланс інтересів окремих членів спільноти та загальні її цілі, сукупність встановлених і можливих зв'язків і відносин між суб'єктами тощо. Створення правових норм пов'язане із розробкою спеціальних заходів, спрямованих на захист прав працівників, підвищення їх рівня життя, тобто задоволення людських потреб, та одночасно на вирішення політичних проблем на континенті, що відповідно вимагає високого рівня взаємоузгоджених позицій усіма країнами-членами ЄС. Досягнення суспільної рівноваги можливе при створенні максимальних умов єдності в процесі вирішення істотних проблем, які постають перед ЄС, і суперечок між її учасниками, що досягається внаслідок глибокого аналізу фактів, переговорів, діалогу, погодження точок зору.

Загалом інтереси спільноти складаються з інтересів їх членів, що становлять не просто суму або сукупність будь-яких інтересів, а відтворюють загальні риси політико-правового та соціально-економічного «становища окремих індивідів і спрямовані на збереження або зміну його у суспільній ієрархії» [229, с. 261]. Реалізація цих інтересів немислима без їх усвідомлення, що потребує постійного зіставлення життєвого становища певних індивідів, соціальних груп, історичних спільнот у свідомості осіб.

Ідеї комунітарного права як частини європейського права щонайбільше відповідає концепція «матеріального благополуччя». У ній втілено мету комунітарного руху, що відстоює право індивіда на власний стиль і спосіб життя, на формування свого безпосереднього оточення, на створення нового

соціального порядку, що ґрунтується на децентралізованій комунітарній спільності вільних громадян, на засадах самоврядування, що звичайно гарантує матеріальне благополуччя для всіх її членів. Оскільки держави-члени ЄС є «плюралістичними парламентськими демократіями зі сталими конституційно-правовими традиціями захисту прав людини і основних свобод, то повага до прав людини розглядається у цих державах як невід'ємна складова їхніх демократичних цінностей, що відіграють значну роль у підтриманні політичної стабільності, а відтак – економічного добробуту» [62, с. 87]. І хоча на національному рівні високо цінуються права людини, ЄС прагне встановити загальні стандарти захисту у всіх інтегрованих країнах. Так, у преамбулі Хартії основних прав ЄС зазначено: «Усвідомлюючи своє духовне й моральне надбання, Європейський Союз ґрунтується на неподільних і загальних цінностях – гідності людини, свободи, рівності й солідарності; він спирається на принципи демократії й правової держави. Він ставить людину в центрі своєї діяльності, засновуючи громадянство Європейського Союзу та створюючи простір свободи, безпеки й правосуддя» [240]. Це досить широка програма дій, яка відкриває серйозні перспективи розвитку такої багатогалузевої системи права, яким стало європейське право, а в його складі – комунітарного права. В умовах зменшення ідеологічних чинників на європейську політику посилюється тенденція зростання об'єктивної ролі цього права як важливого чинника регулювання відносин в інтегрованому середовищі країн-членів ЄС. З урахуванням цієї важливої обставини прагматизм комунітарного права набуває виразного утилітарного сенсу, адже на досягнення його норм спрямована життєдіяльність спільноти. Фактична дієвість полягає у формуванні належного правопорядку і визначає значущість комунітарного права.

Однак прагматизм комунітарного права проявився ще в одному правовому надбанні ЄС, номінованому «*acquis communautaire*» (це вся сукупність норм, судових рішень, доктринальних понять тощо, які виникли впродовж існування Європейських співтовариств, включаючи неписані норми – загальні принципи права і утворені традиції взаємодії інститутів ЄС

між собою і з органами держав-членів, дотримання яких обов'язкове для всіх держав-членів та складають основу правопорядку ЄС). Цей принцип застосовується як у державах-членах ЄС, так і в країнах – кандидатах на вступ до ЄС. Тобто країни, які прагнуть членства ЄС, беруть на себе зобов'язання поширювати *acquis communautaire* та адаптувати свою національну правову систему до його вимог. *Acquis communautaire* передбачає досягнутий рівень інтеграції, що є невідворотним процесом, виражається у системі спільних прав і зобов'язань, що мають обов'язкову силу в межах ЄС. Ця система постійно розвивається і включає: зміст, принципи, політичні цілі установчих договорів, законодавство, схвалене на виконання установчих договорів (регламенти, директиви, рішення); практику Суду ЄС, включаючи загальні принципи права ЄС; декларації і резолюції, прийняті Союзом; заходи, що вживаються у рамках Спільної політики в сфері зовнішніх зносин і безпеки; заходи, вживаються у рамках Спільної політики в сфері правосуддя і внутрішніх справ; міжнародні угоди, укладені Співтовариствами, і угоди, укладені державами-членами між собою у сфері діяльності ЄС [47, с. 106]. Таким чином, це поняття включає не тільки законодавство ЄС в прямому сенсі, а й усі акти, ухвалені в рамках другої і третьої опори ЄС і загальних цілей установчих договорів. ЄС повинен забезпечувати цілісність і подальший розвиток *acquis communautaire*. Країни-кандидати повинні імплементувати *acquis communautaire* перед вступом у ЄС [162, с. 55]. Винятками можуть бути окремі випадки і надто обмежені. З метою досягнення бажаного результату інтеграції в ЄС країни-кандидати повинні перенести *acquis communautaire* у внутрішньодержавне законодавство та імплементувати його з моменту набуття повного членства в ЄС відповідно до принципів верховенства та прямої дії комунітарного права.

Особливе значення концепції *acquis communautaire*, на думку В. Муравйова, полягає в тому, що вона гарантує гомогенність правової системи Євросоюзу, оскільки базується на ідеї неможливості зміни його складових частин у процесі співпраці з іншими суб'єктами міжнародного права. Вона загалом забезпечує цілісність цієї системи та обов'язкове однакове

застосування права ЄС в усіх державах-членах [144, с. 227]. Іншої позиції дотримується Р. Петров, який зазначає, що обсяг і значення поняття «*acquis communautaire*» може змінюватися залежно від цілей його застосування. Наприклад, для держав-членів ЄС «*acquis communautaire*» включає так названу «загальну правову спадщину» ЄС, тобто все те, що було досягнуто за піввікову історію європейської інтеграції. Для третіх держав поняття «*acquis communautaire*» має більш динамічний характер. Це означає, що держави-кандидати на вступ до ЄС повинні імплементувати «*acquis communautaire*» в тому обсязі, який може відрізнитися від обсягу «*acquis communautaire*», обов'язкового для держав-членів [163, с. 15].

Так у доповіді Президента України Верховній Раді 15 квітня 2003 р. на тему «Адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу» зазначалося, що для нашої країни «адаптація національного законодавства до норм права ЄС має особливу значущість і актуальність, оскільки з цим процесом пов'язане не тільки створення правової бази для майбутнього вступу до ЄС, а й досягнення інших важливих для нашої держави цілей», а саме: створення підґрунтя та рушійної сили правової, адміністративної та судової реформи; підвищення конкурентоспроможності економіки та сприяння залученню іноземних інвестицій в Україні; подальшої демократизації суспільних процесів, розбудови громадянського суспільства» [47, с. 241].

Перед Україною, відповідно до Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами [227], яка набрала чинності 1 березня 1998 р., постало завдання адаптації свого законодавства у 16 базових сферах до *acquis communautaire*. У ч. 2 ст. 51 згаданої угоди передбачено, що «Україна вживе заходів для забезпечення того, що її законодавство поступово було приведено щодо законодавства Співтовариства». Однак, наближення законодавства не полягає у спільному копіюванні та перенесенні положень законодавства ЄС, а вимагає системної апроксимації органами законодавчої та виконавчої гілок влади всієї нормативно-правової бази українського законодавства [267, с. 95–96]. Якщо

вдасться це зробити протягом найближчих років, то Україна, яка увійде повноправним членом у ЄС, на власній долі переконається, у чому полягає прагматизм комунітарного права. А поки що для українців – це надто віддалена і певною мірою навіть недосяжна перспектива.

Для України втілення *acquis communautaire* є важливим, адже це дає їй можливість втілити прагматичні прагнення досягти матеріального благополуччя та високих стандартів життя її громадян до європейського рівня. Це, зі свого боку, вимагає від України здійснення поступового наближення законодавства ЄС до національного законодавства нашої країни. Українські дослідники С. Плачкова, Т. Бурячок, які займаються питаннями європейської адаптації, зазначають, «що спочатку слід визначити акти права ЄС, які регулюють правовідносини у відповідній сфері, а далі процес адаптації має здійснитися у такій послідовності: переклад визначених актів українською мовою; здійснення комплексного порівняльного аналізу регулювання правовідносин у відповідній сфері в Україні та Європейському Союзі; розроблення рекомендацій щодо приведення законодавства України у відповідність з правом ЄС; проведення економічного, соціального та політичного аналізу наслідків реалізації рекомендацій; визначення переліку законопроектних робіт; підготовка проектів законів та інших нормативно-правових актів, включених до переліку законопроектних робіт, та їх прийняття; моніторинг імплементації актів законодавства» [168, с. 8]. Є. Перелигін український політик із питань європейської інтеграції зазначає, у питанні правового регулювання створення політичної асоціації з ЄС та подальшої європейської інтеграції нашої країни у контексті укладення Угоди про асоціацію зміни відповідного правового поля має відбуватися за такими напрямками: адаптація та наближення українського законодавства з урахуванням більш ніж 500 актів *acquis* ЄС, приєднання України до відповідних угод в межах ЄС (наприклад, із метою створення спільного авіаційного простору, виконання зобов'язань у межах Енергетичного співтовариства, лібералізація візового режиму тощо) [264, с. 20]. Такі

кардинальні зміни адаптації українського законодавства до норм ЄС змінюють вітчизняний світогляд на право, його праворозуміння та правозастосування, впливають на модернізацію законодавчої сфери, однак в подальшому вони здатні забезпечити нашій державі належні умови й стандарти життя та посісти належне місце серед європейських народів.

Отже, розглянувши взаємовідносини «особа – спільнота», «спільнота – право», «право – спільнота», «спільнота – особа», відзначимо, що відбувається завершене циклічне функціонування, де природно-правовий вимір комунітарного права реалізується у позитивне право для вирішення реальних проблем, що виникають у спільноті за різних життєвих ситуацій. Комунітарному праву відводиться важлива роль посередництва між ЄС і державами-членами та їх громадянами, що дозволяє знаходити компроміси між індивідуальними інтересами окремих держав, регіонів та колективними інтересами всього об'єднання, а відтак, впливати на удосконалення правових норм, практичну ефективність, дієвість для досягнення бажаного результату, успішність дій норм права у регуляції різноманітних проблемних ситуацій правової реальності.

Висновки до розділу 3

Соціально-психологічна природа комунітарного права криється у національних особливостях держав-членів ЄС, що характеризується людським чинником, ментальними ознаками та безпосередньо впливає на праворозуміння.

Процес правової інтеграції до ЄС не є явищем тотальної уніфікації, оскільки кожна держава зберігає свій національний правовий менталітет. Розвиток кожної національної правової системи запрограмований ментальними особливостями, що постійно оновлюється відповідно до історичної епохи. Це типовий набір характерних особливостей, який відрізняє правові системи та залишається незмінним упродовж тривалого часу. В процесі змін на

європейському континенті важливо враховувати особливості правового менталітету кожної держави-члена об'єднання, оскільки кожен народ прагне зберегти свою ідентичність, самобутність, що водночас стає загальним надбанням Європи та характеризується як європейський менталітет.

Усвідомлення проблем, що постають перед ЄС, сприяє єднанню народів, усвідомленню спільних цінностей у праві, в яких відображаються ментальність західного типу, готовність сприймати і забезпечувати нові культурні цінності та здобутки у відстоюванні прав і свобод людини, прагнення до утвердження справедливості, свободи, рівності, відповідності суспільним сподіванням і бажання виступати універсальним правовим засобом захисту кожного. Комунітарне право увібрало в себе колорит національних правових систем держав-членів ЄС, правові традиції, духовні цінності й колективний досвід, що спираються на здобутки грецької філософії, римського права та етичних норм християнської релігії.

Внаслідок прямої дії та примату комунітарного права відбувається взаємопроникнення та взаємозбагачення компонентів різних правових культур та їх взаємодія із національним законодавством держав-членів ЄС, що сприяє виробленню спільних правових цінностей, обміну досвідом, інтеграції правових систем. Одночасно залишається взаємоповага між державами, можливість зберегти, проявити, розвинути й захистити свою національну самобутність і правову культурну ідентичність.

Зближення національних правових систем європейських держав відбувається у процесі взаємовпливу, правової акультурації, спостерігається сприйняття одним народом тих чи інших форм правової культури іншого народу, що відображається у взаємозбагаченні національних законодавств (правових цінностях, нормах, інститутах, судовій практиці, юридичній освіті).

Комунітарне право, увібравши в себе правові цінності, культурні надбання, корисний досвід усіх держав-членів ЄС, формує новий тип правової культури при одночасному збереженні традиційних культур та національної правової ідентичності.

Комунітарне право виникло як життєвоприкладна необхідність у вирішенні економічних питань, що постали перед Європейськими співтовариствами. Прагматизм комунітарного права полягає в ефективності практичних наслідків його застосування та реалізації у багатоментальній спільноті, у конкретних правових наслідках при вирішенні спірних питань, їх доцільності, корисності для буття людей, очікуванні бажаних результатів щодо всіх держав-членів для забезпечення належного правопорядку.

Комунітарне право, щоб залишатися дієвим засобом реалізації норм права, твориться й функціонує в контексті взаємодії «особа – спільнота – право». Головним суб'єктом права є особа, наділена волею та прагненнями. Кожна особа узалежнена від конкретних соціальних зв'язків та формується у межах певної спільноти людей, перебуваючи з ними у певних відносинах, і водночас впливає на цю спільноту, що призводить до вдосконалення міжособистісних зв'язків, посилення морального взаємообов'язку.

Комунітарне право скероване на задоволення потреб людей, гармонізує інтереси країн-членів у мультикультурному середовищі, допомагає державам перебувати у стані єдності, агональної взаємодії. Сприятливі наслідки комунітарного права полягають у створенні ефективності його норм, що впливає на суспільну рівновагу, яка досягається внаслідок переговорів, діалогів, знаходження компромісів у зіставленні життєвого становища, порівнянні, аналізі, виробленні спільних стратегій.

Прагматизм комунітарного права знайшов своє відображення у правовому надбанні ЄС – принципі *acquis communautaire*, що застосовується у країнах-членах ЄС, а також у державах, які прагнуть вступити до союзу. Перед останніми стоїть зобов'язання втілення *acquis communautaire* у своє внутрішнє законодавство, що, відповідно, вимагає перегляду їхніх світоглядних позицій.

ВИСНОВКИ

Дисертація є комплексним філософсько-правовим дослідженням нового для правової системи України суспільного явища – комунітарного права, що виникло й функціонує в такому наддержавному об'єднанні, як Європейський Союз. Встановлення його онтологічної природи, обґрунтування філософсько-правового розуміння як частини механізму регулювання цілісної правової спільноти, характеристика ієрархії цінностей, які воно репрезентує, визначення його ролі у формуванні європейської культури – аналітичний розгляд цих та інших питань став основою для підсумкових узагальнень, формулювання низки положень, що є результатом дослідження. Зокрема:

1. З'ясовано, що онтологічна природа комунітарного права полягає у його адаптації до нових суспільно-політичних і правових реалій, адже воно виникло на потребу наддержавної правової спільноти (наприклад, у процесі становлення та функціонування Європейських співтовариств, а згодом стало основою права Європейського Союзу) і зорієнтоване на досягнення матеріального благополуччя населення та забезпечення захисту спільних інтересів членів цієї спільноти. Філософське сприйняття комунітарного права обґрунтоване трактуванням його як регулятивного засобу, що регламентує міждержавні, інституційні й міжособистісні відносини у межах держав-членів правової спільноти на основі специфічного методу регулювання, що ґрунтується на уніфікації ознак і принципів національного й міжнародного права з пріоритетом останнього у відносинах зовнішнього (наддержавного) характеру.

Водночас комунітарне право, попри поєднання ознак, характерних для національного і міжнародного права, відрізняється від них низкою специфічних особливостей, що засвідчують соціальну зумовленість його формування і розвитку тими політико-правовими процесами, що почалися зі середини ХХ ст. в Європі. Зокрема, до таких специфічних характеристик можна віднести те, що

комунітарне право: а) є проекцією внутрішнього правопорядку держави на наддержавний рівень (єдина валюта, громадянство, ринок послуг); б) охоплює сферу між національним і міжнародним правом, де має всезагальний характер; в) реалізується через суди держав-членів Європейської спільноти; г) зорієнтоване на поглиблення інтеграції між державами-членами спільноти; г) має пряму дію і не потребує імплементації у національну правову систему.

2. Визначено, що ідеї комунітаризму спрямовані на збереження та захист спільноти (у вузькому, етнічному, національному розумінні), що ґрунтується на обопільній та безумовній підтримці, високих моральних чеснотах, культурних прихильностях та почуттях, а також на солідарній відповідальності членів спільноти, що заперечує універсалізм етики та нормативізм права. Натомість, комунітарне право спрямоване на регулювання відносин у наддержавному співтоваристві (розуміння спільноти у широкому розумінні), що впливає на інтерпретацію соціального буття і життєдіяльності особи: йдеться про спрямування життєдіяльності таких об'єднань на захист спільних цінностей, дотримання автономії особи і збереження суспільного порядку, що відображається у духовно-матеріальних і суб'єкт-об'єктних відносинах у суспільстві та втілюється у праворозумінні, правотворенні та правореалізації. У такому контексті правова спільнота, попри збереження класичних ознак комунітаризму, набуває широкого значення з наголошенням на наддержавному статусі. Адже вона стає джерелом виникнення, об'єктом регулювання і середовищем реалізації комунітарного права, а отже, переростає з асоціації мікроспільноти общинного типу в наддержавну правову спільноту.

3. Виявлено, що пізнавальний потенціал комунітарного права полягає у демонструванні закономірностей єдиного економічного і політичного простору функціонування наддержавного об'єднання. Тут правова спільнота стає середовищем, у якому побутують стійкі форми комунітарного права, де функціонують національно-правові акти всіх держав-членів ЄС і створено

належні умови для їх загальної уніфікації, однакового розуміння та реалізації з огляду на норми комунітарного права. У комунітарному праві відображається єдність різноманіття регульованого ним простору, взаємна узгодженість змісту і механізму реалізації комунітарних правових норм і приписів з одночасним збереженням національно-правових особливостей усіх держав-членів спільноти.

4. Досліджено, що ціннісні характеристики комунітарного права формуються відповідно до його специфіки та особливостей. У центрі ієрархії цінностей комунітарного права – державний суверенітет, демократія, правовий плюралізм, правопорядок, що реалізуються на підставі таких традиційних природних цінностей, як справедливість, свобода, рівність, солідарність, моральність (перше коло), а також нових – гармонізація та прогнозування (друге коло).

Державний суверенітет як основна цінність комунітарного об'єднання гарантується державам-членам, котрі є рівноправними учасниками комунітарних відносин, що проявляється у повазі до їхньої територіальної цілісності й самостійності в ухваленні державних рішень. Утвердження принципів демократії проявляється у праві кожного громадянина брати участь у житті правової спільноти. Правовий плюралізм гарантує свободу дискусій, наявності різноманітних підходів, концепцій, ідей тощо. Забезпечення правопорядку полягає у збереженні спільного правового поля, дієвість якого заснована на нормативній базі комунітарного права. Ефективність норм комунітарного права забезпечується іманентною узгодженістю з такими цінностями, як справедливість, свобода, рівність і солідарність. На цій же основі різні інтереси держав-членів ураховуються у спільноті завдяки гармонізації (збалансуванню нормативної бази) та виробленню стратегій (прогнозуванню) подальшого вдосконалення норм комунітарного права.

5. Визначено, що аналіз основних засад комунітарного права як основи регулювання спільноти, заснованої на загальнолюдських принципах права,

допомагає глибше зрозуміти природу цього суспільного феномена. Важливу роль у розкритті сутності принципів комунітарного права виконує Суд Європейських співтовариств, який тлумачить закони Європейського Союзу. Суд ЄС забезпечує однакове розуміння комунітарного права в усіх державах-учасниках та розкриває його істинний зміст. Завдяки практиці цього Суду формуються філософські, логіко-гносеологічні моделі й техніко-юридичні властивості цього типу права, що дозволяє знаходити у ньому гармонійний баланс між сушим і належним, динамічним і статистичним, абстрактним і конкретним, підвищувати його значення як ефективного засобу регулювання суспільних відносин у наддержавній правовій спільноті.

Сутнісні (основні) принципи комунітарного права можна поділити на *функціональні* (верховенство права, пряма дія, заборона дискримінації, тобто однакове ставлення, сумлінність у співпраці); *організаційні* (субсидіарність, пропорційність) та *комунікативні* (міжкультурна комунікація, толерантність).

6. Враховано, що соціально-психологічну природу комунітарного права визначають національні особливості правового менталітету держав-членів спільноти, що виникли на основі духовної налаштованості соціуму на формування полікультурного співтовариства. Процеси інтеграції на Європейському континенті, безумовно, позначаються на правовому менталітеті, який набуває характерних ознак одночасно західної та східної етнокультур із домінуванням першої. На основі єднання і толерантної взаємодії націй і народів підвищується рівень усвідомлення спільності цінностей комунітарного права, формується готовність сприймати і реалізовувати нові культурні цінності та здобутки у захисті прав і свобод людини, посилюються наміри утверджувати принципи справедливості, свободи, рівності, відповідності суспільним сподіванням.

7. Доведено, що комунітарне право, увібравши правові цінності, культурні надбання, національні особливості, вагомий практичний досвід усіх держав-членів ЄС, впливає на формування європейської правової культури, що

трансформується через взаємопроникнення та взаємодоповнення компонентів різних правових систем. Це право ґрунтується на особливостях романо-германської та англо-американської правових систем, а також – що не менш важливо – на загальній віротерпимості. Через процес правової акультурації спостерігається сприйняття одним народом тих чи інших форм правової культури іншого народу, в чому виконує важливу роль міжкультурний діалог, під час якого відбувається взаємозбагачення та синтез різних культур зі збереженням національних ідентичностей і правових традицій.

8. Підтверджено, що прагматизм комунітарного права проявляється у тривекторному співвідношенні «особа – спільнота – право». Адже особа є головним суб'єктом творення права, що перебуває у соціальних зв'язках і формується у межах певної спільноти, водночас впливаючи на неї. Це сприяє вдосконаленню міжособистісних відносин, посиленню морального взаємообов'язку. Комунітарне право спрямоване на задоволення потреб людей і водночас гармонізує інтереси держав-членів у полікультурному середовищі, допомагає їм перебувати у стані єдності та взаємодії. Ефективність функціонування комунітарного права визначається виваженістю і динамізмом дієвості його норм, що сприяє підтриманню суспільної рівноваги, яка досягається шляхом переговорів, діалогів, компромісів у врегулюванні конфліктних ситуацій, а відтак, у розробленні спільних стратегічних рішень.

9. З'ясовано, що філософську концепцію комунітарного права можна застосовувати до правової системи не тільки ЄС, а й інших наддержавних правових спільнот, адже ця концепція пропонує загальні положення сутності, принципів функціонування, соціальної значущості, що властиві комунітарному праву як специфічному суспільному феномену. З огляду на це можна резюмувати, що філософія комунітарного права ґрунтується на новому типі праворозуміння, в якому одночасно джерелом права, середовищем його функціонування та об'єктом регулювання є наддержавна правова спільнота. Такий підхід виник у структурі соціологічного аналізу правової дійсності з

акцентуванням не на соціальній поведінці, а на добровільності соціального об'єднання держав у правову спільноту й орієнтації на досягнення загального блага. Крім того, нормативним джерелом комунітарного права є одночасно і національне, і міжнародне право. Це демонструє позитивістський підхід до розуміння комунітарного права як нової концепції світоглядної імплікації праворозуміння через поєднання національного та універсального у праві, зокрема правового традиціоналізму та інноваційності.

Філософсько-правове парадигмальне сприйняття комунітарного права узалежене від трактування його як регулятора правовідносин між суб'єктами на засадах не конкурентоспроможності чи протистояння національних правових систем, а добровільного і взаємовигідного партнерства між ними, зорієнтованого не лише на врегулювання можливих суперечностей чи конфліктних ситуацій, а передусім на поглиблення інтеграційних процесів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аарніо А. Хто ми? Проблеми соціальної, культурної та правової ідентичності / Аауліс Аарніо; пер. з англ. С. І. Максимова // Проблеми філософії права. – 2008–2009. – Т. VI–VII. – С. 18–24.
2. Азизова В. Т. Общетеоретические проблемы обеспечения единого правового пространства в Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Виктория Тимуровна Азизова. – Махачкала, 2004. – 200 с.
3. Акти європейського права: короткий довідник / за заг. ред. В. М. Литвина. – К.: Парламентське вид-во, 2004. – 256 с.
4. Алексеев С. С. Теория права / Сергей Сергеевич Алексеев. – Изд. 2-е, стереотип. – Харьков: Изд-во БЕК, 1994. – 224 с.
5. Аметистов Є. М. Современные тенденции развития права Европейских сообществ / Є. М. Аметистов // Советское государство и право. – 1985. – № 7. – С. 86–96.
6. Анакіна Т. М. Судовий прецедент у праві Європейського Союзу: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.11 «Міжнародне право» / Тетяна Миколаївна Анакіна; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2008. – 231 с.
7. Андрійчук О. Корекція стосунків між державами-членами ЄУ та комунітарними органами / Олесь Андрійчук // Юридичний журнал. – 2007. – № 7–8 (61). – С. 58–61.
8. Андрійчук О. Місце принципу взаємності у системі європейського права / Олесь Андрійчук // Юридичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 95–96.
9. Андрійчук О. Онтологія європейського права / Олесь Андрійчук // Юридичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 16–20.

10. Андрійчук О. Роль загальних правових принципів у процесі застосування європейського права / Олесь Андрійчук // Юридичний журнал. – 2007. – № 3 (57). – С. 45–48.
11. Андрійчук О. Роль комунітарних принципів у процесі застосування права ЄС / Олесь Андрійчук // Юридичний журнал. – 2007. – № 3 (57). – С. 49–53.
12. Антонов М. В. Различие и единство во взаимодействии правовых культур в XXI веке (XXIII всемирный конгресс международной ассоциации философии права и социальной философии) / М. В. Антонов, А. В. Поляков, С. И. Максимов // Проблеми філософії права. – 2008–2009. – Том. VI–VII. – С. 7–17.
13. Арндт Х. Між минулим і майбутнім / Ханна Арндт; пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2002. – 321 с.
14. Байниязов Р. С. Абстрактное правосознание и правовой менталитет / Рустам Сулейманович Байниязов // Право и политика. – 2003. – № 4. – С. 104–108.
15. Баландье Дж. Політична антропологія / Дж. Баландье; пер. з фр. О. Хоми. – К.: Альтерпрес, 2002. – 252 с.
16. Балинська О. М. Проблеми теорії держави і права: навч. посібник / О. М. Балинська, Т. З. Гарасимів. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – Львів: Вид-во ЛьвДУВС, 2010. – 416 с.
17. Бандура О. О. Єдність цінностей та істини у праві: дис. ... д-ра філософ. наук: спец. 12.00.12. «Філософія права» / Олег Олександрович Бандура; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2003. – 360 с.
18. Бандура О. О. Єдність цінностей та істини у праві: монографія / Олег Олександрович Бандура. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2000. – 200 с.

19. Бачинин В. А. Морально-правовая философия: учебное пособие / Владислав Аркадьевич Бачинин. – Харьков: Консум, 2000. – 208 с.
20. Бачинин В. А. Философия права: конспект лекций / Владислав Аркадьевич Бачинин. – Х.: Консум, 2002. – 368 с.
21. Бачинин В. А. Этика: энциклопедический словарь / Владислав Аркадьевич Бачинин. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2005. – 288 с.
22. Бачинін В. А. Філософія права: підручник для юрид. вищ. навч. закладів / В. А. Бачинін. – К.: Ін Юре, 2003. – 472 с.
23. Бачинін В. А. Філософія права: словник / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 408 с.
24. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / У. Бек. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
25. Беляєв С. А. О концепции «европейского правового пространства» / С. А. Беляєв // Советское государство и право. – 1991. – № 7. – С. 120–124.
26. Бережна С. В. Історичне порівняння в площині культурно-антропологічного аналізу: монографія / С. В. Бережна. – Харків: видавнича група «Основа», 2011. – 292 с.
27. Бержель Ж.-Л. Общая теория права / Ж.-Л. Бержель. – М.: Nota bene, 2000. – 576 с.
28. Бехруз Х. Сравнительное правоведение: учебник для вузов / Х. Бехруз. – Одесса: Фенікс; М.: ТрансЛит, 2011. – 504 с.
29. Бігун В. С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення: монографія / В. С. Бігун. – К.: Реферат, 2011. – 301 с.
30. Боднар С. Б. Рівність як категорія філософії права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / С. Б. Боднар; Львівський державний університет внутрішніх справ. – Львів, 2010. – 20 с.

31. Бойко Л. М. Деякі методологічні питання порівняльно-правового аналізу правового менталітету / Л. М. Бойко // Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку: зб. наук. статей / за ред. Ю. С. Шемшученка, О. В. Кресіна. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, Київський університет права НАН України, 2006. – С. 214–219.

32. Большой энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. – Изд. 2. – СПб., 2001.

33. Братасюк В. М. Правова реальність як форма прояву інтелектуальної традиції епохи (на матеріалах романо-германської правової сім'ї): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / В. М. Братасюк; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2005. – 20 с.

34. Бусова Н. А. Модернизация, рациональность и право / Н. А. Бусова. – Харьков: Прометей-Пресс, 2004. – 352 с.

35. Васечко Л. О. Національне право в умовах глобалізації (загальнотеоретичний аспект): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Людмила Олександрівна Васечко Луганський державний університет внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ, 2011. – 20 с.

36. Васильчук В. О. Зміст і значення категорії справедливості у міжнародному праві / В. О. Васильчук // Проблеми філософії права. – 2005. – Т. III. – № 1–2. – С. 293–298.

37. Великий тлумачний словник української мови / упоряд. Т. В. Ковальова. – Х.: Фоліо, 2005. – 767 с.

38. Вишняков О. Ідентифікація права Європейського Союзу / О. Вишняков // Європейське право. – 2012. – № 1. – С. 23–31.

39. Вітман К. М. Інтеграційні процеси на пострадянському просторі як продовження дезінтеграції СРСР / К. М. Вітман // Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2010. – Вип. 48. – С. 601–606.

40. Вовк В. Тінь римського права на європейському праві / В. Вовк // Європейське право. – 2012. – № 1. – С. 224–231.

41. Волк И. В. Право, время и пространство: теоретический аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ирина Владимировна Волк. – М., 2004. – 198 с.

42. Волошин Ю. О. Міжнародне право в умовах глобалізації та міждержавної інтеграції: еволюція і особливості сучасних характеристик / Ю. О. Волошин // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – № 4. – С. 88–93.

43. Воронкова В. Г. Філософія глобалізації: соціоантропологічні, соціоекономічні та соціокультурні виміри: монографія / В. Г. Воронкова. – Запоріжжя: В-во ЗДІА, 2010. – 272 с.

44. Вступ до теорії правових систем: монографія / за заг. ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К.: Юридична думка, 2006. – 432 с.

45. Галицький І. В. Толерантність у правовому житті сучасного суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / Ігор Володимирович Галицький; Національний університет «Одеська юридична академія». – Одеса, 2011. – 17 с.

46. Гарапон А. Хранитель обещаний: суд и демократия / А. Гарапон. – М.: Nota Bene Медиа Трейд Компания, 2004. – 328 с.

47. Гармонізація національних правових систем з правом ЄС / І. В. Кравчук, М. В. Парпанов. – К.: Видавничий дім «Слово», 2004. – 320 с.

48. Гарник А. В. Философия права: предметная специфика, место и значение в системе социально-гуманитарного знания: монография / А. В. Гарник. – Днепропетровск: Вид-во Днепропетр. ун-та, 1998. – 160 с.

49. Гвоздік О. І. Логіко-онтологічний аспект оптимізації правотворчої діяльності / О. І. Гвоздік // Європейські інтеграційні процеси та трансформація права на постсоціальному та пострадянському просторі: матер. міжнар. наук.-практ. семінару (м. Київ, 23–24 вересня 2005 р.). – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2006. – С. 48–59.

50. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель; пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. – К.: Юніверс, 2000. – 336 с.

51. Гердеген М. Європейське право / Матіас Гердеген; пер. з нім. – К.: К.І.С., 2008. – 528 с.

52. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества / И. Г. Гердер. – М.: Наука, 1977. – 703 с.

53. Гирько А. А. Влияние российского менталитета на правовое сознание граждан в современных условиях: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филос. наук: спец. 09.00.13 «Религиоведение; Философская антропология; Философия культуры» / Александр Алексеевич Гирько. – Ставрополь, 2006. – 22 с.

54. Гнатовський М. М. Становлення та тенденції розвитку європейського правового простору: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.11 «Міжнародне право» / М. М. Гнатовський; Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К., 2002. – 22 с.

55. Гоббс Т. Избранные произведения: в 2 т. / Т. Гоббс. – М.: Мысль, 1964. – Т. 1: О гражданстве. – 715 с.

56. Гобозов И. А. Куда катится философия / И. А. Гобозов. – М.: Изд-во Савин С.А., 2005. – 200 с.
57. Головатий С. Верховенство права: у 3 кн. / С. Головатий. – К.: Фенікс, 2006. – Кн. Друга: Від доктрини до принципу. – 1276 с.
58. Горобець К. В. Ієрархія цінностей правової сфери та аксіосфера права / К. В. Горобець // Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави: матеріали міжнародної наукової конференції (м. Одеса, 18–19 листопада 2011 р.). – Одеса: Фенікс, 2011. – С. 147–150.
59. Горьковенко Ю. А. Правовая система в ментальном измерении: постановка проблемы / Ю. А. Горьковенко, А. Ю. Мордовцев // Северо-Кавказский вестник. – 2002. – № 2. – С. 47–64.
60. Гребеньков Г. В. Очерки по философии права: монография / Г. В. Гребеньков. – Донецк: Донецкий юридический институт ЛГУВД им. Э. А. Дидоренко, 2009. – 213 с.
61. Гріненко О. О. Міжнародно-правове регулювання зовнішніх зносин Європейського Союзу: нормативний аспект: монографія / О. О. Гріненко. – К.: Фенікс, 2011. – 448 с.
62. Громко С. Формування єдиного європейського підходу до концепції прав людини та передумови його нормативного закріплення у праві ЄС / С. Громко // Український часопис Міжнародного права. – 2004. – № 3. – С. 86–91.
63. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К.: Знання України, 1991. – 240 с.
64. Гьофе О. Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу / Отфрід Гьофе; пер. з нім. Л. А. Сотниченко, М. Д. Култаєвої. – К.: Альтерпрес, 2003. – 264 с.
65. Державний суверенітет: теоретико-правові проблеми: монографія / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. – Х.: Право, 2010. – 272 с.

66. Диванова В. М. Культурний плюралізм в умовах глобалізації / В. М. Диванова // Росія і Грузія: діалог і родство культури: збірник статей / під ред. Ю. С. Зубова, І. М. Андреевой. – М., 1994. – С. 15.

67. Дія права: інтегративний аспект: монографія / кол. авторів; відп. ред. Н. М. Оніщенко. – К.: Юридична думка, 2010. – 360 с.

68. Договір про Європейський Союз // Основи права Європейського Союзу: нормативні матеріали / за ред. М. В. Буроменського. – Харків: ФІНН, 2010. – 392 с.

69. Договір об утворенні Європейського об'єднання вугля і сталі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_026

70. Доценко К. О. Історія Європейської інтеграції: Європа «концентричних кіл» Е. Балладюра / К. О. Доценко // Історичний архів. Наукові статті: зб. наук. праць. – Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – Вип. 3. – С. 93–96.

71. Евинтов В. И. Международное сообщество и правопорядок (анализ современных концепций) / В. И. Евинтов; отв. ред. Н. К. Михайловский; АН УССР Институт государства и права. – К.: Наук. думка, 1990. – 128 с.

72. Европейский Союз: основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями. – М.: Инфра-М, 2008. – 704 с.

73. Европейское право: учебник для вузов / под. общ. ред. Л. М. Энтина. – М.: НОРМА-ИНФРА, 2002. – 700 с.

74. Европейское право: учебник для вузов / рук. автор. колл. и отв. ред. Л. М. Энтин. – М.: Норма-Инфра-М, 2004. – 699 с.

75. Енциклопедія політичної думки / за ред. Давида Міллера; перек. з англ. за редакцією Наталії Лисюк. – К.: Дух і літера, 2000. – 472 с.

76. Євробюлетень. – № 11. – Грудень. – 2011. – С. 5.
77. Європейська інтеграція України: політично-правові проблеми: монографія / за ред. В. П. Горбатенка. – К.: Юридична думка, 2005. – 330 с.
78. Європейський словник філософії: лексикон неперекладностей: у 2 т. – К.: Дух і Літера, 2009. – Т. 1. – 576 с.
79. Європейський Союз: економіка, політика, право: енциклопедичний словник / редко.: В. В. Копійка (голов.), О. І. Шнирков, В. І. Муравйов та ін. – К.: Видавничо-поліграфічний цех «Київського університету», 2011. – 368 с.
80. Європейський Союз: політика, економіка і право / за ред. Н. В. Антонюк, М. М. Микієвича. – Львів: Видавництво Львів. нац. ун-та ім. І. Франка, 2005. – 532 с.
81. Європейський Союз: структура, функції, механізм / за ред. Н. В. Антонюк. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 176 с.
82. Жижко С. А. Нація як спільнота / С. А. Жижко. – К.: Дніпро, 2008. – 808 с.
83. Зубко І. В. Право і правова культура у загальнолюдському цивілізаційному процесі України / І. В. Зубко // Міжнарод. наук. конфер. проф.-виклад. і аспіран. складу (21–22 травня 2010 р. м. Одеса). – Одеса: Фенікс, 2010. – С. 73–74.
84. Кант И. Идея всемирной истории во всемирногражданском плане // Кант И. Сочинения на немецком и русском языках: в 4 т. – М.: Ками, 1994. – Т. 1. – 586 с.
85. Кант И. К вечному миру / И. Кант // Трактаты о вечном мире. – СПб.: Алетейя, 2003. – 398 с.
86. Кант И. Сочинения: в 6 т. / И. Кант – М.: Мысль, 1965. – Т. 4. Ч. 2. – 478 с.

87. Капустин А. Я. Европейский союз: интеграция и право: монография / А. Я. Капустин. – М.: Изд-во РУДН, 2000. – 436 с.
88. Каракулян Э. А. Идея субсидиарности в истории правовых учений: личность, общество, государство: теоретико-правовой анализ: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Э. А. Каракулян; Нижегородской государственной университет им. Н. И. Лобачевского. – Н. Новгород, 2004. – 219 с.
89. Карбонье Ж. Юридическая социология / Ж. Карбонье; пер. и вступ. ст. В. А. Туманова. – М.: Прогресс, 1986. – 351 с.
90. Кельзен Г. Чисте правознавство / пер. з нім. О. Макровольського. – К.: Юніверс, 2004. – 496 с.
91. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права: підручник / М. С. Кельман. – К.: Кондор, 2006. – 477 с.
92. Кельман М. С. Юридична наука: проблеми методології. – Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2011. – 492 с.
93. Кернз В. Вступ до права Європейського Союзу: навчальний посібник / В. Кернз; пер. з англ. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2002. – 381 с.
94. Кистяковский Б. Идея равенства с социологической точки зрения / Б. Кистяковский // Мир Божий. – 1900. – № 4. – С. 160–169.
95. Кистяковский Б. А. Социальные науке и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права / Б. А. Кистяковский // Философия и социология права / сост., примеч., указ В. В. Сапова. – СПб.: РХГИ, 1999. – 800 с.
96. Ковлер А. И. Антропология права: учебник для вузов / А. И. Ковлер. – М.: Норма, 2002. – 467 с.
97. Козак А. В. Формування готовності майбутніх фахівців у сфері міжнародних відносин до міжкультурної комунікації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. педагог. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика

професійної освіти» / Алла Володимирівна Козак; Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2012. – 20 с.

98. Козловски П. Культура постмодерна / П. Козловски. – М.: Республика, 1997. – 240 с.

99. Козловський А. А. Гносеологічна природа права (філософсько-правовий аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / А. А. Козловський; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К, 2000. – 40 с.

100. Козловський А. А. Гносеологічні принципи права / А. А. Козловський // Проблеми філософії права. – 2005. – Том. III. – № 1–2. – С. 32–44.

101. Козловський А. А. Право як пізнання: вступ до гносеології права / А. А. Козловський. – Чернівці: Рута, 1999. – 295 с.

102. Колесников А. С. Философская компаративистика: Восток-Запад: учебное пособие / А. С. Колесников. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун.-та, 2006. – 390 с.

103. Колесніченко В. В. Принципи права Європейського Союзу: загальнотеоретичне дослідження: атореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В. В. Колесніченко; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2010. – 20 с.

104. Колодій А. М. Принципи права України: монографія / А. М. Колодій. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.

105. Комарова Т. В. Вплив Суду Європейських Співтовариств на право Європейського Союзу / Т. В. Комарова // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія право. – 2008. – Вип. 9. – С. 24–27.

106. Комарова Т. В. Розвиток Судом Європейського Союзу концепції державного суверенітету держав-членів / Т. В. Комарова // Формування європейського правового простору: історія і сучасність: матер. міжнар. наук.-

практ. конферен. (м. Харків, 20 травня 2011 р.). – Харків: НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2011. – С. 21–23.

107. Комарова Т. В. Юрисдикція Суду Європейського Союзу: монографія / Т. В. Комарова; Національна академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків: Право, 2010. – 353 с.

108. Конституційні акти Європейського Союзу. Частина I / упорядник Г. Друзенко; за заг. ред. Т. Качки. – К.: Юстиніан, 2005. – 512 с.

109. Костицький М. В. Філософський аналіз європейського права та його трьох світоглядних джерел / М. В. Костицький // Філософські і методологічні проблеми права. – К.: Атіка, 2009. – Вип. 1. – С. 25–27.

110. Кравченко А. П. Антропологічний принцип у філософії права: монографія / А. П. Кравченко. – Х.: Право, 2010. – 236 с.

111. Кравчук В. М. Філософська площина осягнення правового простору / В. М. Кравчук // Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. Вип. 58 / редкол.: С.В. Ківалов та ін. – Одеса: Юридична література, 2011. – С. 63–69.

112. Краснодембський З. На постмодерністських роздоріжжях культури / Здзіслав Краснодембський; пер. з польськ. Р. Харчук. – К.: Основи, 2000. – 196 с.

113. Крепон М. Європейські іншості / М. Крепон // Філософська думка. – 2010. – № 1. – С. 86–99.

114. Крисюк Ю. Сучасні філософсько-правові концепції права та правопорядку / Ю. Крисюк // Право України. – 2011. – № 8. – С. 203–211.

115. Кудряченко А. І. Геополітика: підручник / А.І. Кудряченко, Ф. М. Рудич, В. О. Храмов. – К.: МАУП, 2004. – 296 с.

116. Кузнецов В. И. Европейские Сообщества / В. И. Кузнецов // Курс международного права: в 7 т. – М.: Наука, 1993. – Т. 7: Международно-правовые формы интеграционных процессов в современном мире. – 328 с.

117. Куц Г. П. Ліберальні трансформації політичного простору: монографія / Г. П. Куц; за наук. ред. Ю. І. Макара. – Х.: Віровець А. П. «Апостроф», 2011. – 300 с.

118. Лаба О. В. Право Європейського Союзу та право України: теоретико-правові проблеми співвідношення та гармонізації (1991–2004 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Оксана Василівна Лаба; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2005. – 20 с.

119. Литвин В. М. ОБСЄ: з минулого в майбутнє (35-річчя Організації з безпеки й співробітництва в Європі очима історика) / В. М. Литвин // Голос України. – 2010. – № 141. – 31 лип. – С. 2–3.

120. Лібералізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. – XXXII+1128 с.

121. Лукашук И. И. Демократия – принцип международного сообщества XXI столетия / И. И. Лукашук // Государство и право на рубеже века: материалы всероссийской конференции. – М., 2000. – С. 5–8.

122. Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правових систем України (теоретичні аспекти): монографія / Л. А. Луць. – К.: Ін.-т держави і права імені В.М. Корецького, 2003. – 304 с.

123. Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Людмила Андріївна Луць; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2004. – 448 с.

124. Ляшенко В. М. Європейське право як феномен духовно-практичного освоєння світу: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія

права» / Вікторія Миколаївна Ляшенко; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 1999. – 197 с.

125. Макінтайр Е. Після чесноти: дослідження з теорії моралі / Е. Макінтайр; пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2002. – 436 с.

126. Максимов С. Права людини: універсальність і культурна різноманітність / С. Максимов // Право України. – 2010. – № 2. – С. 36–43.

127. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: монография / С. И. Максимов. – Харьков: Право, 2002. – 328 с.

128. Максимов С. І. Кантівський проект правового суспільства і нової демократії / С. І. Максимов // Проблеми філософії права. – 2006–2007. – Том IV–V. – С. 17–23.

129. Максимов С. І. Права людини: універсальні стандарти чи європейська експансія? / С. І. Максимов // Формування європейського правового простору: історія і сучасність: мат. міжн. наук.-практ. конфер. (м. Харків, 20 травня 2011 р.). – Х.: НДІ держ. будівництва та місц. самоврядування, 2011. – С. 12–15.

130. Максимов С. І. Правова реальність як предмет філософського осмислення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / С. І. Максимов; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2002. – 40 с.

131. Максимов С. І. Філософія права: сучасні інтерпретації: вибрані праці: статті, аналітичні огляди, переклади (2003–2010) / С. І. Максимов. – Х.: Право, 2010. – 336 с.

132. Мальцев Г. В. Понимание права. Подходы и проблемы / Г. В. Мальцев. – М.: Прометей, 1999. – С. 408. – 419 с.

133. Марченко М. Н. Об основных тенденциях развития права в условиях глобализации / М. Н. Марченко // Государство и право. – 2009. – № 6. – С. 5–11.

134. Марченко М. Н. Эволюция идей европейской интеграции и их реализация (вторая половина XX – начало XXI в.) / М. Н. Марченко // Вестник Московского университета. Сер. 11. Право. – 2008. – № 5. – С. 3–16.

135. Марчук І. М. Інтеграція як чинник еволюції регіональної правової системи: досвід ЄС / І. М. Марчук // Право і безпека. – 2010. – № 3 (35). – С. 30–34.

136. Мельник З. Витоки «європейської ідеї» як основи формування європейського права та інтеграції національних правових систем / З. Мельник // Юридична Україна. – 2006. – № 5. – С. 16–19.

137. Мережко А. А. Введение в философию международного права. Гносеология международного права / А. А. Мережко. – К.: Юстиниан, 2002. – 192 с.

138. Мережко А. А. Международная мораль и проблема соблюдения международного права / А. А. Мережко // Актуальні проблеми політики: збірник наукових праць. – Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2012. – Вип. 45. – С. 66–72.

139. Мережко А. А. Наука политики международного права: истоки и перспективы / А. А. Мережко. – К.: Юстиниан, 2009. – 144 с.

140. Мережко А. А. Психологическая теория международного права (публичного и частного) / Александр Мережко. – Одесса: Фенікс, 2012. – 241 с.

141. Мережко О. Поняття та сутність міжнародного права / Олександр Мережко // Юридичний журнал. – 2008. – № 7–8. – С. 60–72.

142. Міжнародна інтеграція: навч. посібник / І. А. Артёмов, В. Д. Бакуменко, О. М. Ващук та ін. – Ужгород: Ліра, 2009. – 472 с.
143. Муравйов В. Європейське право: правова категорія, доктрина, наука / В. Муравйов, К. Смирнова // Європейське право. – 2012. – № 1. – С. 11–22.
144. Муравйов В. І. Вступ до права Європейського Союзу: підручник / В. І. Муравйов. – К.: Видавн.-поліграф. центр «Київ. ун-т», 2007. – 303 с.
145. Мюллерсон Р. А. К вопросу о праве Европейских сообществ / Р. А. Мюллерсон // Вестник Московского государственного университета. Серия 11: Право. – 1982. – № 5. – С. 27–29.
146. Назарян М. А. Соціокультурна ідентичність особистості в сучасному суспільстві / М. А. Назарян // Людина, культура, техніка в новому тисячолітті: матер. ІХ міжнар. наук.-практ. конф. – Харків: Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського «ХАІ», 2008. – С. 18–19.
147. Неклесса А. И. Ordo quadro – четвертый порядок: пришествие постсовременного мира / А. И. Неклесса // Полис. – 2000. – № 6. – С. 18–20.
148. Нерсисянц В. С. Философия права: учеб для вузов / В. С. Нерсисянц. – М.: Изд-во НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – 652 с.
149. Об'єднана Європа: від мрії до реальності: історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу / С. В. Віднянський, А. Ю. Мартинов. – К., 2009. – 376 с.
150. Оборотов Ю. Н. Теория государства и права (прагматический курс) / Ю. М. Оборотов. – Одесса: Юридическая литература, 2005. – 184 с.
151. Оборотов Ю. Н. Традиции и обновления в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права): монография / Ю. М. Оборотов. – Одесса: Юридическая литература, 2002. – 280 с.

152. Овчинников А. И. Правовое мышление: теоретико-методологический анализ: монография / А. И. Овчинников. – Ростов-на-Дону: Изд-во Рост, ун-та, 2003. – 344 с.

153. Огаренко Т. О. Соціально-правові регулятори українського суспільства: монографія / Т. О. Огаренко. – Запоріжжя: КРУ, 2012. – 240 с.

154. Олтеану О. М. Правовой механизм эволюций ЕЭС к наднациональным федеративным структурам / О. М. Олтеану // Вестник Московского государственного университета. Серия 11: Право. – 1993. – № 1. – С. 36–48.

155. Оніщенко Н. М. Правова система Європейського Союзу: сутнісні риси та ознаки / Н. М. Оніщенко // Часопис Київського університету права. – 2008. – № 1. – С. 6–11.

156. Оніщенко Н. М. Проблеми сприйняття права в умовах демократичного розвитку (просторові, часові та соціальні характеристики) / Н. М. Оніщенко // Правова держава. Вип. 19. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. – С. 45–53.

157. Опришко В. Ф. Право Європейського Союзу та його сутність / В. Ф. Опришко // Правове регулювання економіки: збірник наукових праць. – К.: КНЕУ, 2002. – Вип. 3. – С. 11–12.

158. Опришко В. Ф. Право Європейського Союзу: Загальна частина / В. Ф. Опришко, А. В. Омельченко, А. С. Фастовець. – К.: КНЕУ, 2002. – 460 с.

159. Осакве К. Размышление о природе сравнительного правоведения: некоторые теоретические вопросы / К. Осакве // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – 2006. – № 6. – С. 54–71.

160. Пасько Я. І. Проблеми модернізації держави добробуту у ракурсі світоглядних суперечностей представників лібералізму та комунітаризму /

Я. І. Пасько // Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури. – 2006. – № 58. – С. 3–13.

161. Перелигін Є. Правове регулювання економічної інтеграції в контексті укладення Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом / Є. Перелигін // Європейське право. – 2012. – № 2–4. – С. 14–23.

162. Петров Р. А. «Acquis вступу» як складова феномену права Європейського Союзу» / Р. А. Петров // Європейське право. – 2012. – № 1. – С. 54–65.

163. Петров Р. А. Транспозиція «acquis» Європейського Союзу в правові системи третіх стран: монографія / Р. А. Петров. – К.: Истина, 2011. – 384 с.

164. Петрова К. Юридична природа джерел європейського права / К. Петрова // Європейське право. – 2012. – № 1. – С. 104–113.

165. Петрова Л. В. Фундаментальні проблеми методології права (філософсько-правовий дискурс): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / Любов Василівна Петрова; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 1998. – 36 с.

166. Петрук Н. К. Філософія: навчальний посібник / Н. К. Петрук, А. Б. Борканюк. – Хмельницький: ХНУ, 2012. – 283 с.

167. Піляєв І. С. Рада Європи в сучасному європейському процесі: монографія / І. С. Піляєв. – К.: Юридична книга, 2003. – 436 с.

168. Плачкова С. Г. Що є для нас європейська інтеграція? / С. Г. Плачкова, Т. О. Бурячок // Європейські перспективи: навчально-науковий журнал. – 2008. – № 4. – С. 5–9.

169. Плотников А. В. К вопросу о значении международного правосознания в условиях фрагментации международного права / А. В. Плотников // Міжнародні читання присвячені пам'яті професора

імператорського новоросійського університету П. Є. Казанського: матеріали Міжнародної конференції (Одеса, 22–23 жовтня 2010 р.). – Одеса, 2010. – С. 29–31.

170. Погребняк С. П. Основоположні принципи права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / С. П. Погребняк. – Харків: Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого, 2009. – 39 с.

171. Политическая энциклопедия: в 2 т. / Нац. обществ.-науч. фонд; рук. проекта Г. Ю. Семигин; Науч.-ред. совет: пред. совет. Г. Ю. Семигин. – М.: Мысль, 2000. – 750 с.

172. Политология: словарь-справочник / кол. авт.: М. А. Василик и др. – М.: Гардарики, 2000. – 328 с.

173. Політична енциклопедія / редакційна колегія: Ю. Левенець (голова) та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – 807 с.

174. Політична наука. Словник: категорії, поняття, терміни. – Львів: Кальварія, 2003. – 500 с.

175. Політологія: довідник / М. І. Обушний, А. А. Коваленко, О. І. Ткач. – К.: Довіра, 2004. – 599 с.

176. Порівняльне правознавство (теоретико-правове дослідження): монографія / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К.: Фенікс, 2007. – 430 с.

177. Порівняльне правознавство у системі юридичних наук: проблеми методології: монографія / керівник автор. колективу Л. А. Луць, О. О. Мережко, О. М. Лисенко, С. В. Савчук та ін. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – Серія «Енциклопедія порівняльного правознавства». – Вип. 3. – 256 с.

178. Право Європейського Союзу: підручник / за ред. В. І. Муравйова. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 704 с.

179. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства: монографія / за ред. П. Ю. Битяка та І. В. Яковюка. – Х.: Право, 2007. – 248 с.

180. Проблеми сучасної філософії: підручник / Роман Микієвич. – Івано-Франківськ: Івано-Франківський Теологічно-Катехитичний Духовний Інститут, 1997. – 232 с.

181. Пустогаров В. В. Социалистическое правовое государство и правовое международное сообщество / В. В. Пустогаров // Советское государство и право. – 1989. – № 5. – С. 10–12.

182. Пухтецька А. А. Європейські принципи адміністративного права та їх запровадження в законодавстві України: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Алла Альбертівна Пухтецька; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2009. – 214 с.

183. Рабінович П. М. Основи загальної теорії та держави: навчальний посібник / П. М. Рабінович. – Вид. 10-е, доповнене. – Львів: Край, 2008. – 224 с.

184. Рабінович С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні: монографія / С. П. Рабінович. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – 576 с.

185. Райгородский В. Л. Политические и правовые средства обеспечения национальной безопасности Российской Федерации: дис. ... д-ра юрид. наук: 23.00.02 / Валерий Леонидович Райгородский. – Ростов-на-Дону, 2004. – 284 с.

186. Рафалюк Е. Е. Решения судов интеграционных объединений Латинской Америки как форма унификации международного частного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 «Гражданское право, предпринимательское право, семейное право, международное частное право» / Елена Евгеньевна Рафалюк. – М., 2010. – 194 с.

187. Рафалюк Е. Е. Решения судов интеграционных объединений Латинской Америки как форма унификации международного частного права: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Гражданское право, предпринимательское право, семейное право, международное частное право» / Елена Евгеньевна Рафалюк. – М., 2010. – 18 с.

188. Репецкий В. М. До питання про сферу дії Міжнародного права / В. М. Репецкий // Сучасні проблеми правової системи України: зб. матер. II Міжнарод. наук.-прак. конфер.: Вид. 2 (Київ, 28 жовтня 2010 р.). – К.: Вид-во Європейського ун-ту, 2010. – С. 45–48.

189. Руденко О. В. Уніфікація міжнародного приватного права в Європейському Союзі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Оксана Валеріївна Руденко; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – 16 с.

190. Савіовський М. Субсидіарність і європейська політико-правова ментальність / М. Савіовський // Вісник Академії МВС. – 2010. – № 4. – С. 45–51.

191. Саидов А. Х. Концепция «европейского правового пространства»: проблемы и перспективы / А. Х. Саидов // Московский журнал международного права. – 1992. – № 3. – С. 59–72.

192. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение и юридическая география мира / А. Х. Саидов. – М.: Институт государства и права РАН, 1993. – 148 с.

193. Сепетий Д. П. Плюралізм як напрям розвитку світоглядної свідомості суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Д. П. Сепетий. – К.: Запорізький національний університет, 2008. – 16 с.

194. Ситар І. М. Онтологічні функції права: монографія / І. М. Ситар. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – 240 с.
195. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник / О. Ф. Скакун; пер. з роз. – 2-ге вид. – Харків: Консул, 2005. – 656 с.
196. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник / О. Ф. Скакун. – 2-ге вид. – К.: Алерта; ЦУЛ, 2011. – 520 с.
197. Сливка С. С. Позитивна концепція: філософсько-правовий аналіз: монографія / С. С. Сливка. – Львів: ЛьвДУВС, 2006. – 160 с.
198. Сливка С. С. Філософія права: навчальний посібник / Степан Степанович Сливка. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 264 с.
199. Слободян О. Політика, що не проминає: монографія / О. Слободян. – К.: ДУХ і ЛІТЕРА, 2009. – 440 с.
200. Словник термінів і понять з міжнародного та європейського права. – К.: Інститут законодавства ВРУ, 2005. – 160 с.
201. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. – К.: Основи, 1994. – 224 с.
202. Современный словарь иностранных слов / под ред. Э. А. Гришиной. – СПб., 1994. – 740 с.
203. Сорока Г. Б. Політико-правові погляди ідеолога англійського лібералізму Дж. Ст. Мілля: монографія / Г. Б. Сорока; відп. ред. О. І. Левченко. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідаренка, 2011. – 232 с.
204. Софронова С. А. Правовое наследие и аккультурация в условиях правового прогресса общества: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теория права и государства; История права и государства; История политических и правовых учений» / С. А. Софронова; Нижегородский юридических институт. – Н. Новгород, 2000. – 169 с.
205. Социология: энциклопедия / сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1312 с.

206. Соціальна енциклопедія / укл. В. Г. Городяненко. – К.: Академвидав, 2008. – 450 с.
207. Соцінтерн в епоху глобалізації: матеріали Нью-Йоркського (1996 р.) та Паризького (1999 р.) конгресу. – К.: Основні цінності, 2000. – 236 с.
208. Співак В. М. Політико-правовий та соціокультурний вимір глобалізації: монографія / В. М. Співак. – К.: Логос, 2011. – 416 с.
209. Старовойт І. С. Збіг і своєрідності західноєвропейської та української ментальностей: філософсько-історичний аналіз / І. С. Старовойт. – Тернопіль: Діалог, 1997. – 256 с.
210. Старосольський В. Теорія нації / В. Старосольський. – 2-ге видання. – Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1966. – 144 с.
211. Стовба А. В. Пространственно-временное устройство правовой ситуации / А. В. Стовба // Правовая ситуация как источник бытия права. – Х.: ФО-П Лисяк Л.С., 2006. – С. 143–154.
212. Стрельцова О. В. Джерела права Європейського Союзу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / О. В. Стрельцова; НАН України Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2008. – 20 с.
213. Стрельцова О. В. Загальні принципи права як джерело права Європейського Союзу / О. В. Стрельцова // Альманах права. Основні принципи права як його ціннісні виміри: науково-практичний юридичний журнал. Випуск 3. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2012. – 492 с.
214. Сурилов А. В. Методология социалистического правоведения: учеб. пособие / А. В. Сурилов, Л. Д. Долгополова, О. Е. Ежова. – К.: УМК ВО при Минвузе УССР, 1988. – 52 с.

215. Такач Т. Процедури прийняття рішень у ЄС, правові акти та дії права ЄС у правопорядках держав-членів і третіх країн / Т. Такач // Правові аспекти належного регулювання: європейські та українські підходи. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2012. – С. 31–49.

216. Татам А. Право Європейського Союзу: підручник для студентів вищих навчальних закладів / А. Татам; пер. з англ. – К.: Абрис, 1998. – 424 с.

217. Титов В. Філософські проблеми компенсаційного правосуддя в трактуванні Джанни Томпсон / В. Титов // Філософія права і загальна теорія права: науковий журнал. – 2012. – № 2. – С. 56–60.

218. Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения / Ю. А. Тихомиров. – М.: НОРМА, 1996. – 432 с.

219. Токарська А. С. Особливості правової між культурної комунікації / А. С. Токарська // Вісник ЛДУ БЖД. – 2001. – № 4. – С. 247–251.

220. Топільницький М. В. Витоки інституту міжнародно-правового визнання держави / М. В. Топільницький // Юридична наука. – 2011. – № 1 (1). – С. 201–205.

221. Топорнин Б. Н. Европейское право: учебник / Б. Н. Топорнин. – М.: Юристъ, 1998. – 456 с.

222. Топорнин Б. Н. Европейское сообщество: право и институты (динамика развития) / Б. Н. Топорнин. – М.: ИГиП РАН, 1992. – 184 с.

223. Тюріна О. В. Основи права Європейського Союзу: навчальний посібник / О. В. Тюріна. – К.: ФОП О.С. Ліпкан, 2012. – 100 с.

224. Тюшка А. В. Договір про Конституцію для Європи: генезис, юридична природа, політична цінність / А. В. Тюшка. – К.: Вид-во «К.І.С.», 2007. – 228 с.

225. Тьонніс Ф. Спільнота та суспільство / Фердинанд Тьонніс; пер.: Н. Комарова, О. Погорілий. – К.: Дух і літера, 2005. – 262 с.

226. Уварові О. Роль принципів права у правозастосуванні / О. Уварові // Антропологія права: філософський та юридичний вимір (стан,

проблеми, перспективи): статті учасників Міжнародного «круглого столу» (м. Львів, 9–10 грудня 2011 року). – Львів: Галицький друкар, 2011. – С. 512–532.

227. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами // Офіційний вісник України. – 2006. – № 24. – Ст. 1794.

228. Удовика Л. Г. Трансформація правової системи в умовах глобалізації: антропологічний вимір: монографія / Л. Г. Удовика. – Х.: Право, 2011. – 552 с.

229. Філософія політики: короткий енциклопедичний словник / авт.-упоряд. В. П. Андрущенко та ін. – К.: Знання України, 2002. – 670 с.

230. Філософія права / за ред. Джоела Фейнберга, Джулса Коулмена; пер. з англ. П. Таращук. – К.: Вид-во Соломія Павличко «Основи», 2007. – 1256 с.

231. Філософія права: навч. посібник / О. Г. Данільянов, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимович та ін.; за заг. ред. О. Г. Данільянова. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 272 с.

232. Філософія права: навч. посібник / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заінчковський та ін.; за заг. ред. М. В. Костецького, Б. Ф. Чміля. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.

233. Філософія права: підручник для студентів вищ. навч. закладів / О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін.; за ред. О. П. Дзьобань. – Харків: Право, 2009. – 208 с.

234. Філософія права: підручник для юрид. спец-тех. вищих навчальних закладів освіти. – К.: Ін Юре, 2002. – 472 с.

235. Філософія: навчальний посібник для студентів і курсантів вищих навчальних закладів МВС України / авт. кол.; за ред. М. П. Гетьманчука. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 344 с.

236. Філософія: навчальний посібник. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – 592 с.
237. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії). – К.: Абрис, 2002. – 744 с.
238. Філософський словник соціальних термінів. – Вид. 3-є, доп. – Х.: Р.И.Ф., 2005. – 672 с.
239. Хабермас Ю. Кантовский проект конституционализации международного права. Есть ли у него будущее? / Ю. Хабермас // Проблемы філософії права. – 2006–2007. – Т. IV–V. – С. 7–16.
240. Хартия Европейского Союза об основных правах: комментарий / под ред. С. Ю. Кашкина. – М., 2011.
241. Хартия основных прав Европейского Союза [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_524
242. Хасянов Р. Ш. Европейский публичный порядок, европейское правовое пространство и европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод: их соотношение и взаимодействие: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.10 «Международное право; Европейское право» / Рустам Шамильевич Хасянов. – СПб.: Санк.-Петерб. госуд. ун-т, 2005. – 190 с.
243. Хиршлер М. Западноевропейские интеграционные объединения / М. Хиршлер, Б. Циммерман. – М.: Прогресс, 1987. – 368 с.
244. Хорольський Р. Б. Правові засади вирішення міжнародних спорів у рамках Європейського Союзу: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Роберт Борисович Хорольський. – Х., 2001. – 203 с.
245. Цимбалюк М. М. Суспільно буттєва рівновага та онтологія справедливості / М. М. Цимбалюк // Право України. – 2011. – № 3. – С. 212–219.
246. Цюрупа М. В. Історія політичних і правових вчень: курс лекції / М. В. Цюрупа. – К.: Український Центр духовної культури, 2007. – 264 с.

247. Цюрупа М. В. Філософсько-правові основи міжнародного права у творах Ш. Монтеск'є та Г. Гегеля / М. В. Цюрупа // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 103–106.

248. Чайковський Ю. В. Філософські засади становлення міжнародного права: монографія / Ю. В. Чайковський. – Одеса: Фенікс, 2010. – 176 с.

249. Червонюк В. И. Теория государства и права: учебник / В. И. Червонюк. – М.: Инфра-М, 2006. – 704 с.

250. Чефранов А. Б. Проблеми застосування теорії цінностей у правових дослідженнях / А. Б. Чефранов // Проблеми філософії права. – 2005. – Т. III. – № 1–2. – С. 327–337.

251. Шахназаров Г. Х. Социализм и будущее / Г. Х. Шахназаров. – М.: Наука, 1983. – 768 с.

252. Шемшученко Ю. С. Європейське право // Юридична енциклопедія: в 6 т. – К.: Українська енциклопедія, 1999. – Т. 2: Д–Й. – 744 с.

253. Шилінгов В. Співвідношення термінів «європейське право» та «право Європейського Союзу» / Володимир Шилінгов // Вісник Академії управління МВС. – 2007. – № 1. – С. 63–67.

254. Шинкарук В. І. Філософія і культура / В. І. Шинкарук // Філософія і соціологічна думка. – 1995. – № 9–10. – С. 224.

255. Шпакевич О. М. Принцип субсидіарності // Європейський Союз: економіка, політика, право: енциклопедичний словник / редко.: В. В. Копійка (голов.), О. І. Шнирков, В. І. Муравйов та ін. – К.: Видавничо-поліграфічний цех «Київського університету», 2011. – 368 с.

256. Щербакова Ю. Е. Цінності об'єктивної Європи у контексті демократизації політичної культури українського суспільства: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / Ю. Е. Щербакова; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2011. – 19 с.

257. Энтин Л. М. Актуальные проблемы европейского права: учебное пособие / Л. М. Энтин, М. Л. Энтин, С. А. Трыканова, И. В. Орина. – М.: Флинта: МПСИ, 2008. – 168 с.

258. Энтин М. Д. Суд Европейских сообществ: правовые формы обеспечения западноевропейских интеграций / М. Д. Энтин. – М.: Междунар. отношения, 1987. – 176 с.

259. Энтин М. Л. Современные императивы гармонизации законодательства и правовых систем / Л. М. Энтин. – М.: РЕЦЭП, 2005. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.recep.ru/files/documents/harmonization_entin_imperatives_rus.pdf

260. Этциони А. От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям / пер. с англ.; под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Ладомир, 2004. – 384 с.

261. Южалин Н. С. Менталитет как социокультурная целостность: дис. на соискание учен. степени канд. культурологи: 24.00.01 «Теория и история культуры» / Н. С. Южалин. – Челябинск: Челяб. гос. Академия культуры и искусств, 2003. – 186 с.

262. Юмашев Ю. М. Региональная интеграция и международные отношения / Ю. М. Юмашев // Московский журнал международного права. – 2006. – № 1. – С. 75–88.

263. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. – К.: Українська енциклопедія, 1998. – Т. 5: П–С. – 2003. – 736 с.

264. Юркевич П. Д. Философские произведения / П. Д. Юркевич. – М.: Правда, 1990. – 672 с.

265. Яворська І. М. Роль Суду ЄС у розвитку права Європейського Союзу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.11 «Міжнародне право» / І. М. Яворська; Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. – К., 2010. – 20 с.

266. Яковюк І. В. Державний суверенітет національних держав у складі Європейського Союзу: проблеми визначення / І. В. Яковюк // Вісник академії правових наук України. – 2004. – № 3. – С. 555–559.

267. Яценко К. Уніфікація правових норм та гармонізація національних законодавств як спроби наближення правового регулювання в державах-членах Європейського співтовариства / К. Яценко // Український часопис Міжнародного права. – 2002. – № 3. – С. 95–103.

268. *Amministrazione dell Finanze dello Stato v Simmenthal SpA* [1978] ECR 629 // *European Court Reports*. – 1987. – P. 629.

269. Bedjaoui M. *General Introduction* / M. Bedjaoui // *International Law: Achievements and Prospects*. – P.: UNESCO, 1991. – P. 1–6.

270. Crabit Em. *Recherches sur la notion d'espace judiciaire européen* / Em. Crabit. – Bordeaux: Presses Univ. de Bordeaux, 1988. – 588 p.

271. De Cruz Peter. *A comparative law in a changing world* / Peter De Cruz. – London: Cavendish pub., 1995. – 496 p.

272. Dupuy R.-J. *La communauté internationale entre le mythe et l'histoire* / R.-J. Dupuy. – Raris: Economic-UNESCO, 1986. – 182 p.

273. *Erich Stauder c. Ville d'Ulm-Sozialamt*, aff. 29/69, Rec., p. 419, pt. 7. (C.J.C.E., 12.11.1969)

274. *Flaminio Costa v. ENEL* [1964]: Рішення Суду ЄС 6/64 (витяг) // Європейське право. – 2012. – № 1. – С. 210–217.

275. *Gadriei Defrenne v. Sabrna* [1976]: ECR 43/75 // *European Court Reports*. – 1976. – P. 455.

276. Gnesotto N. *Preface to the Chaillot Papers*. – Paris: the EU institute for Security Studies. – 2002. – № 5. – P. 5–6.

277. *Internationale Handelsgesellschaft c. Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide*, aff. 11/70, Rec., p. 1125, pt. 2. (C.J.C.E., 17.12.1970)

278. Kitzinger U. W. *The Politics and Economics of European Integration* / U. W. Kitzinger. – N.Y., 1976. – 246 p.

279. Koskenniemi M. Hierarchy in: A. Sketch // *European Journal of International Law*. – 1997. – Vol. 8. – № 1. – P. 566–582.

280. Louis J.-V. *The community Legal Order* / J.-V. Louis. – Brüssel: Office for Official Publications of the European Communities, 1990. – 200 p.

281. Mathijsen P. *A Guide to European Community Law*. – London: Sweet & Maxwell, 1990. – 343 p.

282. Oppermann T. *Europarecht: Ein studienbuch* / T. Oppermann. – München: Verlag C. H. Beck, 1991. – 787 s.

283. Rimlinger Gaston V. *Welfare policy and industrialization in Europe, America and Russia* / Gaston V. Rimlinger. – New-York: John Wiley and Sons, 1971. – 362 p.

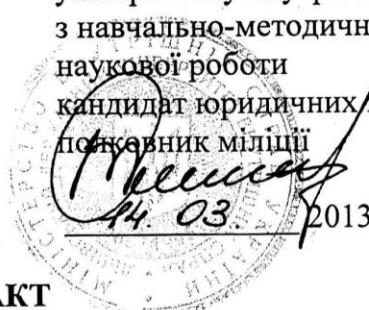
284. Shaw J. *Law of the European Union* / J. Shaw. – N.Y.: Palgrave, 2000. – 656 p.

285. Van Gend & Loos [1963]: Рішення Суду ЄС 26/62 (вИТЯГ) // *Європейське право*. – 2012. – № 1. – С. 204–209.

286. Virally M. *Panorama du droit international contemporain. Cours général de droit international public*. – RCADI, 1983. – P. 27–28.

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
Львівського державного
університету внутрішніх справ
з навчально-методичної та
наукової роботи
кандидат юридичних наук, доцент
полковник міліції

В.В. Серета

14.03.2013

АКТ14.03 2013

м. Львів

№ 8

Про впровадження результатів дисертації
Пастушок Г.І. на здобуття наукового
ступеня кандидата юридичних наук за
темою «Комунітарне право Європей-
ського Союзу: філософсько-правовий
вимір» у навчальний процес

ПІДСТАВА: наказ ректора Львівського державного університету
внутрішніх справ від 24 вересня 2012 року № 431

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження
позитивного досвіду роботи у складі:

- майора міліції, т.в.о. начальника відділу організації наукової роботи,
кандидата юридичних наук Коханюк Т.С.;
- полковника міліції, начальника навчально-методичного центру,
кандидата юридичних наук Строцького Р.Є.;
- полковника міліції, начальника факультету з підготовки слідчих,
кандидата юридичних наук, доцента Авраменко О.В.;
- полковника міліції, начальника кафедри теорії та історії держави і
права факультету з підготовки слідчих, доктора юридичних наук
професора Гарасимів Т.З.

Комісія відповідно до наказу по університету від 24 вересня 2012 р.
№ 431 розглянула й узагальнила наукові праці Пастушок Г.І. за темою
дисертації «Комунітарне право Європейського Союзу: філософсько-правовий
вимір», зокрема:

1. Пастушок Г.І. Співвідношення міжнародного, європейського та
комунітарного права (філософські аспекти) / Г.І. Пастушок // Науковий
вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія
юридична: збірник наукових праць / Головний редактор В.Л. Ортинський. –
Львів: ЛьвДУВС, 2009. – Вип. 4. – С. 373–378.

2. Пастушок Г.І. Вплив процесу інтеграції на формування європейської правової культури / Г.І. Пастушок // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична: збірник наукових праць / Головний редактор Б.В. Щур. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – Вип. 4. – С. 478–484.

3. Пастушок Г.І. До визначення поняття «комунітарне право» / Г.І. Пастушок // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: збірник наукових праць. – Донецьк, 2011. – № 4 (47). – С. 19–23.

4. Пастушок Г.І. Гносеологічний потенціал комунітарного права у єднанні правового простору / Г.І. Пастушок // Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. – Вип. 64. – Одеса: Юридична література, 2012. – 620 с.

5. Пастушок Г.І. Формування комунітарного права під впливом глобалізаційних процесів: гносеологічний аспект / Г.І. Пастушок // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична: збірник наукових праць. – Львів: ЛьвДУВС, 2012. – Вип. 4. – С. 528–536.

6. Pastushok A.I. Principles of Community Law: Philosophic and Legal Analysis / A.I. Pastushok // European Researcher. – 2012. – Vol. (37). – № 12-2. – S. 2225–2230: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.erjournal.ru/journals_n/1357286087.pdf

7. Пастушок Г.І. Порівняльний аналіз понять «футурологія» та «прогнозування» у контексті формування сучасних концепцій права / Г.І. Пастушок // Порівняльне правознавство: загальнотеоретичні та галузеві аспекти: тези доповідей учасників круглого столу, 22 травня 2009 р. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – С. 139–141.

8. Пастушок Г.І. Вплив глобалізації на формування наддержавного права / Г.І. Пастушок // Проблеми державотворення та правотворення в Україні (в контексті порівняльного правознавства та права на приватність): матеріали круглого столу, 22 травня 2009 р. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – С. 198–201.

9. Пастушок Г.І. Концепція комунітарного права / Г.І. Пастушок // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні: тези доповідей на Третій звітній всеукраїнській науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів, 25 вересня 2009 р. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – С. 106–108.

10. Пастушок Г.І. Співвідношення міжнародного, європейського та комунітарного права у філософсько-правовій думці / Г.І. Пастушок // Проблеми державотворення та правотворення в Україні: матеріали учасників Всеукраїнського круглого столу, 5 березня 2010 р. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – С. 206–209.

11. Пастушок Г.І. Людина як громадянин Всесвіту у філософії комунітарного права / Г.І. Пастушок // Філософські, методологічні й психологічні проблеми права: тези доп. III Всеукр. наук.-теорет. конф., 23 квіт. 2010 р. – К.: КНУВС, 2010. – С. 164–165.

12. Пастушок Г.І. Вплив процесу інтеграції на національну ідентичність / Г.І. Пастушок // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні: тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів, 24 вересня 2010 р. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – С. 134–137.

13. Пастушок Г.І. Вплив концепції комунітаризму на право / Г.І. Пастушок // Проблеми державотворення та правотворення в Україні: матеріали II Регіонального круглого столу, 18 лютого 2011 р. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – С. 301–303.

14. Пастушок Г.І. Співвідношення понять «суспільство» та «спільнота» / Г.І. Пастушок // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні: тези доповідей учасників звітної наукової конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів, 30 вересня 2011 р. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – С. 198–201.

15. Пастушок Г.І. До поняття права у спільноті / Г.І. Пастушок // Державотворення та правотворення в Україні крізь призму дотримання прав людини: ретроспектива, сучасні проблеми та наукове прогнозування: тези доповідей III Всеукраїнського круглого столу, 9 грудня 2011 р. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – С. 199–202.

16. Пастушок Г.І. Принципи комунітарного права / Г.І. Пастушок // Проблеми державотворення та правотворення в Україні: тези доповідей учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції, 17 лютого 2012 р. – Львів: ЛьвДУВС, 2012. – С. 393–395.

17. Пастушок Г.І. Правовий менталітет як чинник формування та функціонування комунітарного права // *Perspektywy rozwoju nauki: zbiór raportów naukowych* (28.11.2012 – 30.11.2012). – Gdańsk: Wydawca: Sp. z o. o. «Diamond trading tour», 2012. – S. 17–22.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що наукові праці Пастушок Г.І. містять науково обґрунтовані теоретичні положення та практичні рекомендації і використовуються у навчальному процесі Львівського державного університету внутрішніх справ, зокрема при викладанні навчальної дисципліни «Філософія права», «Теорія держави і права», «Юридична деонтологія», а також рекомендовані до вивчення під час самостійної роботи курсантів і студентів.

Члени комісії:

 Т.С. Коханюк

 Р.Є. Строцький

 О.В. Авраменко

 Т.З. Гарасимів